

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

На правах рукопису

Бондар Марина Валеріївна

УДК 371.212:330:37.025

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
Акімова Ольга Вікторівна,
доктор педагогічних наук, доцент

Вінниця – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ЕКОНОМІСТА ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА...	12
1.1. Інтелектуалізація економічної сфери як передумова реформування економічної професійної освіти.....	12
1.2. Інтелектуальна культура особистості: історико-дефінітивний аналіз, компоненти, критерії, показники та рівні	37
1.3. Інтелектуальна культура в системі професійної культури економіста.....	57
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ.....	71
2.1. Обґрунтування педагогічних умов розвитку інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей.....	71
2.2. Забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності.....	84
2.3. Розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для формування сучасного економічного мислення	102
2.4. Організація самостійної навчально-пізнавальної та науково- дослідницької діяльності студентів	124
2.5. Проведення інтелектуальних ігор та змагань, спрямованих на розвиток інтелектуальної культури	146
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	167
3.1. Організація та структура експерименту.....	167
3.2. Результати дослідно-експериментальної роботи.....	174
ВИСНОВКИ.....	211
ДОДАТКИ.....	215
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	275

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Сучасний період розвитку нашої держави визначається суттєвим зростанням ролі науки та інтелектуальної діяльності. З огляду на те, що процеси, які відбуваються в суспільстві, характеризуються зростанням ролі знань, актуальною є концепція розвитку інтелектуальної культури фахівців різних галузей. Необхідність формування інтелектуалів підсилюється нині тим, що інформаційне суспільство, всі сфери якого перенасичені інформацією, потребує людей, здатних аналізувати, співставляти події і факти, робити висновки, швидко приймати правильні рішення. Світовий досвід підтверджує ефективність інноваційної моделі розвитку на основі використання результатів інтелектуальної діяльності. Основне суспільне багатство розвинених країн – це нова інтелектуальна еліта: науковці, підприємці, менеджери, фінансисти, висококваліфіковані інженери, інші фахівці, зайняті у сфері високих технологій.

В умовах ринкових відносин інтелектуальна культура фахівця є не самоціллю, а інструментом максимізації корисності суб'єкта економічної діяльності, що є світовою тенденцією. На жаль, на практиці спостерігається низький рівень інтелектуальної культури українських підприємців, наслідком чого є надзвичайно низький рівень використання в економіці інтелектуального потенціалу нашої держави.

Ефективність економіки, науково-технічний рівень виробництва, соціально-економічний прогрес залежать від обсягу накопичених суспільством знань та ефективності використання інтелектуальних ресурсів нації. В сфері економіки наразі затребувані фахівці з високим рівнем інтелектуальної культури. В епоху економічної кризи багато економічних проблем України можна буде вирішити лише за рахунок глибоконаукової розробленості та високотехнологічного втілення національних програм і проектів, реальність чого залежить не стільки від вкладених коштів, скільки

від інтелектуального наповнення. Це вимагає від системи економічної професійної освіти кардинальних змін.

Актуальність проблеми формування інтелектуальної культури студентів відображена в Законі України „Про освіту”, в якому підкреслюється, що „освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави”. Навчальний процес у вищій школі в зв’язку з вимогами, що висуваються до фахівця в країнах з ринковою економікою, має бути спрямований на підготовку освіченого економіста, який вміє ініціативно, творчо мислити, самостійно поповнювати свої знання впродовж усього життя та застосовувати їх у професійній діяльності.

Необхідність удосконалення підготовки економістів очевидна і вимагає поліпшення та оновлення змісту та якості вивчення дисциплін, забезпечення в процесі вивчення професійної і практичної спрямованості, використання таких методик і засобів, які б сприяли міцному засвоєнню знань, формуванню інтелектуальних навичок і вмінь. Зважаючи на високий рівень інноваційності економічної галузі, завдання щодо формування інтелектуальної культури майбутніх економістів є одним із провідних у сфері професійної економічної підготовки.

Проблема формування та розвитку інтелектуальної особистості викликає зацікавлення науковців як вітчизняної, так і зарубіжної психолого-педагогічної науки і практики. Природу й механізм людського інтелекту вивчали Г. Айзенк, В. Дружинін, М. Холодна. Психолого-педагогічним проблемам формування інтелектуально розвиненої особистості приділяється значна увага у роботах В. Блейхера, Л. Бурлачука, А. Зака, Ж. Піаже, Я. Пономарьова, Н. Тализіної та ін. Активізації інтелектуальної діяльності в процесі навчання присвятили свої роботи Д. Богоявленська, Є. Кабанова-Меллер, З. Калмикова, В. Крамаренко, А. Фурман, Г. Цукерман, Н. Чуприкова. Проблеми штучного інтелекту досліджували кібернетики Н. Вінер, В. Глушков, Е. Хант та ін. Саме активізація інтелектуальної

діяльності в процесі навчання визнана науковцями основним чинником формування інтелектуальної культури особистості.

Аналізуючи теоретичні та методологічні основи проблеми інтелекту та інтелектуального розвитку в психологічній та педагогічній науці, ми дійшли висновку, що питання про природу інтелекту, механізми інтелектуальної активності, рушійні сили інтелектуального розвитку та формування інтелектуальної культури фахівця залишаються відкритими. Не вивченим у теорії та методиці професійної освіти залишається феномен інтелектуальної культури економістів.

Професійна підготовка майбутніх економістів є предметом досліджень багатьох науковців. Детально вивчені проблеми фундаменталізації економічної освіти (Г. Дутка), інтегративної підготовки майбутніх економістів (Є. Іванченко), підготовки до використання інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів (Т. Коваль); управлінської підготовки (Н. Волкова), організації науково-дослідної роботи (О. Джеджера) та самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх економістів (С. Кустовський) та ін.

Науковці одностайні в тому, що одним із завдань оновлення системи вищої освіти повинна стати актуалізація особистісних якостей майбутніх економістів, підвищення їхнього культурного, професійного й інтелектуального рівня. Однак, проаналізувавши психологічну та педагогічну літературу, ми змушені вказати, що проблема розвитку інтелектуальної культури економістів у процесі фахової підготовки ще недостатньо вивчена.

Недостатня увага до феномену інтелектуальної культури майбутнього економіста призводить не лише до гальмування економічного розвитку нашої держави, а й зумовлює певні суперечності в професійній економічній освіті між:

- інтелектуалізацією економічної сфери та рівнем інтелектуального розвитку студентів економічних спеціальностей;

- швидкими темпами впровадження новітніх інтелектуальних технологій прийняття економічних рішень і готовністю майбутніх економістів до їх використання;
- залежністю економічного процвітання держави від інтелектуального потенціалу нації та недостатньою увагою викладачів економічних ВНЗ до формування інтелектуальної культури майбутніх економістів.

Необхідність формування національної інтелектуальної еліти, розвитку інтелектуальної культури майбутніх економістів і наявність невідповідності її рівня зростаючим вимогам сучасного суспільства зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **„Педагогічні умови формування інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей у процесі фахової підготовки”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, тематики експериментального дослідження всеукраїнського рівня „Формування інтелектуальної культури особистості у межах навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу” (наказ МОН України № 271 від 06.04.2006 р.), згідно з планом науково-дослідних робіт Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (ВДПУ) в межах теми „Теоретичні та методичні основи впровадження нових інформаційних технологій у навчально-виховному процесі” (РК №0100U005521), Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ за темою „Розробка та впровадження інформаційних методів у розвиток творчих здібностей студентів економічних спеціальностей” (РК № 0102U007009).

Тема дисертації затверджена вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 2 від 20.09.2006 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 27.02.2007 р.).

Мета дослідження: визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей.

Гіпотеза дослідження: формування інтелектуальної культури майбутніх економістів буде ефективним за умов забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності; розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для формування сучасного економічного мислення; організації самостійної навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності студентів; проведення інтелектуальних ігор та змагань, спрямованих на розвиток інтелектуальної культури.

Для досягнення мети та для перевірки гіпотези відповідно до об'єкту та предмету дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. З'ясувати вимоги до професійної підготовки майбутніх економістів, що диктуються процесами інтелектуалізації економічної галузі.
2. На основі аналізу педагогічної та психологічної літератури з'ясувати характеристичні ознаки інтелектуальної культури особистості та основні чинники її формування.
3. Визначити структуру інтелектуальної культури майбутніх економістів, критерії, показники та рівні її сформованості.
4. Експериментально перевірити ефективність запропонованих педагогічних умов формування інтелектуальної культури майбутніх фахівців економічного профілю та підготувати методичні рекомендації щодо виконання практичних і лабораторних робіт з дисциплін „Економетрія” та „Економіко-математичне моделювання” відповідно.

Об'єкт дослідження: фахова підготовка студентів економічних спеціальностей.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування інтелектуальної культури майбутніх економістів.

Вирішення поставлених завдань і перевірка гіпотези здійснювалися за

допомогою комплексу **методів дослідження**: теоретичного аналізу та синтезу відповідної інформації з філософської, психологічної і педагогічної літератури з метою з'ясування основних характеристик феномену інтелектуальної культури; формувального експерименту для визначення ефективних педагогічних умов організації дослідної роботи; математичних методів обробки числових даних.

Експериментальна база дослідження – Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Українська академія бізнесу та підприємництва, Житомирський національний агроекологічний університет, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”, Красноармійський індустріальний інститут Донецького національного технічного університету.

Методологічною основою дослідження є філософські та психолого-педагогічні ідеї, що відображають сучасні уявлення про сутність інтелектуальної культури особистості, форми та механізми інтелектуальної активності; основні концепції економічної освіти; принципи застосування інноваційних педагогічних технологій у ВНЗ; положення щодо використання активних методів навчання. В основу дослідження були покладені особистісний, діяльнісний та системний підходи до навчально-виховного процесу у вищій школі.

Теоретичною основою роботи є філософські (М. Верніков, С. Возняк, В. Петрушенко, Е. Семенюк, О. Сичивиця), соціологічні (М. Вебер, Г. Ожупко), психологічні (Д. Богоявленська, А. Брудний, А. Виноградов, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, В. Крамаренко, Н. Тализіна, Ж. Піаже, М. Смульсон, Р. Стернберг) та педагогічні (Н. Головіна, Л. Засекіна, І. Зязюн, В. Кремень, І. Козловська, С. Лазаревський) ідеї інтелектуального розвитку особистості (М. Махмутов, М. Смульсон, Р. Стернберг, М. Холодна, Л. Шавініна та ін.) та формування інтелектуальної культури учнів і студентів (І. Захарова, В. Іванова, Д. Крюкова, В. Марігодов, О. Митник, К. Недялкова,

Д. Тюріна та ін.); теоретичні підходи до структурування змісту професійної економічної освіти (Г. Дутка, Л. Нічуговська, Т. Поясок, Д. Тюріна, О. Філіпов та ін.) та практичний досвід підготовки економістів (Л. Гусак, М. Свіржевський, О. Смілянець, К. Рум'янцева, Л. Чепурда, Л. Чижевська та ін.).

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження:

- *вперше* інтелектуальна культура фахівця розглядається як характеристика не лише пізнавальної, а й професійно-діяльній сфері особистості майбутнього економіста; визначено критерії (мотиваційний, когнітивний, операційний), показники, рівні та педагогічні умови формування інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей (забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності; розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для формування сучасного економічного мислення; організації самостійної навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності студентів; проведення інтелектуальних ігор та змагань, спрямованих на розвиток інтелектуальної культури);
- *уточнено* поняття інтелектуальний потенціал студента, інтелектуальна культура майбутніх економістів;
- *подальшого розвитку* набули положення щодо створення інтелектуально-творчого навчального середовища в економічному ВНЗ; зміст, методи й форми упровадження інтелектуальних ігор і змагань у навчальний процес економічного ВНЗ.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що опубліковано посібник „Інтелектуальна культура економіста” для викладачів і студентів економічних ВНЗ, розроблено методичні вказівки до виконання практичних робіт з дисципліни „Економетрія” та методичні рекомендації і завдання для проведення лабораторних занять з дисципліни „Економіко-математичне моделювання”, адаптовано методику визначення рівня

практичного інтелекту майбутніх економістів; розроблено низку економічних інтелектуальних ігор і конкурсів.

Результати дослідження **впроваджено** в практику роботи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (довідка № 01-27/3174-1 від 03.11.2010), Української академії бізнесу та підприємництва (довідка № 040/01-26 від 22.10.2010 р.), Житомирського національного агроекологічного університету (довідка № 1115 від 18.06.2010 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 1284 від 14.10.2010 р.), Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут” (довідка № 9/56 від 15.10.2010 р.), Красноармійський індустріальний інститут Донецького національного технічного університету (довідка № 1-2/388/1 від 11.10.2010 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалась на міжнародних науково-практичних конференціях „The Science: theory and practice” (Prague, Dnepropetrovsk, Belgorod, 2005), „Сучасний стан і тенденції розвитку економіки регіонів в контексті євроінтеграційних процесів” (Ялта-Вінниця, 2007), „Євроатлантична інтеграція України: можливості та перспективи” (Вінниця, 2008), „Викладач і студент: суб’єкт-суб’єктивні відносини” (Черкаси, 2008), „Розвиток України в ХХІ столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми” (Вінниця, 2010), „Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми” (Київ-Вінниця, 2010), „Современные инновационные образовательные технологии, как фактор модернизации высшей школы” (Архангельськ, 2010); міжнародних науково-методичних конференціях „Розвиток духовності та професіоналізму в умовах глобалізації” (Київ, Вінниця, 2008), „Духовно-моральне виховання і професіоналізм особистості в сучасних умовах” (Київ-Вінниця, 2009); всеукраїнських науково-практичних конференціях „Пріоритети економічного розвитку України: історія та сьогодення” (Вінниця, 2007), „Дидактичні умови

загальноосвітньої підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів” (Львів, 2010); науково-практичній конференції „Ринок: проблеми освіти і практики” (Вінниця, 2005); наукових семінарах кафедри економічної кібернетики та інформаційних систем Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Вінниця, 2005-2010).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 18 публікаціях автора (9 одноосібних), з них 7 – у фахових виданнях з переліку ВАК України, 2 тез і 6 статей – у матеріалах конференцій, 2 брошури з методичними рекомендаціями, 1 навчальний посібник.

Особистий внесок дисертанта в працях, написаних у співавторстві, з В. Ярмоленком і Н. Поліщук полягає у визначенні основних характеристик і складових інтелектуальної культури економіста, критеріїв, показників і рівнів її розвитку, педагогічних умов формування в студентів у процесі навчання в економічному ВНЗ. Тексти статей, написаних у співавторстві з В. Ярмоленком, Н. Поліщук, Н. Кардаш і Г. Рудоміним, в дисертації не дублюються.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який містить 247 назв, з них 25 іноземною мовою, 15 додатків на 61 сторінці. У роботі містяться 12 рисунків на 5 сторінках, 18 таблиць на 9 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 214 сторінках тексту, загальний обсяг дисертації – 292 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ЕКОНОМІСТА ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Інтелектуалізація економічної сфери як передумова реформування економічної професійної освіти

Сучасний світ стоїть на порозі інтелектуальних перетворень, основною рисою яких є нове усвідомлення людьми таких широко відомих категорій як *інтелект, інтелектуальний потенціал, інтелектуальний капітал, інтелектуальна культура*, що забезпечують розвиток і вдосконалення особистості, організації, соціуму. Одночасно люди все більше приходять до висновку, що основним багатством є інтелектуальний капітал особистості [30; 33; 64; 82, с. 22; 123].

З філософської точки зору „інтелектуальна культура є складовою частиною духовної культури людства, яка відображає внутрішній світ людини, соціальної спільноти. Вона є самостійним чинником впливу на характер та розвиток спільноти. В свою чергу інтелектуальна культура, її зміст обумовлюється сутністю кожного окремого носія – сутністю конкретно-історичної людини, її характерними рисами, властивостями, інтелектуальним потенціалом” [73].

В суспільстві спостерігаються підвищення ролі інтелектуальної власності у формуванні людського капіталу та соціального статусу індивіда в сучасному суспільстві, науково-технологічний характер нинішнього етапу соціально-економічного розвитку. Тому „суспільство зацікавлене в адекватному оцінюванні, найбільш повному розвитку і реалізації людських здібностей, насамперед інтелектуальних” [54, с. 218]. Саме від рівня інтелектуального розвитку людини більшою мірою залежить успіх будь-якої виробничої діяльності і, взагалі, будь-якої сфери життєдіяльності [99, с. 38; 118]. Тому науковці наголошують на необхідності розвитку інтелектуальних

здібностей учнів [103; 110] і студентів [107], інтелектуальної підготовки майбутнього фахівця [67].

Світовий досвід підтверджує ефективність інноваційної моделі розвитку на основі використання результатів інтелектуальної діяльності (див. Додаток С). Основне суспільне багатство розвинутих країн – це нова інтелектуальна еліта: науковці, підприємці, менеджери, фінансисти, висококваліфіковані інженери, інші фахівці, зайняті в сфері високих технологій, розповсюдження інформації та нових знань [49; 116].

З інтелектуальних ресурсів суспільства формується інтелектуальний капітал держави. У світовій економіці початку ХХІ століття інтелектуальний капітал набирає особливої ваги. Саме інтелектуальний капітал нації дедалі більше перетворюється на провідний чинник економічного зростання та міжнародного обміну, радикальних структурних зрушень, стає головним у визначенні ринкової вартості високотехнологічних компаній та формуванні високого рівня конкурентоспроможності [143]. Все це дає підстави говорити про становлення у сучасному світі якісно нового типу економіки – економіки, що базується на знаннях та використанні інтелекту. У цій економіці головну роль відіграє капітал, створений творчим використанням набутих знань.

Інтелектуальний капітал – це інтелектуальний потенціал, застосований в процесі економічного розвитку [210, с. 301]. Його величину можна приблизно визначити. За експертними оцінками, вартість інтелектуального потенціалу сучасного розвиненого суспільства перевищує вартість основних фондів традиційних галузей індустрії. В сучасних умовах наджорсткої конкурентної боротьби тільки інтелектуальний капітал дозволяє забезпечувати конкурентоспроможність як окремим підприємствам, так і суспільству в цілому.

Нині, як стверджують науковці, „інтелектуальний потенціал стає визначальним чинником прогресивного розвитку суспільства” [210, с. 304], соціально-економічний прогрес можливий лише за умови належного

використання інтелектуального потенціалу нації. Інтелектуальний потенціал нації має кілька складових, а саме:

- систему освіти (яка включає державні та недержавні навчальні заклади);
- комп'ютерне забезпечення (тут має значення абсолютна та відносна кількість комп'ютерів, їх якість, ступінь охоплення комп'ютерними мережами);
- системи зв'язку (де визначальними є швидкість зв'язку, його надійність, стійкість до перешкод, захищеність від несанкціонованого доступу);
- бази даних (на друкованих та електронних носіях);
- систему науки (яка включає державні та недержавні наукові заклади);
- інтелектуальну власність (у вигляді патентів, ліцензій, ноу-хау).

Підприємства третього тисячоліття – це підприємства, що використовують зовсім не ті методи і навички, які використовували підприємці в минулому. Нові методи розвиваються за сучасними інформаційними та телекомунікаційними технологіями, які потребують високої кваліфікації від працівників. Тому головна цінність для підприємств третього тисячоліття – це висококваліфіковані фахівці, які на практиці використовують свій інтелектуальний потенціал.

Насущною вимогою сучасного розвитку суспільства є ефективне використання знань та інтелектуальних, зокрема інформаційних технологій. Різко зростає значущість інтелектуального потенціалу компаній, що включає нематеріальні активи, компетентність і професіоналізм персоналу, знання і технології. Інтелектуальний потенціал є динамічною характеристикою компанії, що включає її здатність управляти корпоративними знаннями, тобто акумулювати, набувати, створювати, ефективно використовувати знання, перетворюючи їх на інтелектуальний капітал в цілях підвищення ефективності (результативності, прибутковості) діяльності.

Саме тому науковці все більше звертають увагу на розвиток інтелектуального потенціалу майбутніх фахівців [66], на загальний інтелектуальний розвиток економістів [207]. Знання і досвід людей, матеріалізовані в інтелекті, потім можуть перетворюватися в матеріальні цінності. Окремі особистості при цьому можуть використовувати інтелект цілих колективів, а колективи – можуть використовувати інтелект народів і континентів.

Досвід свідчить, що в тих країнах, де створюється позитивний мікроклімат для підприємницької діяльності, швидше досягаються успіхи в економічному розвитку країни [148, с. 113]. В дійсності сучасний клімат, в якому існує бізнес, характеризує гіперконкуренція між компаніями та приватними особами. Успіх приходить до тих, хто набуває навичок ефективного стратегічного мислення та поведінки. Розвиток компанії є результатом мислення та дій її працівників, зокрема керівництва. Ситуація ускладнюється тим, що для більшості керівників у галузі економіки зараз у запасі набагато менше часу на роздуми між оперативними діями й стратегією. Сучасній економіці, яку характеризують високі темпи змін, інтенсивність глобальної конкуренції та потреба у прийнятті бізнес-рішень на оперативному рівні, потрібні нові методи стратегічного менеджменту.

Тому, як справедливо зазначає Є. Іванченко, в сучасній ситуації майбутній фахівець галузі економіки та фінансів чекає від освіти професійної спрямованості навчання; посиленої математичної підготовки з урахуванням можливостей комп'ютерів та інформаційних технологій; знання іноземної мови з урахуванням професійної спрямованості; гарантій конкурентоспроможності на ринку праці [89, с. 89].

Успіх економіки залежить від чіткого стратегічного бачення, підкріпленого стратегічним планом і таким підходом, що піддається змінам і забезпечує реагування на непередбачені події та можливості. Формування нових економічних відносин, господарських механізмів починається з відходу від стереотипів, шаблонів мислення і практики, чіткого розуміння

нових вимог і здатністю до творчих ідей [45, с. 197]. Сучасний економіст має бути здатним побачити проблему, виявити ініціативу щодо її вирішення, прийняти рішення, сміливо йти на ризик, розробити власну стратегію і тактику, створити певну організацію, керувати людьми, впроваджувати нововведення, досягати підприємницького успіху тощо [148, с. 113].

Отже, економіст має бути стратегом. А справжній стратег має вміти використовувати аналітичні методи, щоб з'ясувати, яким чином слід поєднати сильні та слабкі сторони своєї організації з можливостями та загрозами, що присутні в середовищі існування бізнесу. Потім, визначивши чинники успіху, що особливо важливі для успішної конкуренції в даній галузі, має розробити низку потенційних стратегій. Після цього відбираються кращі стратегії за такими критеріями, як ризик, прибуток, конкурентні переваги. Згодом здійснюється управління впровадженням цих стратегій дякуючи рівновазі між організаційною структурою, критеріями продуктивності та механізмами фінансового контролю.

Стратегічне устремління забезпечує слідування вибраним курсом, але для гнучкого врахування реалій оточення, що змінюється, необхідно відмовитися від практики використання стратегічних рецептів і розвивати творче стратегічне мислення. Саме воно характеризує якість і результативність стратегічного управління в сучасних умовах. Аналітики вбачають сенс стратегії в тому, щоб відрізнитися від конкурентів. Іноді це можна зробити за рахунок унікальних ресурсів. Але в сучасних умовах джерелом відмінностей частіше є відмінні організаційні здібності, а також уміння по-новому об'єднувати різні здібності. Все більш помітної ролі набувають нематеріальні та інтелектуальні ресурси, а управління знаннями стає ключовою здатністю, що забезпечує довгострокову і стійку конкурентоспроможність організації.

Проблема розробки нової або відновлення втраченої чіткої стратегії багато в чому носить організаційний характер і залежить від стилю лідерства. Необхідні сильні лідери, які здатні не боятися робити стратегічний вибір

того, що слід робити, і того, від чого потрібно відмовитися. Суть керівництва і лідерства полягає саме в умінні породжувати стратегії, роз'яснювати відмітні позиції компанії і підсилювати сумісність між видами діяльності. А це, в свою чергу, зумовлює надзвичайну актуальність здібності до навчання, засвоєння уроків з досвіду та руйнування стереотипів. Для цього менеджери вищої ланки повинні досконало оволодіти навичками стратегічного мислення, що поєднує сфери стратегічного контексту, процесу і змісту стратегії.

Сучасний економіст для здійснення успішної професійної діяльності має:

- розуміти процеси стратегічного мислення і стратегічного управління;
- швидко створювати більш успішні стратегії;
- передавати інформацію про розроблену стратегію та завойовувати підтримку інших [194].

Стосовно професійної діяльності в галузі економіки все частіше науковці схиляються до думки, що успіх будь-якої фірми чи фінансової компанії значною мірою залежить не просто від рівня стратегічного мислення, а від інтелектуальної культури компанії та кожного її працівника. В професійно-економічній лексиці з'явилися поняття „розумові моделі”, „розумові карти”, „логіка бізнесу” [194, с. 87]. Йдеться про використання наявних знань як основи для інтерпретації зовнішньої інформації з метою вироблення правильних і найбільш оптимальних економічних рішень.

Важко передавати знання, проводити груповий аналіз або виносити управлінські ухвали і тому подібне без достатнього рівня ініціативності та активності, довіри і розуміння усередині компанії. Науковці зазначають, що „запити суспільної практики вимагають вивчення закономірностей таких якостей особистості, як ініціативність, відповідальність, почуття нового і т. ін.” [51]. Такі якості формуються в процесі професійної освіти, якщо весь процес навчання спрямувати на формування професійної культури

майбутнього фахівця, а не лише на засвоєння студентами певного обсягу знань.

Відомо, що „формування економічних знань реалізується через поєднання пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. Причому пізнавальні компоненти створюють не лише систему фінансових, технологічних, технічних, економічних і правових знань, а й визначають внутрішню культуру молоді, формують її готовність до свідомої гармонізації стосунків „людина – суспільство – природа – економіка”. До теоретичних компонентів навчання належить світогляд і вміння творчо мислити, які створюють підґрунтя економічно доцільних і водночас соціально відповідальних рішень, дослідницьких навичок, практичних умінь” [51, с. 168]. Цінності і принципи, норми і стандарти, ритуали і традиції інтелектуальної культури компанії сприяють підвищенню її інтелектуального капіталу і розвитку інтелектуального активу.

Для ефективної економічної діяльності фахівцю доводиться постійно брати участь у таких процесах:

- визначення та перегляд стратегічного напрямку;
- вивчення умов навколишнього середовища;
- розвиток і планування бізнесу;
- розроблення та планування оперативних дій;
- планування інвестицій;
- планування та управління проектами;
- визначення якості і стандартів;
- контроль за бізнесом, звітність і перевірки;
- розробка нових продуктів і корпоративне підприємництво.

Умови зовнішнього середовища постійно змінюються, а тому практичними компонентами професійної діяльності економіста з розвиненою інтелектуальною культурою мають бути мотивація та вміння постійно підвищувати компетентність і практично використовувати нові знання для вдосконалення та розвитку технічного, технологічного, фінансового,

соціально-економічного, правового й іншого забезпечення організаційно-економічних і управлінських процесів; розвивати особистісний і колективний потенціал економічної діяльності на засадах соціального партнерства і соціальної відповідальності.

Ефективне використання інтелектуального капіталу та інтелектуальної власності дає змогу компаніям підвищувати свою конкурентоспроможність і за рахунок цього здобувати стратегічні переваги на ринку. Тому керівникам необхідно здійснювати активні дії щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, їх ефективного використання та захисту з метою забезпечення належної комерційної підтримки діяльності цих підприємств. Важливим є також те, що інтелектуальна власність (див. Додаток С) може зробити підприємства більш привабливими для потенційних інвесторів або кредитно-фінансових установ.

Сьогодні стало очевидним, що „докорінна причина низького рівня керованості більшості підприємств галузей народного господарства – дефіцит знань і досвіду працівників управління, недостатня кількість професіоналів-управлінців, які мають спеціальну освіту, необхідну для ухвалення ефективних, комплексних управлінських рішень, адекватних закономірностям функціонування і розвитку соціально-орієнтованого ринкового господарства” [191]. Майбутнє за тими, хто здатний прораховувати ходи, стратегічно мислити. А тому цінними для економістів є такі 10 рекомендацій як стати інтелектуальною компанією [194]:

1. Формуйте в своїй компанії інтелектуальну культуру.
2. Приймайте на роботу в компанію інтелектуальних менеджерів, як інтелектуальний актив, що приносить прибуток, – які спочатку думають, а потім діють.
3. Заміряйте і контролюйте інтелектуальний капітал вашої компанії.
4. Створіть у вашій компанії систему управління корпоративними знаннями. Дорожіть професійними секретами.

5. Встановіть інтелектуальні кадрові стандарти менеджерів і контролюйте рівень відповідності їм.

6. Постійно розвивайте інтелектуальні здібності менеджерів, як інтелектуального активу вашої компанії, тренуйте їх і випробовуйте. Ставте все більш складні завдання. Не дозволяйте співробітникам інтелектуально деградувати.

7. Мотивуйте інтелектуальних працівників на нові досягнення.

8. Будуйте стратегії, програмуйте і плануйте майбутнє. Пророховуйте варіанти майбутніх станів. Управляйте можливими ризиками разом з інтелектуальними працівниками.

9. Розвивайте й оптимізуйте організаційну систему вашої компанії.

10. Відкривайте і рішуче освоюйте нові інтелектуальні простори.

Отже, інтелектуальна компанія – це могутня конкурентна перевага. Але інтелектуальною компанією може ефективно управляти лише інтелектуальний менеджер, тобто економіст з високим рівнем інтелектуальної культури. Інтелектуали формують інтелектуальну компанію, в якій вони створюють інтелектуальне середовище, що розвиває інших співробітників.

Інтелектуальна компанія – це компанія, що постійно навчається, яка створює і набуває, передає і зберігає корпоративні знання. Інтелектуальна компанія, для того, щоб креативно випереджати інтелектуальний час своїх конкурентів і зберігати лідируючі позиції на просторах інтелектуального простору ринку, постійно здійснює планову роботу з удосконалення:

- здійснює пошук, залучає та утримує талановитих інтелектуальних працівників, тобто компанія не лише продає товар і послуги, а й продає себе новим перспективним співробітникам;
- збільшує свій інтелектуальний капітал і розвиває інтелектуальний актив, який у свою чергу приносить прибуток;
- управляє своїми корпоративними знаннями.

Ще однією характерною рисою сучасного періоду розвитку є різке зростання економічної, господарсько-функціональної і суспільно-соціальної ролі сфери інтелектуальних послуг. Цій сфері властива концентрація переважно творчої, новаторської праці, яка лежить в основі оригінального, а не репродуктивного виробництва. Її продукти часто мають піонерський характер, незалежно від вигляду і конкретної галузі. Саме вони і формують прогрес людства. Сукупність національних виробничих можливостей у цій галузі утворює світову економіку сфери інтелектуальних послуг, функціонування якої визначається специфікою її продукту, умовами його виробництва, обміну і споживання.

Продуктивність інтелектуального виробництва стала основною умовою економічного виграшу, і ця тенденція посилюється з кожним десятиліттям. Роль творчої складової в інтенсифікації економіки і підвищенні ефективності зростає, причому з темпами вищими, ніж у решти чинників виробництва. Сьогодні саме від ефективності і віддачі інтелектуального виробництва (особливо таких провідних його галузей, як наука, освіта, управління) залежить розвиток економіки в кожній державі.

Важливим кроком до розгортання інтелектуальної, творчої активності може стати широка система стимулювань та заохочень творчості. Це має бути широка система державних та громадських заходів матеріального та морального характеру, спрямованих на розквіт творчої активності та раціональне використання здобутків інтелектуальної діяльності.

Основним типом інтелектуальної діяльності фахівців інформаційного суспільства, як прогнозують науковці (Н. Розов), буде проектування, моделювання і прогнозування. З огляду на це, ускладнюються критерії інтелектуальної культури інформаційної епохи, в якій настав інтелектуальний час (intellectual time) – час швидкості думки [194].

Характерними рисами економіки, заснованої на знаннях, є такі:

- темпи і масштаби науково-технічного прогресу такі, що зміни в матеріальній базі виробництва і якості трудових ресурсів не встигають за зростанням науково-технічних можливостей;

- перетворення працівників, зайнятих виробництвом, передаванням і використанням знань, в домінуючу групу в загальній кількості зайнятих;

- значне зростання ролі менеджменту в галузі інтелектуальних ресурсів;

- в умовах постійного оновлення знань і жорсткої конкуренції люди виявляються перед необхідністю постійного навчання.

Інтелектуальні продукти і послуги займають все більш значне місце на міжнародних ринках. У економіці постіндустріального суспільства діяльність, пов'язана з виробництвом, зберіганням, передаванням і використанням знань, набуває все більш істотного значення. Особлива роль у цій діяльності відводиться професійній економічній освіті, характер і значення якої змінюються найбільшою мірою.

Інтерес до проблеми інтелектуальної культури, інтелектуальних ресурсів пов'язують з переходом найбільш розвинених країн до постіндустріального суспільства. Сучасний етап розвитку цивілізації характеризується тим, що на зміну суспільству масового споживання прийшло інформаційне суспільство, яке має такі риси:

- зростає динамізм життя: відбувається „стиснення часу і простору” – зменшення „дистанції” між появою нової інформації та освоєнням її людиною;

- системи перетворення інформації стають найважливішим структуроутворювальним чинником життя суспільства, охоплюючи економіку, мистецтво, науку, управління, міжнародні відносини, освіту, культуру;

- знижується потреба (на одиницю продукції) в сировині і енергії за рахунок збільшення швидкості та обсягів інформаційних потоків;

- первинний чинник виробництва – знання, а не капітал;

- ключові технології – організаційні, діяльні, інформаційні, а не машинні;
- людина активно перетворює інформацію (творить), а не пасивно сприймає;
- ефективна праця за рахунок використання нових технологій звільняє час для підвищення культури, самоосвіти, дозвілля;
- система освіти займає важливіше місце в житті суспільства, ніж політика;
- вищою освітою охоплюється велика частина суспільства; у системи освіти і охорони здоров'я вкладаються всі великі фінансові кошти;
- змінюється визначення категорії „знання” – відбувається перехід від володіння знаннями до управління знаннями;
- ключовий результат освіти – методи мислення і способи діяльності, а не знання;
- влада інтелекту пронизує інші гілки влади (законодавчу, виконавчу, судову, інформаційну).

Це суспільство, що приходить на зміну індустріальному виробництву, часто визначають як економіку, засновану на знаннях (knowledge-based economy). Основною ознакою сучасного економічного життя є пріоритетне значення інформаційних потоків і розгортання глобальних інформаційних мереж. Ці чинники поступово почали визначати також і всі інші структурні характеристики життя суспільства: політичні, соціальні та ін. Теоретики продовжують сперечатися про суть соціальних і економічних змін, викликаних становленням інформаційної ери. Капіталістичний спосіб виробництва, що складав економічне ядро індустріальної цивілізації, заснований на приватній власності, ринковому господарстві, виробництві заради прибутку. В основі нової епохи лежить інформаційна парадигма розвитку. Один із провідних американських економістів М. Кастельс назвав цю парадигму інформаційним способом розвитку, суть якого полягає в тому, що джерелом продуктивності стає вплив знання на знання [227]. Реальним

двигуном змін стають інноваційні технології, засновані на методах інформатики.

Інформаційний капіталізм, пише М. Кастельс, це особливо безжальна, загарбницька форма капіталізму, оскільки він поєднує в собі неймовірну гнучкість з глобальною присутністю завдяки мережевим зв'язкам. У результаті капіталізм став ще небезпечніший, ніж будь-коли раніше, і всі властиві йому суперечності загострилися [227]. Процеси інформатизації суспільства загострили проблему соціального інтелекту – порівняно стійкої форми спільної розумової діяльності людей, що визначає рівень їхньої спільної творчості, прийняття та реалізації рішень. В інформаційному суспільстві соціальний інтелект – це відкрита система інформаційної взаємодії, рівень функціонування і віддачі якої визначається не стільки індивідуальними здібностями людей, скільки інформаційними зв'язками (інтелектуальними комунікаціями між ними та всієї системи з оточенням) [182, с. 207].

Інформаційно-комунікаційні технології змінили спосіб життя і призвели до перебудови всієї соціальної структури суспільства, яка супроводжується гострими конфліктами. Відбувається подальший розподіл праці і одночасно інтеграція знань фахівців, які розв'язують спільно певну проблему. З появою комп'ютерних мереж замість роз'єднано працюючих виконавців виникає те, що іноді називають „розподіленим штучним інтелектом”. У межах такої організації фахівці, які знаходяться на своїх робочих місцях, працюють загалом в інформаційному полі, взаємодіючи між собою за допомогою комп'ютерів.

З появою на ринку спеціалізованих комп'ютерних програм для аналізу фінансового стану все більше керівників розуміє, наскільки ефективно їх використання. У спеціалізованих програмах реалізовані зручні форми введення інформації, технологія її накопичення і зберігання, алгоритми виконання розрахунків, представлення результатів у вигляді звітів і діаграм і т. ін. Саме на використанні комп'ютерних програм базується застосування

систем інтелектуальної підтримки прийняття рішень для менеджерів будь-якої ланки.

Розвиток бізнесу в останні роки відбувається на тлі радикальних і динамічних змін у навколишньому середовищі і високих темпів збільшення обсягів інформації [120]. У цих умовах ключове значення для виживання організацій мають стратегічне планування і підтримка прийняття управлінських рішень. Основним джерелом для інформування менеджерів і фахівців усіх рівнів є стан ресурсів на об'єкті управління, виробничо-господарська та інша діяльність і первинна інформація, яка в процесі обробки узагальнюється, укладається у вихідні форми, а потім передається користувачам на екрани їхніх ПК.

Природно, пріоритет у прийнятті рішень належить людині – менеджеру, який володіє стратегічним мисленням і здібностями передбачати появу нових подій. Однак один із недоліків людського інтелекту полягає в тому, що він не пристосований для виконання великого обсягу обчислень в процесі аналізу складних процесів і систем, що складаються з ланцюжків взаємозв'язків. Як відомо, організації, що надають товари і послуги, відносяться до класу складних соціотехнічних систем, що не тільки змінюються в часі, а й мають функціональну потребу здійснювати вибір шляху свого розвитку. Тому на ефективність управління істотно впливає обмеженість можливостей людини в роботі з комплексною та змінною в часі інформацією.

Щоб забезпечити інтелектуальну підтримку прийняття рішень, створюються автоматизовані інформаційні системи, що об'єднують безліч різних інформаційних систем: це і офісні автоматизовані системи, системи обробки трансакцій, інформаційні системи управління, системи підтримки управління. Створення і використання в повсякденній практиці менеджменту систем підтримки прийняття рішень є однією з найважливіших умов успішного функціонування організацій [176].

До причин, які викликають зростання інтересу в менеджерів-практиків до нових інтелектуальних технологій, що підтримують прийняття управлінських рішень, можна віднести декілька чинників.

По-перше, кумулятивний ріст релевантної (тієї, що стосується справи) інформації робить необхідним застосування нових технологій для пошуку в „морі” інформації тенденцій, що потенційно загрожують існуванню організації або відкривають перспективи для бізнесу.

По-друге, динамізм зовнішнього середовища підвищує ймовірність прийняття неоптимальних управлінських рішень через брак часу. Негативні наслідки від неправильних рішень, прийнятих у межах стратегічного управління, можуть поставити під сумнів саме існування організації. Оскільки процес прийняття стратегічних рішень переважно є мало-структурованим творчим процесом, то на різних його етапах менеджеру необхідно спиратися на аналітично перероблену інформацію та імітаційні моделі, що зменшують імовірність управлінських помилок.

По-третє, невизначеність у процесах прийняття рішень підвищує роль прогнозних моделей, що імітують різні функціональні компоненти бізнесу (маркетинг, управління фінансами, виробництвом, персоналом та ін.). Моделювання бізнес-процесів відкриває можливості аналізу їх наслідків на стадії проектування і попереднього з'ясування і, тим самим, знижує ризик необґрунтованих витрат. Крім того, у деяких ситуаціях взагалі неможливо обійтися без моделювання, оскільки експерименти в економіці в пізнавальних цілях неприпустимі. Наприклад, навряд чи доцільно вкладати значні кошти в рекламну кампанію із просування на ринок нових видів продукції чи послуг, а також кредитувати нових клієнтів без попередньої оцінки ризику і наслідків прийнятих рішень на імітаційних моделях.

По-четверте, процес стратегічного управління передбачає використання індуктивного мислення і методології реінжинірингу бізнесу, тобто технологій та інструментальних засобів, що допомагають менеджеру генерувати принципово нові рішення („погляд з майбутнього в сьогодення”),

а вже потім визначати проблеми, які необхідно вирішити організації. Якщо стратегію будувати на виробництві традиційних або не дуже модернізованих продуктів (послуг), які мало чим відрізняються від того, що пропонують конкуренти, то організація буде знаходитися в становищі, коли треба постійно „наздоганяти” конкурентів.

По-п'яте, забезпечення переваг перед конкурентами прямо пов'язане з формуванням у менеджерів уявлення про нові (раніше невідомі) потреби людей, виходячи з можливостей, пропонованих сучасними революційними технологіями. У наш час успішний менеджмент неможливий без уміння безупинно „відкривати” нові потреби, створювати під ці потреби нові товари і способи виконання робіт усередині організації та формувати під нові потреби нові ринки.

Цей процес самовдосконалення організації в конкурентному середовищі має базуватися на нових інтелектуальних технологіях прогнозування ринку, бути безупинним і нескінченним, він є необхідною умовою виживання організації. Підтримувати досягнення організацією її стратегічних цілей мають функціональні підсистеми менеджменту, при цьому їх ядром у майбутньому стануть інтегровані інформаційні системи, що містять елементи штучного інтелекту [63].

На Заході такі інформаційні системи прийнято відносити до класу так званих „інтелектуальних” систем. Ці системи є особливою категорією інформаційних технологій, що об'єднують такі різні методи, як нейтронні мережі, генетичні алгоритми, нечіткі системи, експертні системи, а також системи динамічного структурного моделювання. Загальною властивістю інтелектуальних систем є те, що вони імітують процеси, що відбуваються у природі. Основні сфери застосування цих систем пов'язані з підтримкою прийняття управлінських рішень у таких напрямках бізнесу, як кредитування й оцінювання ризиків, маркетинговий аналіз, прогнозування фінансових ринків, моделювання функціональних складових менеджменту (фінанси, виробництво, людські ресурси), управління бюджетними ресурсами та

економічне моделювання, виявлення незаконного використання кредитних карток.

Нині вже незаперечним фактом є те, що країна, яка випереджаючими темпами не розвиває у себе чинники інтелектуального капіталу, взагалі не може розраховувати на більш-менш гідне місце у світовій спільноті. Одним із найважливіших напрямів інтелектуалізації будь-якої компанії є система розповсюдження знань, оскільки важливе не лише їх накопичення, а, насамперед, їх ефективне використання на благо компанії. Це означає необхідність засвоєння знань, постійний розвиток і навчання кадрового потенціалу компанії, а також розповсюдження знань у зовнішнє середовище компанії.

При цьому знання і досвід людей, що складають інтелектуальний ресурс суспільства, все частіше реалізуються на комп'ютерних носіях. Інтелект розцінюється як вищий ступінь виразу матеріальних цінностей. І цей матеріалізований інтелект сам виступає товаром. На основі знань і досвіду, матеріалізованих в інтелектуальному ресурсі в процесі його формування, створюється приватна інтелектуальна власність особистості. У результаті ця приватна інтелектуальна власність стає організуючою силою розвитку продуктивних сил майбутнього інформаційного суспільства.

Тому погоджуємось, що „повсякденне використання інформаційних ресурсів, які є продуктом інтелектуальної діяльності найбільш кваліфікованої частини працездатного населення суспільства, зумовлює необхідність підготовки підростаючого покоління як творчо активного резерву, що здатний професійно використовувати засоби сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). З цієї причини необхідна розробка певних методичних підходів до використання засобів ІКТ як для розвитку особистості студента, так і для його підготовки до майбутньої професійної діяльності. Передусім – для формування вмінь здійснювати прогнозування результатів своєї діяльності, розробки стратегії пошуку шляхів і методів

вирішення завдань навчальних і практичних, а в майбутньому – і професійних” [102, с. 251].

Широке використання ІКТ у сфері економіки спричинило переміщення акценту з фізичних зусиль на психічні, розумові, інтелектуальні дії; необхідність більшої інтелектуальної активності, уважності, кмітливості, інформованості, професіоналізму, відповідальності за свої дії [111, с. 84]. Науковці зазначають, що „інформаційні технології, що створювались з метою полегшення розумової праці людини, поступово перетворюються у величезну інтелектуальну зброю, яка починає випереджати ресурси та розумовий потенціал сучасної людини” [75, с. 150].

Інтелектуальні ресурси, накопичуючись, утворюють інтелектуальний капітал, який визначається науковцями як нове джерело багатства організацій [186] і як основний чинник конкурентоздатності економіки [187]. Інтелектуальний капітал будь-якої компанії є найбільш цінним, високоефективним і мобільним видом капіталу. Управління знаннями, нарощування інтелектуального капіталу базується на застосуванні інтелектуальних систем, інформаційних технологій і ресурсів. Основні компоненти інтелектуального капіталу:

- розподілені бази знань і інформації, що акумулюють знання з різних напрямів;
- електронні бібліотеки інформації, знань і технологій;
- комп’ютерне забезпечення групової роботи або корпоративна інформаційна система, орієнтована на створення і використання знань фахівцями компанії;
- класичні пошукові інформаційні технології, що використовуються для пошуку довідкової і допоміжної інформації з актуальних питань;
- інформаційно-аналітичні, експертно-аналітичні, проектно-конструкторські, розрахунково-аналітичні та інші системи, орієнтовані на збільшення масштабності використання інформації відповідно до потреб компанії;

- нові пошуково-інформаційні технології, орієнтовані на інтегруючу, аналітичну обробку розподіленої інформації в імовірнісних умовах невизначеності на основі методологій байєсовських інтегруючих технологій;
- інтернет-мережа, що використовує сучасні стандарти передавання даних;
- система дистанційної бізнес-освіти [186].

Видатки на інформацію становлять у середньому три чверті доданої вартості сучасної продукції. У новій економіці купують і продають концентроване знання – колосальний обсяг інтелектуального змісту в крихітній матеріальній оболонці (прикладом можуть бути комп'ютерні програми, найновіші ліки або останні моделі авіаційно-космічної техніки, ціна яких передусім зумовлена витратами за статтею „дослідження і розробка”).

Людський розум сам по собі не пристосований для сприйняття великих масивів різномірної інформації. Людина, до того ж, не здатна сприймати більше двох-трьох взаємозв'язків навіть у невеликих вибірках. З іншого боку, більшість організацій накопичують під час своєї діяльності величезні обсяги даних, але єдине, що вони прагнуть від них одержати – це корисну інформацію. Як можна довідатися з даних про те, що потрібно найбільш вигідним для організації клієнтам, як розмістити ресурси найбільш ефективним чином або як мінімізувати втрати? Для вирішення цих проблем призначені новітні технології інтелектуального аналізу, наприклад Data Mining [243]. Вони використовують складний статистичний аналіз і моделювання для знаходження моделей і відношень, прихованих у базі даних – таких моделей, що не можуть бути знайдені звичайними методами. На відміну від оперативної аналітичної обробки даних, у Data Mining тягар формулювання гіпотез і виявлення незвичайних шаблонів перекладено з людини на комп'ютер.

Прикладами формулювань задач з використанням методів Data Mining є такі:

- Які середні розміри телефонних рахунків наявних клієнтів у порівнянні з рахунками колишніх клієнтів (що відмовилися від послуг телефонної компанії)?
- Які характеристики відрізняють клієнтів, які, цілком ймовірно, збираються відмовитися від послуг телефонної компанії?
- Яка середня величина щоденних покупок за вкраденими і не вкраденими кредитними картками?
- Які схеми покупок характерні для шахрайства з кредитними картками?

Клієнт-серверна архітектура також є необхідним атрибутом технології інтелектуального аналізу даних [109]. Такий підхід надає можливості виконувати найбільш трудомісткі процедури обробки даних на високопродуктивному сервері як розробникам проєктів, так і користувачам. На цьому ж сервері можуть зберігатися і по запитах клієнтів виконуватися корпоративні проєкти.

Сфера застосування технологій інтелектуальних обчислень нічим не обмежена – вона скрізь, де є які-небудь дані. Але в першу чергу методи Data Mining сьогодні зацікавили комерційні підприємства, що розгортають проєкти на основі інформаційних сховищ даних. Технології Data Mining надають велику допомогу для керівників і аналітиків у їхній повсякденній діяльності. Ділові люди усвідомили, що за допомогою методів Data Mining вони можуть одержати відчутні переваги в конкурентній боротьбі.

Визначаючи за допомогою методів Data Mining, наприклад, коло кандидатів для розсилання цільової реклами, можна збільшити продаж, при цьому зменшивши витрати на проведення такої реклами. Телекомунікаційні компанії і компанії, що випускають кредитні картки, є лідерами в застосуванні цих технологій для визначення можливих втрат клієнтів. Страхові компанії і фондові біржі застосовують ці технології для визначення втрат клієнтів. Компанії, що діють на фінансовому ринку, визначають ринкові і галузеві характеристики для передбачення індивідуальних і

фондових переваг у найближчому майбутньому. Супермаркети визначають, які продукти продавати і як їх розташувати всередині магазину для досягнення найбільшої кількості продажів.

На українському ринку технології інтелектуальних обчислень роблять лише перші кроки. Це зумовлено дією деяких специфічних для України негативних чинників, що різко зменшують ефективність застосування аналітичних технологій. До таких чинників відносимо недостатню розробленість баз даних в економічній галузі та хаотичність і непередбачуваність поведінки економічної політики.

Однак, засоби інтелектуальних обчислень не можуть працювати без фахівців, які добре розуміють економічну галузь, самі дані і загальний характер аналітичних методів. Тому ще однією обставиною, яка впливає на застосування систем інтелектуальних обчислень в українських умовах, є те, що люди, відповідальні за прийняття рішень у бізнесі і фінансах, зазвичай не є фахівцями зі статистики і штучного інтелекту, мають низьку інтелектуальну культуру. Вони не можуть безпосередньо використовувати системи інтелектуального аналізу даних, що вимагають складного налаштування чи спеціальної підготовки даних. Тому українські підприємства, що використовують сховища даних з елементами інтелектуального аналізу, сьогодні вкрай нечисленні.

Результат застосування методів знаходження нового знання може виявлятися в широкому спектрі, від збільшення доходів, до зменшення витрат. Проте побудова моделі, це тільки один крок у процесі знаходження нового знання. Для одержання коректних результатів необхідно зібрати і підготувати дані й перевірити модель у реальному світі. Найкращу модель можна знайти після побудови моделей різних типів за різними технологіями.

Лише підприємці, які володіють високим рівнем інтелектуальної культури, усвідомили, що засоби інтелектуальних обчислень – це реальний спосіб підвищення ефективності роботи. Зростає роль спеціалізованих консалтингових фірм, що здійснюють комплексний супровід проєктів,

включаючи діагностику завдання, аналіз методів розв'язування, вироблення рекомендацій, реалізацію обраного підходу, супровід, оптимізацію.

Інтелектуалізація економічної сфери породжує проблему інтелектуальної власності [90; 135; 158; 189]. Створення стабільної та високорозвиненої економіки неможливе без використання творчого потенціалу суспільства. Малі та середні підприємства в Україні, великі компанії оперативно впроваджують інноваційні моделі розвитку, нові технології, активно створюють і використовують винаходи, корисні моделі, промислові зразки та інші об'єкти інтелектуальної власності, що є продуктом інтелектуальної діяльності окремих індивідів чи колективів. В економіці України саме сектор інтелектуальної власності визначає інноваційні процеси в науці і техніці. Межі творчості постійно розширюються, що сприяє зростанню обсягів інтелектуальної власності, об'єкти якої стають вигідним товаром на внутрішньому та міжнародному ринках.

В Україні, на жаль, люди, які своїм інтелектом, працею, енергією, творчим натхненням створюють об'єкти інтелектуальної власності, накопичують інтелектуальний капітал, у переважній більшості не мають майнових прав на створені ними інтелектуальні досягнення, що часто є гордістю нації. Сьогодні Україна в період сталого переходу до ринкової економіки знаходиться у стадії „неконтрольованого капіталізму”. Позбавлення майнових прав творців є відвертою несправедливістю. Творець позбавляється саме тих майнових прав, заради яких створює об'єкти інтелектуальної власності, зокрема з метою поліпшення власного добробуту.

Щоб перебороти таку ситуацію, „випускник ВНЗ має формувати в собі знання не лише ринку та підприємництва на основі маркетингу та менеджменту, а створювати все нове конкурентоспроможне на основі інтелектуальної власності” [37, с. 13]. А тому економічні ВНЗ мають давати знання про правові основи інтелектуальної власності, що є однією зі складових інтелектуальної культури економістів.

Сьогодні в усьому світі інтелектуальна власність стає могутнім важелем економічного розвитку суспільства. Останнім часом наша держава також приділяє значну увагу удосконаленню державної системи правової охорони інтелектуальної власності. 27 квітня 2001 року Президент України підписав Указ „Про заходи щодо охорони інтелектуальної власності в Україні”. Указ спрямований на забезпечення умов для підвищення ефективності використання інтелектуальних ресурсів нації, формування та розвитку сучасного ринку інтелектуальної власності, надання правовласникам державних гарантій щодо захисту їх прав. На виконання Указу Президента України розпорядженням Кабінету Міністрів у червні 2002 року затверджено Концепцію розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності. Згідно з Концепцією сприяння комерційному використанню об’єктів інтелектуальної власності є одним із найважливіших напрямів розвитку системи.

Ефективне використання інтелектуальної власності дає змогу підприємствам і компаніям підвищувати свою конкурентоспроможність і за рахунок цього здобувати стратегічні переваги на ринку. Тому керівникам малих і середніх підприємств необхідно здійснювати активні дії щодо набуття прав на об’єкти інтелектуальної власності, їх ефективного використання та захисту з метою забезпечення належної комерційної підтримки діяльності цих підприємств.

Означені вище проблеми породжують необхідність розгляду економічних питань використання знань, тобто економіка знань має знайти своє відображення в сучасних економічних дисциплінах. Без розширеного відтворення новітніх знань не вдасться забезпечити прискорення людського розвитку шляхом задоволення потреб, що зростають і змінюються, в життєвих благах і, відповідно, не вдасться забезпечити нову якість економічного зростання. Тому економіка знань розглядається нині як іманентна форма постіндустріальної економіки [129], а інтелектуальна культура фахівців – як основний чинник розвитку будь-якої галузі економіки.

Погоджуємося, що „інтелектуальна культура нації є гарантом економічної стабільності держави, її духовності, авторитету на міжнародній арені. Вона органічно пов'язана з професійною компетентністю, яка є необхідною передумовою економічного, політичного і соціального розвитку будь-якого цивілізованого суспільства” [77, с. 1]. Основи професійної компетентності закладаються в процесі професійної освіти, а тому необхідним є визначення педагогічних умов формування інтелектуальної культури майбутніх фахівців під час їхнього навчання у ВНЗ.

Оскільки основним джерелом зростання продуктивності є інновації [87], за якими стоять високоінтелектуальні працівники [97, с. 53; 229], то робимо висновок, що ефективність економіки, науково-технічний рівень виробництва та соціально-економічний прогрес залежать від ефективності професійної освіти майбутніх фахівців і підготовки їх до активної творчої інтелектуальної та інноваційної діяльності. Погоджуємось, що для підготовки фахівців нової формації потрібні нові підходи у розробці педагогічних методів, організаційно-педагогічних систем, освітніх технологій, спрямованих на професійний і особистісний розвиток людини, всебічну підготовку до життя і праці у швидкозмінному світі [174, с. 37].

В науці вже визнано, що освіта є найважливішим чинником у плані формування інтелектуальної культури майбутнього фахівця [93; 111], проте інтелектуальна складова професійної освіти формується стихійно, а наявний досвід реалізації програм, орієнтованих на інтелектуальний розвиток, не узагальнюється і зберігає статус приватного досвіду. Інтелектуалізація професійної освіти передбачає якісну зміну особистості через формування таких показників, як: інтелектуальна культура, інтелектуальна діяльність, інтелектуальна компетентність, що, на думку російської дослідниці Г. Єгорової, забезпечує сам процес інтелектуалізації особистості [82, с. 21].

Отже, необхідність підвищення інтелектуальної культури майбутнього економіста зумовлена:

- зростаючими вимогами до рівня інтелектуальної підготовки випускників економічних ВНЗ;
- зміною загальноосвітніх парадигм, що фіксують перехід від репродуктивних форм і методів викладання до індивідуально-творчих;
- необхідністю підготовки студентів економічних спеціальностей до професійного, компетентного входження в ринок праці з міцно сформованими потребами в постійній інтелектуальній самоосвіті і саморозвитку;
- суперечністю між вимогою суспільства до інтелектуальної спроможності фахівців у сфері економіки й реальним рівнем їх інтелектуальної культури сьогодні;
- посиленням процесів інтелектуалізації в соціумі та економіці й використанням інноваційних технологій, інтелектуальних тренінгів в економічних ВНЗ.

Отже, інтелектуальна культура займає дуже важливе місце серед інших складових культури особистості і відіграє значну роль у формуванні людини як особистості, індивіда, професіонала. Очевидно, що в соціокультурному просторі, що змінюється, тільки інтелектуальна культура може сприяти особистісному й професійному успіху економіста за такими інтелектуальними критеріями: висока конкурентоспроможність, інтуїція, мобільність, відповідальність, компетентність, активність. Психологи та педагоги однастайні в тому, що основну роль в інтелектуальному розвитку особистості відіграє навчання та активна інтелектуальна діяльність, тому нині особлива роль відводиться професійній економічній освіті, характер і значення якої змінюються найбільшою мірою, оскільки процеси інтелектуалізації економічної сфери суттєво впливають на вимоги до професійної підготовки майбутніх економістів (див. Додаток Р).

Розглянемо детальніше суть поняття інтелектуальна культура особистості та дамо визначення інтелектуальної культури майбутнього економіста.

1.2. Інтелектуальна культура особистості: історико-дефінітивний аналіз, компоненти, критерії, показники та рівні

У зарубіжних публікаціях можна зустріти твердження, що в сучасному суспільстві виникає мода на інтелектуальну культуру. Ця мода, на думку деяких науковців, об'єднує лише елітні прошарки населення. Проте більшість дослідників наголошують на тому, що мода на інтелектуальну культуру ставить собі за мету не змінити суспільство в цілому, а поліпшити інтелектуальну якість кращої його частини, тобто сформувати міцний пласт мислячих людей [140; 233; 237].

Ми вважаємо, що результатом процесу інтелектуалізації сфер людської діяльності є високий рівень сформованості інтелектуальної культури, як особливої категорії універсальності, з якою людина впливає на навколишній світ. З огляду на процеси інтелектуалізації економіки вимагає свого осмислення зміст і суть інтелектуальної культури. Найбільш поширеною вважається позиція, в якій інтелектуальна культура розглядається як культура мислення – здібність індивідуального мислення до саморозвитку і уміння його виходити за межі форм, що склалися в індивіда, і канонів мислення.

У науковому плані культура – це соціально-прогресивна творча діяльність людства в усіх сферах буття, свідомості, що є діалектичною єдністю процесів опредмечування й розпредмечування багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості [26]. Загальна культура людини – це складне системне утворення, ядром якого є ставлення людини до світу, себе, до інших людей, праці, природи; це система, характеристиками якої є: розуміння світу (осмислення); знання світу й себе в нім; уміння творчого перетворення, творіння, готовність людини до подальшого розвитку. Отже, культура – це рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах організації життя і діяльності людей, а також у створюваних нею матеріальних і духовних цінностях.

Інтелектуальна культура в своєму розвитку є тим основним інструментом, що формує прогрес нації, його менталітет [82, с. 24]. Тому кожна суспільна формація характеризується певним типом культури. Суспільству ХХІ ст. властива інтелектуальна культура, яку характеризує інтеграція різних наук, загальна інформатизація та гуманітарний контроль. Будь-яка людина в процесі своєї соціалізації, зокрема й у процесі навчальної діяльності, засвоює ідеали інтелектуальної культури суспільства, в якому живе [86]. Інтелектуальна культура зазнала значних змін, пов'язаних із специфікою соціально-історичного розвитку, характером формування філософської думки. У наукових публікаціях можна знайти опис сутнісних характеристик інтелектуальної культури Античності, Середньовіччя, епохи Відродження, епохи Просвітництва [85]. Разом із розвитком людства, разом із зростанням суспільного (науково-технічного) прогресу розвивалася, набувала конкретних контурів інтелектуальна культура. Зародження нових форм інтелектуальної культури не означало розриву в її розвитку, знищення колишніх форм, відмови від культурної спадщини. Кожен подальший етап розвитку вбирав у себе краще, перевірене практикою, життям.

Очевидно, що інтелектуальна культура тісно пов'язана з інтелектом особистості. А тому доречно буде розглянути ці два поняття у взаємозв'язку. Аналізуючи інтелектуальну культуру як психолого-педагогічну категорію, ми відштовхувались від базового поняття „інтелект”. Даний термін використовують представники різних наук (біології, філософії, педагогіки), професійні психологи, які спеціалізуються у різних галузях людської діяльності [4; 5; 7; 28; 152; 203; 217; 231; 239]. Значення, які вкладаються в це поняття, не завжди збігаються, а часто кардинально суперечать одне одному. Поняття „інтелект” також має тривалий процес еволюції, починаючи від Платона та Аристотеля, які в свій час відрізняли когнітивні аспекти людської природи і почуттєво-емоційні аспекти людської поведінки.

Дослідження інтелекту різнопланові і в них відображені різні підходи до нього і з різних позицій. Важливим напрямом у дослідженні інтелекту в

зарубіжній психології є роботи Ж. Піаже, який визначає інтелект як „прогресуючу оберненість мобільних психічних структур” [153, с. 69], як наслідок адаптації до вимог навколишнього середовища в природних умовах взаємодії людини із зовнішнім світом. Саме Ж. Піаже описав інтелект як рівневу освіту, що включає різні операції.

З усіх наявних означень інтелекту в контексті нашого дослідження найбільш повним вважаємо визначення, що трактують інтелект як властивість особистості, що виявляється в здатності глибоко й точно відображати в свідомості предмети і явища об’єктивної дійсності в їх суттєвих зв’язках і закономірностях, а також у творчому перетворенні досвіду [40; 44; 52].

Нам також імпонує думка Р. Стенберга, який провідним моментом у визначенні інтелекту вважає здатність до опрацювання нових ідей і задач. „Інтелект – це здатність засвоювати та оцінювати не просто нову ідею, а новий клас ідей... ..інтелект – це значною мірою здатність засвоювати та оцінювати нові концептуальні системи” [183; 247]. З цього визначення видно, що інтелект тісно пов’язаний із творчим мисленням, із гнучкістю мислення, з практичними знаннями.

З інтелектом тісно пов’язане також поняття *інтелігентність*, яке характеризує власне людину з притаманним їй високим розумовим розвитком, здатністю до теоретичних узагальнень і засвоєння наукових знань. Інтелігентність поєднує високий рівень загальної культури й освіченості.

Російський психолог Н. Чуприкова визначає інтелект як здатність одержувати з потоків інформації значущі інваріанти, зокрема інваріанти високого ступеня точності й абстрактності; здатність вибірково оперувати тільки з істотними для кожного конкретного завдання інваріантами, що відповідають певним, окремим деталям, ознакам, властивостям і відношенням речей і явищ, чітко відокремлюючи їх від супутніх несуттєвих деталей, властивостей, ознак і відношень; здатність формувати добре

розчленовані, внутрішньо диференційовані й ієрархічно упорядковані репрезентативно-когнітивні структури, на яких відбувається обробка всієї поточної інформації [211].

Це означає, що в умовах інформаційного суспільства проблема формування інтелектуальної культури загострюється, на що звертає увагу в своїх публікаціях Е. Семенюк [172].

Серед сучасних підходів до виявлення особливостей природи, структури та функцій інтелектуальної сфери особистості психологи вирізняють чотири основні напрями: психометричний; когнітивний; нейрофізіологічний; соціокультурний. Основною лінією цих досліджень є бачення інтелекту як необхідної пізнавальної здатності, яка призводить до адекватної адаптації людини до навколишнього середовища [76, с. 73].

Сучасне українське суспільство переживає переломний період, коли відбувається трансформація відносин у системі „індивід-суспільство”, особистість формується в умовах соціальної невизначеності, без усталених орієнтирів, а процес становлення життєвої позиції набуває характеру нелінійності. У цей час саме соціальна дійсність вимагає критичного осмислення попереднього етапу розвитку суспільства, пошуку нових варіантів та моделей соціальної поведінки, інтеграції традиційного та інноваційного.

Крім того, якщо в минулому столітті домінували дискусії про найліпші способи організації суспільства, то сьогодні ми стоїмо на порозі грандіозних дебатів навколо особистісного виміру людського життя. Ідеї інтелектуально розвинених індивідів змінюють образ навколишнього світу [30; 33; 53; 74; 212; 216; 238]. І тому не випадково ми є свідками появи нових типів особистості. Вже від кінця XX століття ми всюди спостерігаємо ознаки наступу епохи обдарованих натур.

Тому на сучасному етапі дослідження інтелекту його класичне розуміння як здатності лише до абстрактного мислення розгалужується на

кілька конструктів, які визначають особливості функціонування різних інтелектуальних структур:

1. Здатність до абстрактного мислення.
2. Здатність до саморегуляції пізнавальних процесів.
3. Соціальні здібності міжособистісної взаємодії.
4. Здатність до розв'язування практичних проблем.
5. Метакогніція (здатність до інтелектуального структурування та збереження інформації, інтелектуального пошуку і коректування власних дій, інтелектуального контролю та самоконтролю).

Розглянувши поняття „інтелект” як базове у нашому дослідженні, а також дослідивши його взаємозв'язок з іншими розумовими процесами та мотивацією, ми можемо перейти до визначення різних підходів щодо розуміння поняття „інтелектуальна культура”:

Проблеми інтелектуальної культури досліджуються нині філософами, психологами, соціологами, педагогами і, навіть, математиками та кібернетиками. У філософії інтелектуальна культура вважається складовою частиною духовної культури людства (С. Возняк [44], Ю. Занік [73]), умовою розвитку сучасного суспільства (М. Верников [42]). Психологи пов'язують це поняття з інтелектуальними вміннями (М. Холодна [205], Д. Богоявленська [15], С. Лазаревський [119], Н. Менчинська, Н. Тализіна, І. Якиманська [161]), педагоги – із загальнонавчальними інтелектуальними вміннями (В. Давидов [61], В. Паламарчук [151]), математики – з уміннями розв'язувати складні завдання (І. Захарова [77], Є. Лодатко [125], К. Недялкова [144], О. Смірнова [178]), кібернетиків цікавлять проблеми штучного інтелекту (Н. Вінер, В. Глушков, Е. Хант).

Інтелектуальна культура людини є одним із основних показників її готовності до навчання, до освоєння знань стихійно чи цілеспрямовано в умовах певної конкретної освітньої системи. У психології інтелектуальна культура трактується з різних позицій, але загальне в змісті цього поняття є те, що це потенційна властивість людини, яка виявляється в різних умовах її

життєдіяльності. Інтелектуальна культура психофізіологічно співвідноситься з такою властивістю нервової системи, як вибуховість (динамічність), тобто швидкість утворення часового зв'язку (В. Небиліцин). У широкому змісті цього слова вона може трактуватися як „...потенційна можливість до оволодіння новими знаннями” (Б. Зейгарник), як „зона найближчого розвитку” (Л. Виготський). Виділяється поняття „спеціальної” інтелектуальної культури як підготовленості психіки до швидкого її розвитку у визначеному напрямі, у визначеній сфері знань, умінь. Цікавими є дослідження українського психолога Н. Головіної, яка пропонує для вимірювання інтелектуальних задатків індивіда використовувати метод визначення часового параметру [54, с. 221].

Також необхідно відзначити такі два показники інтелектуальної культури особистості, як обсяг і якість знань, якими володіє людина. В одного може бути дуже великий „багаж знань”, але він не в змозі детально проаналізувати ту чи іншу проблему і не до кінця розуміє суть явища, процесу. А у когось навпаки, обсяг знань не такий великий, як у першому випадку, але якість знань з окремих питань, можливо, з вузько спеціальних (що відносяться до професії індивіда) набагато вища. Тобто інтелектуальна людина набагато глибше усвідомлює суть і важливість тієї чи іншої проблеми.

В педагогіці вищої школи інтелектуальна культура вважається мірою і способом творчої самореалізації особистості в різноманітних видах інтелектуальної діяльності [82, с. 21]. Найважливішими чинниками, що визначають ступінь досконалості розумової діяльності, є: здібність до аналізу, синтезу, асоціації, екстраполяції, а також образне мислення. Здатність продумати, змоделювати подумки якусь подію або явище визначає глибину і досконалість інтелектуальної культури особистості. Інтелектуальна культура займає дуже важливе місце серед інших складових культури особистості і відіграє значну роль у формуванні людини як особистості, індивіда, професіонала.

Одна з дослідників цієї проблеми З. Калмикова під інтелектуальною культурою розуміє „...сукупність (ансамбль) інтелектуальних властивостей людини, від яких за наявності і відносній рівності інших необхідних умов (вихідного мінімуму знань, позитивного ставлення до навчання і т. ін.) залежить продуктивність навчальної діяльності” [91]. У даному визначенні інтелектуальна культура пов’язується з продуктивністю, під якою розуміється, насамперед, якість, темп роботи, її обсяг в одиницю часу, відсутність напруги і втоми упродовж тривалого періоду, задоволеність результатом праці.

У трактуванні А. Маркової, інтелектуальна культура співставляється з рівнем актуального і найближчого розвитку. Важливе положення А. Маркової полягає в тому, що інтелектуальна культура – це „сприйнятливість учня до засвоєння нових знань і нових способів їхнього добування, а також готовність до переходу на нові рівні розумового розвитку” [132].

Інтелектуальна культура ґрунтується на цілій сукупності властивостей інтелекту, таких як узагальненість, усвідомленість, гнучкість, стійкість, самостійність мислення. Сумарний кількісний показник інтелектуальної культури за цими властивостям названий З. Калмиковою економічністю мислення. Узагальненість розумової діяльності є ядром інтелектуальної культури і її сумарного показника – економічності мислення. Узагальнення й аналіз, що лежать в основі розумових здібностей, за С. Рубінштейном, визначають можливості швидкого, якісного перенесення і розвитку теоретичного мислення. Інтелектуальні властивості, які лежать в основі інтелектуальної культури, розглядаються дослідниками як її компоненти. В той самий час інтелектуальна культура характеризується і визначеними показниками, що співвідносяться з продуктивністю діяльності.

Основні показники інтелектуальної культури – темпи просування в освоєнні знань і формуванні вмінь, легкість цього освоєння (відсутність напруги, втоми, наявність почуття задоволення від засвоєння знань),

гнучкість у переключенні на нові способи і прийоми роботи, міцність збереження засвоєного матеріалу.

Сумарними показниками інтелектуальної культури, за З. Калмиковою, є економічність і темп мислення; обсяг конкретного матеріалу, на основі якого досягається вирішення нової задачі; кількість „кроків” для її самостійного вирішення і порції дозованої допомоги, на основі якої був досягнутий результат, а також час, витрачений на розв’язування; здатність до самонавчання; працездатність і витривалість. Істотні показники інтелектуальної культури, запропоновані А. Марковою:

- активність орієнтування в нових умовах;
- ініціатива у виборі необов’язкових завдань, самостійне звернення до більш важких завдань. Ці показники можуть бути співвіднесені з поняттям інтелектуальної ініціативи як одиниці творчої активності (за Д. Богоявленською);
- наполегливість у досягненні поставленої мети і перешкодостійкість як уміння працювати в ситуаціях перешкод, відволікань;
- сприйнятливість, готовність до допомоги іншій людині, відсутність опору.

Інтелектуальна культура суб’єкта навчальної діяльності виявляється в її особливостях і характері, впливаючи на її стиль. Проте не можна однозначно стверджувати, що інтелектуальна культура зводиться до загального інтелекту або особливостей його структури. Інтелектуальна культура детермінує успішність оволодіння новими знаннями, а інтелект – успішність застосування знань під час розв’язання завдань. Високий рівень інтелектуальної культури дозволяє людині скеровувати думки в заданому руслі, виходити за рамки заданого матеріалу, повністю контролювати перебіг своїх думок, мати широкий науково-професійний світогляд. Це дозволяє виробити власний інтелектуальний стиль діяльності [82, с. 20].

Серед сучасних визначень інтелектуальної культури виокремлюємо такі:

1. Інтелектуальну культуру можна розглядати як рівень і характеристику певної сукупності властивостей інтелекту, пізнавальної сфери діяльності, які забезпечують успішність у процесі творчості. Основу інтелектуальної культури складають знання, спрямовані на осмислення дійсності. Але не лише саме знання, а й спосіб їх передавання важливий для формування інтелектуальної культури [83].

2. Культура інтелектуальна – культура розумової праці, яка визначає вміння ставити цілі пізнавальної діяльності, планувати її, виконувати пізнавальні операції різноманітними способами, працювати з джерелами та оргтехнікою [http://www.edu.ru/index.php?page_id=50&op=word&wid=825].

3. Інтелектуальна культура особистості, або культура мислення, є однією із сторін, аспектів, структурних компонентів особистісної культури як цілісного і системного явища. У тій же мірі, в якій пов'язані всі видові підсистеми особистісної культури, пов'язана з ними й інтелектуальна культура, будучи залежною від них і, в свою чергу, впливаючи на їх розвиток. Сутнісною основою цього взаємозв'язку є цілісність соціальної людської діяльності, диференціювати яку на окремі фрагменти і види можна лише в теоретичному аналізі, пам'ятаючи про умовність такого розмежування [77].

Отже, проблема інтелекту та інтелектуальної культури неоднозначно вирішується в сучасній психологічній і педагогічній науках. Відмінність у визначеннях, розумінні сутності названих феноменів, в основному, історично зумовлені та визначалися різними школами й напрямками, моделями розвитку інтелекту.

В Україні інтелектуальну культуру особистості та її склад найбільш детально вивчає Д. Крюкова [111; 112]. До складових інтелектуальної культури майбутнього фахівця дослідниця відносить інтелектуальність, системність мислення, винахідливість, інтелігентність. Розвиток інтелектуальної культури, на думку Д. Крюкової, забезпечує пізнання світу і себе, досягнення активної професійної досконалості і впевненості у своєму

особистісному і професійному майбутньому, є основою формування способів продуктивної роботи, творчості тощо.

Науковці України зробили висновок, що люди з розвиненою інтелектуальною культурою складають інтелектуальний потенціал суспільства [157]. До ключових питань, без розв'язання яких на державному рівні неможливий розвиток інтелектуального потенціалу суспільства, науковці відносять створення сприятливих можливостей розвитку студентської молоді.

В сучасних українських психолого-педагогічних дослідженнях (Г. Балл, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, В. Рибалка, С. Сисоєва та ін.) [81; 108; 165; 177] підкреслюється особливе значення розвиненості інтелекту та креативних здібностей майбутнього фахівця як складових його професійної підготовки. Йдеться про здатність самостійно здобувати знання, узагальнювати їх за допомогою аналізу, порівняння, синтезу; оволодіння вміннями конкретизації, узагальнення, систематизації, класифікації, моделювання, висування гіпотез і розробки методів їхнього використання в роботі; здібностей до категоризації і перенесення знань, оволодіння складними вміннями; впровадження нового, більш загального знання у свій професійно-творчий особистісний досвід для його вдосконалення [112, с. 156].

Загального змістовного визначення інтелектуальної культури немає. Найчастіше під інтелектуальною культурою розуміється якесь симбіотичне явище, що сполучає у собі різні сторони та особливості мислення, а інколи вона просто зводиться до духовної або професійної культури людини. Ці ототожнення, на нашу думку, неправильні. Поняття духовної культури набагато ширше і охоплює сферу свідомості, виховання, освіти, етики й естетики. Це динамічна система, формами якої є ідеологія, наука, мораль, література й мистецтво. Неможна звести інтелектуальну культуру лише до мислення, хоча воно є однією з її складових.

Єдино правильним способом розкрити зміст поняття інтелектуальна

культура вважаємо спосіб наукового дослідження, кожен етап якого закінчувався б особливим визначенням, і сукупність яких у результаті давала б визначення досліджуваного поняття з урахуванням якихось істотних зв'язків і відношень.

Психологи та педагоги однакові в тому, що основну роль в інтелектуальному розвитку особистості відіграє навчання (Л. Виготський, О. Леонтьєв, Н. Менчинська, С. Рубінштейн [167]) та активна інтелектуальна діяльність (І. Лернер, Є. Моносзон, І. Огородников, М. Скаткін) [124; 161]. Загалом до культурних характеристик особистості можна віднести такі: якісні й кількісні показники знань, умінь, кваліфікації, морально-духовні якості, здібності, образ і стиль життя, імідж, соціальні зв'язки індивіда.

Отже, інтелектуальна культура – це системна категорія, що охоплює такі складові:

- 1) достатньо високий рівень свідомості, світогляду;
- 2) високий рівень творчих здібностей особистості, її творчого потенціалу;
- 3) специфічний, максимально продуктивний у творчому відношенні тип мислення – нетривіальний, гнучкий, мобільний, не догматичний, який можна визначити як діалектичний тип мислення, що функціонує відповідно до законів формальної і діалектичної логіки;
- 4) практична діяльність у всьому її різноманітті як кінцева сфера застосування, реалізації людських інтелектуальних сил [86].

Аналіз дисертацій, в яких досліджувались проблеми формування інтелектуальної культури або культури інтелектуальної праці, показує, що в переважній більшості досліджень інтелектуальна культура ототожнюється з логічною культурою або культурою розумової праці [72; 77; 80; 83; 96; 144; 173; 206 та ін.]. Психолог В. Іванова, зокрема, трактує інтелектуальну культуру як „рівень і характеристику певної сукупності властивостей інтелекту, пізнавальної сфери особистості, що забезпечують включення у процес творчості” [83, с. 63]. Основним чинником формування

інтелектуальної культури дослідниця вважає розуміння наукового тексту.

Визначення інтелектуальної культури особистості дає О. Митник: „це характеристика діяльності людини в сфері мислення, у процесі якої здійснюється взаємодія з навколишнім світом, іншими людьми, а в результаті відбувається створення чогось нового на об'єктивному чи суб'єктивному рівні” [139, с. 33]. До визначення поняття „інтелектуальна культура вчителя” він застосовує особистісно-діяльний підхід. Особистісний підхід полягає в тому, що „інтелектуальна культура” – інтегративне особистісне утворення, в якому представлені взаємопов'язані між собою мотиваційна, пізнавальна та соціальна сфери. Вказані сфери мають бути розвинуті так, щоб особистість мала змогу здійснювати процес пізнання, пізнавальну діяльність, конструктивно взаємодіяти з іншими та створювати власні „продукти творчості”.

Інтелектуальна культура як системотвірний чинник педагогічної системи визначається в роботах В. Сластьоніна, І. Ісаєва, А. Міщенко, Н. Чупрікової, Е. Шиянова та ін. Мета навчання – сформувані основи базової культури, що включає інтелектуальну, етичну, естетичну, трудову, екологічну, правову та ін. культури особистості [211, с. 433].

Цікава точка зору С. Клімова, який здійснив аналіз інтелектуальної культури за допомогою набору дихотомій зіставлення. За твердженням автора, інтелектуально орієнтована культура включає наступні характеристики:

- ставлення до знань як цінності і до інноваційних процесів як позитивного явища;
- інтелектуальна безпека означає, що будь-який член організації може брати участь в обговоренні проблеми, висловлювати свою думку, ставити запитання;
- орієнтація на придбання і накопичення знань [98, с. 45].

Аналізуючи різні підходи до трактування поняття інтелектуальної культури та різні теорії розвитку інтелекту, і екстраполюючи їх на

професійну діяльність економіста, можна виокремити такі показники розвитку інтелектуальної культури (табл. 1.1):

Таблиця 1.1

Показники розвитку інтелектуальної культури (за різними підходами й теоріями розвитку інтелекту [160; 161; 162; 164; 167])

Показники розвитку інтелектуальної культури	Автор підходу або теорії
якість процесів аналізу, синтезу й узагальнення	С. Рубінштейн
індивідуальна швидкість переробки інформації	Г. Айзенк
здатність до інсайту	К. Дункер
особливості індивідуальної бази знань, компетентність	Р. Глезер
психомоторика, увага, пам'ять, мислення	Б. Ананьєв
міра контролю потреб, самоврядування	Л. Терстоун, Р. Стернберг
здатність діяти подумки	А. Фурман

Інтелектуальна культура в розумінні сучасних педагогів-дослідників, це складне інтегральне поняття, яке виражається в зрілості і розвиненості всієї системи інтелектуально значущих якостей, що продуктивно реалізуються в різних видах діяльності. Виділена діалектична залежність відображає основні структурні показники:

- інтелектуальна компетентність, що включає широкий світогляд, інтелектуальну готовність до життєдіяльності в соціумі, систему інтелектуальних знань;
- система інтелектуальних умінь і розвинених на їх основі інтелектуальних здібностей;
- система переконань, сформованих на основі саморефлексії;
- система значущих якостей, що забезпечують адаптацію особистості в інтелектуальній системі [82, с. 26].

Таким чином, інтелектуальна культура включає систему взаємопов'язаних категорій. Знання – складають інтелектуальний компонент світогляду, який передбачає рух від безпосереднього віддзеркалення дійсності до абстрактного, понятійного мислення. Інтелектуальні знання як

особлива властивість розуму дозволяють майбутньому фахівцеві здійснювати перехід до нового мислення залежно від змін у природних і соціальних умовах, уміння відмовитися від знань, що здавалися раніше істинними. Інтелектуальне знання – інтеграційне знання, що включає систему інтегрованих: методологічних, логічних, регіональних, рефлексивних знань, що забезпечує отримання нового знання. Інтелектуальні вміння – вміння, спрямовані на оволодіння методами наукового пізнання, прийомами розумової діяльності, рефлексії.

Досліджуючи проблеми формування інтелектуальної культури майбутнього інженера, І. Єгорова зробила висновок, що інтелектуальна культура як складова загальної культури майбутнього фахівця, характеризує ступінь і глибину ґрунтовності оволодіння ним системою інтелектуальних знань, інтелектуальних умінь, що забезпечує подальший підйом інтелектуальної освіченості майбутнього фахівця. Високий рівень сформованості інтелектуальної культури збагачує особистість майбутнього фахівця, його культурний потенціал [82, с. 24].

Зміст і суть інтелектуальної культури майбутнього економіста вимагає свого осмислення в плані проблеми інтелектуалізації сфери економіки, що була розглянута нами в підрозділі 1.1. Безумовно, аналіз літератури показує, що це явище соціальне й історично зумовлене. Вважаємо, що результатом процесу інтелектуалізації економіки є високий рівень сформованості інтелектуальної культури суспільства. Авторські позиції представляють інтелектуальну культуру в наступних категоріях: свобода творчої думки; процес руху думки; отримання нового знання; культура мислення. Найбільш поширеною вважається позиція, в якій інтелектуальна культура розглядається як культура мислення – здібність індивідуального мислення до саморозвитку та вміння індивіда виходити за межі усталених форм, канонів мислення. Інтелектуальна культура різноманітна в своїх проявах, але, безумовно, з нею співвідносяться й інші особистісно значущі характеристики, а саме: вольові, мотиваційні, емоційні.

Отже, феномен інтелектуальної культури включає змістову, операційну та особистісну складові. Змістова – це певний запас знань; операційна – здатність долати досягнуті вершини, ставити нові цілі, творчо розв’язувати проблеми; особистісна – активне ставлення особистості до своїх інтелектуальних можливостей, що передбачає прагнення до самовдосконалення, творчого використання інтелектуальних здібностей.

Аналіз психологічної та педагогічної літератури з досліджуваної теми дозволив нам виділити ще одну умову, що сприяє, на нашу думку, більш ефективному формуванню інтелектуальної культури, – стимулювання інтелектуальної активності. Аналіз теорії та практики професійної підготовки майбутніх фахівців економічного профілю дозволив В. Ковальчук зробити висновок, що проблемний, системний, діяльний та особистісний підходи до неї забезпечують природне виявлення інтелектуальної активності студентів у навчальній діяльності як одиниці творчості, що інтегрує в собі їхні інтелектуальні, мотиваційні, особистісні та інші характеристики [101, с. 93; 223].

Крім того, наприклад, О. Зубра вважає, що чим вища інтелектуальна активність (див. Додаток С), тим більший обсяг системи знань, ширший світогляд, загальна інтелектуальна культура, освіченість, компетентність, самостійність, упевненість у своїх силах і здібностях, прагнення до творчості [80].

Будь-який інтелектуальний акт передбачає активність суб’єкта і наявність саморегуляції під час його виконання. Основою інтелекту є саме активність, у той час як саморегуляція лише забезпечує необхідний для вирішення завдання рівень активності. В свою чергу, активність і саморегуляція є базовими факторами інтелектуальної продуктивності. Інтелектуальна активність особистості виявляється в будь-яких обставинах, у будь-якій сфері діяльності людини. Але не стимульована ззовні діяльність, на думку Д. Богоявленської, – це той феномен, що виявляє її однозначно [14, с. 23]. При такому розумінні інтелектуальну активність не можна пояснити

як дію тільки інтелектуальних факторів. Інтелектуальна активність – суто особистісна властивість, це властивість цілісної особистості, що відбиває процесуальну взаємодію пізнавальних і мотиваційних факторів у їх єдності, де абстрагування однієї зі сторін неможливо.

Російська дослідниця Д. Богоявленська визначає інтелектуальну активність як інтегральну властивість деякої гіпотетичної системи, основними компонентами (чи підсистемами) якої є інтелектуальні (чи ширше – загальні розумові здібності) і неінтелектуальні (насамперед мотиваційні) фактори розумової діяльності. При цьому інтелектуальна активність не зводиться ні до тих, ні до інших окремо. Розумові здібності складають немов би фундамент інтелектуальної активності, визначаючи широту й глибину пізнавального інтересу, але виявляються у ній не безпосередньо, а лише переломлюючись через мотиваційну структуру особистості [14, с. 24].

Мірою інтелектуальної активності, її найбільш якісною характеристикою може служити інтелектуальна ініціатива. Розуміючи останню як продовження розумової діяльності за межами ситуативної заданості, не зумовленої ні практичними потребами, ні зовнішньою чи суб'єктивною негативною оцінкою роботи, Д. Богоявленська вбачає в ній адекватне вираження поняття активності. Проте інтелектуальну ініціативу не слід ототожнювати з проявом будь-якої ініціативи в інтелектуальній сфері. Варто відрізнити інтелектуальну ініціативу від, по-перше, ініціативи вибору, переваги розумової роботи над іншими видами роботи; по-друге, прагнення до перевиконання завдання, що може бути проявом не інтелектуальної ініціативи, а самоствердженням на тлі емоційного підкріплення. Мотиви вибору сфери діяльності можуть бути також різними: це і потреба у самоутвердженні, і бажання якось виділитися, заслужити похвалу, і захопленість розумовим (нехай навіть рутинним процесом), і, нарешті, власне пізнавальна потреба. Відсутність чіткого об'єктивного критерію

мотивації вибору інтелектуальної праці не дозволяє розглядати ініціативу вибору однозначно як інтелектуальну.

Феномен інтелектуальної пасивності розглядався у працях Д. Богоявленської, Н. Лейтеса, А. Маркової, М. Матюхіної, Н. Менчинської, М. Махмутова та ін. [14; 121; 131; 132; 134 та ін.]. Ними було з'ясовано, що інтелектуально пасивна особистість характеризується такими особливостями:

- недостатньою сформованістю інтелектуальних навичок і вмінь;
- негативним ставленням до інтелектуальної діяльності;
- відсутністю пізнавального ставлення до дійсності.

Під інтелектуальною пасивністю розуміють знижений рівень інтелектуальної діяльності, зумовлений переважно особливостями виховання, і який виявляється у недостатній сформованості інтелектуальних умінь, негативному відношенні до розумової напруги, використанні обхідних шляхів у виконанні інтелектуальних завдань. Показником інтелектуальної пасивності є негативне ставлення до будь-якої діяльності, пов'язаної з розумовою роботою, відсутність ініціативи в інтелектуальній діяльності (від відкритого протесту до покірної ретельності), припинення розумової діяльності (роботи) при відсутності значимого підкріплення, уникання інтелектуальної напруги, відсутність „розумового здивування” і низька працездатність у цій діяльності [150].

Причини інтелектуальної пасивності різні, і, ймовірно, у деяких випадках пов'язані не стільки з відхиленнями у розвитку, скільки з недоліками виховання і навчання. Знання причин і проявів інтелектуальної пасивності дозволяє діагностувати інтелектуально-пасивну особистість і вживати необхідних заходів щодо формування інтелектуальної активності під час навчання [43].

Основою інтелектуальної активності є інтелектуальні здібності, що визначаються в термінах правильності та швидкості переробки інформації. Пов'язуючи інтелектуальні здібності з результативністю інтелектуальної діяльності, науковці звертають увагу на індивідуальні розходження в ступені

механізмів регуляції інтелектуальної діяльності [41, с. 9]. Високого рівня інтелектуальної активності, при якому можливе творче розв'язання завдань, досягають особистості з певною мотивацією, моральними установками. Орієнтація на самоутвердження, суперництво, уникання невдач стають бар'єром на шляху до творчості навіть при значному інтелектуальному потенціалі.

На думку психологів і педагогів, основне розходження між людьми з різним рівнем інтелектуальних здібностей пов'язане з тим, що вони володіють у різній мірі організованою системою знань. Саме особливості індивідуальної бази знань визначають і ефективність окремих пізнавальних процесів, і рівень інтелектуальних досягнень у професійній діяльності (інтелектуальної продуктивності). Особливості бази знань суб'єкта характеризує така його психологічна якість, як компетентність, що і виступає критерієм розвитку індивідуального інтелекту. Для забезпечення інтелектуальної продуктивності важливим є не стільки кількість засвоєних знань, скільки способи їх збереження і відтворення [50; 128; 130; 134; 139; 239; 240].

Очевидно, що в професійному та й особистісному плані найважливішим є досягнення індивідом інтелектуальної продуктивності, що забезпечується високим рівнем інтелектуальної активності. Розглянемо ці рівні детальніше.

Перший якісний рівень інтелектуальної активності – продуктивний. Він характеризується наявністю зовнішнього джерела стимуляції і відсутністю інтелектуальної ініціативи. Але, оскільки творчий процес – явище багатофакторне, то на першому рівні, в умовах створення позитивної мотивації, ми теж маємо активізацію творчого процесу. До двох інших якісних рівнів відносяться евристичний та креативний, які передбачають аналіз структури діяльності, пошук нових оригінальних рішень, а також заміну формальних прийомів на самостійні проблеми.

Креативний рівень інтелектуальної активності визначає науково-

перетворювальну сутність і потребу особистості, характеризує подолання стереотипу поведінки, порушення одноманітності у взаємостосунках з дійсністю, продуктивне перетворення дійсності. Фахівець, який володіє креативним рівнем інтелектуальної активності, здатний пропонувати нові ідеї в розв'язуванні поставлених завдань, створювати нові технології для досягнення ефективності певних процесів.

Креативний рівень визначається також здатністю до висунення гіпотез, самостійної постановки проблем, завдань, вироблення концепцій. Очевидно, що такий рівень інтелектуальної активності притаманний науковцям, які здатні побачити проблему, визначити напрями і знайти способи її розв'язання, застосувавши системний підхід. У другому розділі дисертації будуть представлені методи, що забезпечують досягнення відповідного рівня інтелектуальної активності.

Рівень інтелектуальної культури фахівця визначається тим, як він реалізує в своєму житті такі важливі напрями інтелектуальної діяльності:

- реалізація власних інтелектуальних здібностей і нахилів;
- прагнення професійного успіху;
- вироблення навичок самостійного засвоєння нових знань та умінь;
- усвідомлення реального економічного становища в країні;
- постановка проблем, висунення нових цілей;
- визначення методів і засобів досягнення цілей;
- практична інтелектуальна діяльність з реалізації намічених цілей;
- загальнонавчальні вміння, навички самостійної інтелектуальної діяльності, уміння розв'язувати нестандартні завдання.

З огляду на все сказане, до компонентів інтелектуальної культури майбутнього фахівця відносимо:

1) інтелектуальні знання;	3) інтелектуальну активність;
2) інтелектуальні вміння;	4) інтелектуальну продуктивність.

Зазначені компоненти мають ієрархічну структуру (рис.1.1).

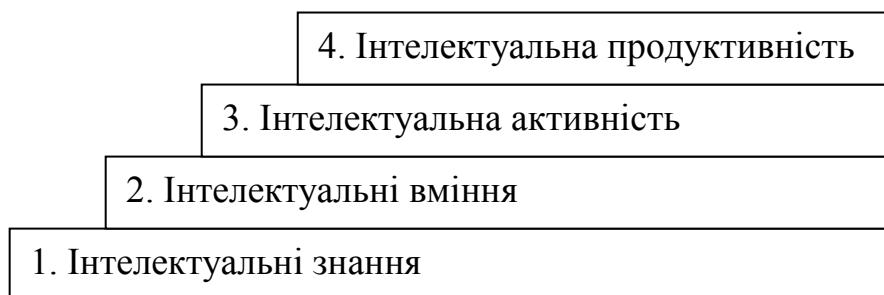

Рис. 1.1. Ієрархічна структура інтелектуальної культури майбутнього фахівця

Розвиток кожного наступного залежить від рівня розвитку попереднього. Інтелектуальні вміння передбачають застосування знань на практиці, інтелектуальна активність залежить від наявних знань та інтелектуальних умінь. Перетворюючись на особисте надбання, знання та вміння сприяють розвитку здібностей до певного виду діяльності [47, с. 34]. Психологи пов'язують здібності з продукуванням можливостей для успішної діяльності. Продуктивна діяльність індивіда, на їхню думку, безпосередньо залежить від наявності злагодженої системи здібностей [121]. Тому робимо висновок, що інтелектуальна продуктивність визначається готовністю до інтелектуальної діяльності, тобто інтелектуальною активністю.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що інтелектуальна культура – це процес створення суб'єктивно нового, заснованого на здатності породжувати продуктивні оригінальні ідеї та виходити за межі стандартних вимог діяльності. Основна ознака інтелектуальної культури – високий рівень розвитку інтелектуальних умінь і способів вирішення проблем. Високий рівень сформованості інтелектуальної культури означає наявність особливої стратегічної ініціативи – ініціативи, що передбачає посилення спрямованості людського інтелекту на постановку та ефективне вирішення проблем у професійній галузі, дозволяє кардинально збільшити інтелектуальну потужність суспільства, конкретної особистості, прискорити вирішення життєво важливих проблем.

Під *інтелектуальною культурою студентів економічних спеціальностей* розуміємо ієрархічну систему знань, умінь і здібностей, що дозволяють майбутньому економісту на основі аналізу, синтезу, порівняння,

моделювання та прогнозування здійснювати активну й продуктивну інтелектуальну діяльність, спрямовану на вирішення складних економічних завдань.

1.3. Інтелектуальна культура в системі професійної культури економіста

Сучасне суспільство, як наголошують науковці [70; 84; 97; 122; 169; 194; 209; 219; 229; 230], потребує фахівців, які поєднують фундаментальні знання та практичні навички, підготовлені до активної діяльності в змінних умовах, здатні творчо вирішувати наукові та виробничі проблеми, володіють високим рівнем професійного мислення, що все разом визначає професійну культуру. У зв'язку з необхідністю неперервного зростання рівня професійної культури різко збільшується потреба в оволодінні науковими методами пізнання законів об'єктивного світу [193, с. 27]. Йдеться про необхідність формування у фахівців інтелектуальної культури в поєднанні з розвитком науково-професійного мислення.

Важливим аспектом визначення проблеми формування інтелектуальної культури є співставлення понять „мислення” та „інтелект”, які близькі за змістом. Людина, яка наділена інтелектом, здатна до здійснення процесів мислення. Інтелект – здатність до мислення, а мислення – це процес реалізації інтелекту [69; 180].

У нашій країні тривалий час інтелект прирівнювався до мислення і не розглядався як єдина когнітивна система, тим більше – в якості загальної здібності. Інтеграція вітчизняної психології зі світовою, яка відбувається в останні роки, торкнулась і психології інтелекту. До того ж, вирішальну роль у цьому зіграли різні діагностичні методики. Тести інтелекту стали широко перекладатися, видаватися, використовуватися в шкільній та клінічній практиці і під час професійного вибору.

Здійснений нами аналіз освітньо-кваліфікаційної характеристики

спеціаліста за спеціальністю 7.050107 „Економіка підприємства” напряму підготовки 0501 „Економіка і підприємництво” (ОКХ) показав, що у вимогах до майбутнього економіста не вказується прямо на необхідність формування в нього інтелектуальної культури. Проте, в ОКХ зазначається, фахівець повинен „бути підготовленим до активної творчої професійної і соціальної діяльності в умовах функціонування ринкової економіки, мати розвинені аналітичні та організаційні здібності для здійснення ефективної економічної діяльності у відповідності до тенденцій соціально-економічного розвитку; мати широкий світогляд, впевненість у своїх силах, наполегливість, якості лідера, здатність до зваженого ризику, високорозвинене відчуття реальності, ініціативність та наполегливість, емоційну стійкість, вміння приймати та реалізовувати рішення в умовах невизначеності інформації, обмеженості ресурсів та дефіциту часу; поєднувати високий професійний, моральний та культурний рівень; володіти системним мисленням, здатністю до активного ділового спілкування та підприємництва; в умовах змін науки та соціальної практики переоцінювати накопичений досвід, аналізувати свої можливості, безперервно поповнювати свої знання” (див. Додаток Р). Крім того, зазначені в ОКХ соціальні якості, знання, вміння і здатності вимагають концентрації уваги, пам’яті, вмінь аналізувати, класифікувати, робити прогнози, узагальнювати. Всі ці якості тісно пов’язані з інтелектуальними знаннями, вміннями і, згідно з дослідженнями психологів (Д. Богоявленська [14]) є показниками інтелектуальної культури. Тому очевидно є необхідність формування інтелектуальної культури у студентів економічних спеціальностей.

Проте формування інтелектуальної культури майбутнього фахівця визнано основою загальнопрофесійної підготовки лише недавно, про що свідчать окремі публікації в Росії за 2002-2010 рр. (Н. Аітов [3], Н. Валєєва [34], А. Запєсоцький [74]), в яких увага приділяється інтелектуальній культурі інженерів. Закономірні аспекти інтелектуальної культури як „сукупності образів усіх інтелектуальних систем, освоєних фахівцем”,

розглядає Новосибірська школа науковців під керівництвом І. Ладенко [117, с. 34].

Інтелектуальна культура в системі загальнопрофесійної культури пов'язується російськими науковцями з формуванням системи мислення, умінням згортати і деталізувати інформацію, з глибокою методологічною підготовкою. Такий підхід не лише дисциплінує розум, а й формує широкі інтелектуальні здібності, а це важлива риса професійної культури фахівця. Формування інтелектуальної культури відбувається через світоглядну, загальнонаукову, методологічну підготовку. Загальна мета цих напрямів – оволодіння студентами методологією науки, формування культури мислення, загального уміння вести наукові дискусії [82, с. 25].

Поняття *інтелектуальна культура*, на думку Г. Балла, охоплює ті компоненти культури осіб, спільнот і людства загалом, істотну роль у творенні й функціонуванні яких відіграють процеси мислення (включно із їх моделюванням у технічних і специфічною реалізацією в антропотехнічних системах) [10]. У контексті нашого дослідження потребує з'ясування питання зв'язку інтелектуальної культури майбутнього економіста з розвиненістю його економічного мислення.

Економічне мислення можна визначити як процес активного пізнання економічного життя суспільства, а економічний світогляд є формою відображення економічної дійсності у вигляді ідей і теорій, яка визначає місце суб'єкта в економічному житті суспільства та його завдання з удосконалення останнього.

Економічний світогляд включає в себе економічне мислення, процес пізнання об'єктивної економічної дійсності на етапі його формування у вигляді економічних ідей, знань, теорій, думок, відчуттів. Крім того, економічний світогляд включає і зворотний процес руху: від економічного життя, яке пізнається за допомогою економічного мислення, до об'єктивної дійсності, її перетворення у відповідності з уявленнями, що склались за допомогою економічного мислення та економічного виховання.

Економічне мислення є процес формування економічних категорій і пізнання законів господарського життя суспільства. Як сфера духовної діяльності людини воно відносно відособлюється від інших форм мислення, що знаходить своє відображення насамперед в економічних науках. Воно забезпечує необхідний зв'язок між об'єктивними умовами виробництва (продуктивними силами, виробничими відносинами) і діяльністю людей, багато в чому зумовлює саму виробничу діяльність людини. Помилкове розуміння людьми вимог виробництва призводить до помилкових дій. Все це значною мірою підвищує вимоги до формування економічного мислення майбутніх фахівців.

Економічне мислення – це не лише пізнання сутності економічних законів і явищ, а й господарських процесів з умінням виявляти їхні закономірності за допомогою розумових операцій (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення), а також реалізація отриманих економічних знань, набутих умінь, навичок і якостей особистості у своїй професійній діяльності та поведінці в цілісному виробничому процесі. Специфіку економічного мислення визначає економічна практика й економічні відносини, що виступають у якості його об'єкта. Дана форма мислення відтворює економічне життя у власне специфічних економічних поняттях, категоріях і законах, у визначеній історичній і логічній послідовності, співвідносить їх з економічною дійсністю.

Проблема розробки науково обґрунтованих підходів до формування культури економічного мислення, яка порушує як теоретичні, так і прикладні аспекти, є актуальною впродовж останніх років. Цьому питанню було присвячено чимало праць відомих вітчизняних і закордонних педагогів, культурологів, економістів, соціологів і психологів.

Ряд авторів розглядає економічне мислення як форму прояву економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації, як сукупність поглядів, уявлень, способів підходу до оцінювання явищ і до прийняття рішень, якими люди безпосередньо керуються у своїй господарській

діяльності [17; 79; 105]. Ці погляди й уявлення далеко не завжди збігаються із науковими висновками, часто утворюють емпіричний шар економічного мислення чи повсякденну свідомість, якою і керуються, як правило, у повсякденній практиці. В умовах гострої конкурентної боротьби без інтелектуалізації економічного мислення, на нашу думку, неможливе ефективне вирішення економічних завдань і проблем.

Деякі науковці розглядають економічне мислення як форму прояву економічної свідомості в конкретній економічній ситуації. На основі свого дослідження за допомогою виділення провідних домінант ними здійснено структурну операціоналізацію економічного мислення: 1) ставлення до праці; 2) ставлення до різних форм власності; 3) ставлення до керування [60; 101; 156; 159]. Це підкреслює певні ціннісні аспекти в структурі економічного мислення.

Загалом науковці одностайні в тому, що будь-яке економічне рішення, навіть групове, пов'язане з мотиваційно-ціннісними особливостями людей, які його приймають.

Раціональність. Людина діє, попередньо оцінивши очікувані плюси та мінуси доступних їй варіантів. У цьому сенсі не можна назвати раціональними рішення, які приймаються не усвідомлено, на основі емоцій, стереотипів, шаблонів.

Загальність. Передбачається, що всі суспільні відносини є результатом процесів ринкового типу, а отже, й функціонування механізмів економічного способу мислення [31, с. 75].

Під економічним мисленням науковці розуміють опосередковане й узагальнене відображення економічної дійсності, яке включає пізнання системи об'єктивних економічних законів і категорій, концепції перебудови і засновані на цій zasadі господарські механізми; засвоєння отриманих знань, їхнє перетворення в переконання, уміння та навички (логічні форми) мислення, мотиви діяльності; реалізацію цих переконань, навичок і мотивів у економічних діях.

Деякі автори розуміють економічне мислення як здатність людини пізнавати, осмислювати економічні явища, уміння оперувати економічними законами в реальній економічній діяльності. Чим змістовнішими, різноманітнішими та складнішими будуть процеси суспільного виробництва, тим більш розвиненим буде й економічне мислення [141; 224].

Нам найбільше імпонує визначення А. Нісімчук [145], в якому зазначається, що економічне мислення – це інтелектуальна властивість людини, тобто її здатність осмислювати економічні явища, пізнавати їх, засвоювати економічні поняття, категорії, теорії, співвідносити їх з практикою та відповідним чином орієнтуватися в економічному житті.

Аналіз публікацій з проблеми економічного мислення [84; 163; 169; 201] дозволив нам сформулювати робоче визначення поняття *економічне мислення* майбутнього спеціаліста, яке використовувалося в дослідженні: *економічне мислення – це процес опосередкованого й узагальненого пізнання явищ економічної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях, які відбуваються на основі готовності до їх осмислення, завдяки використанню прийомів інтелектуальної діяльності та завершуються формуванням економічних знань, їхнім переходом у переконання і реалізацією у практичній діяльності.*

Економічне мислення прямо залежить від ступеня оволодіння суб'єктами різними методами, прийомами, способами пізнання, а також від рівня економічної підготовки, ступеня поповнення економічних знань. Практика довела, що без вміння економічно мислити, оцінювати результативність виробництва та його соціальні наслідки сучасне ефективне ринкове господарство неможливе. Це вимагає і подолання певної інерції щодо оцінювання ролі економічних знань майбутніх фахівців народного господарства, помилкових уявлень про те, що економічні закони повинні знати лише науковці: суспільствознавці, економісти, керівники високого рангу.

Для формування економічного мислення В. Ковальчук пропонує

забезпечувати з боку: організаторів – процес створення науково-педагогічними працівниками оптимальних умов для творчого і системного формування у майбутніх фахівців-економістів основних видів компетентності на основі актуалізації інтелектуальних та інших властивостей студентів; а з боку студентів – процес творчої самоактуалізації потенційних інтелектуальних можливостей і цілеспрямоване формування професійного мислення та культури професійної поведінки й діяльності [101, с. 94].

Економічне мислення, як показує практика, зазвичай формується під час вивчення курсів „Основи економічної теорії”, „Економіка та організація виробництва”, „Основи маркетингу”, „Основи менеджменту”, в процесі проходження виробничої практики. Певне місце в цьому процесі, на нашу думку, мають також займати природничо-математичні дисципліни. У викладанні природничо-математичних дисциплін криються значні резерви для посилення світоглядної спрямованості навчального процесу, в тому числі і за допомогою формування в майбутніх фахівців економічного мислення, націленого на ініціативу та підприємливість, на підвищення відповідальності, творчий пошук шляхів, які дають найкращий результат за найменших витрат.

Із цих позицій необхідно будувати навчальний процес таким чином, щоб майбутній фахівець володів найбільш передовими ідеями і різноманітною системою сучасних методів та прийомів господарювання, обов’язково вмів правильно оцінювати виробничу ситуацію, своєчасно приймати оптимальні рішення, творчо ставитись до своєї праці, бути дисциплінованим, ініціативним.

Погоджуємось із висновком О. Колесової, що формування критичного мислення в майбутніх економістів є ймовірним продуцентом творчого, креативного та складовою сучасного економічного мислення [104, с. 55]. Вслід за дослідницею під критичним мисленням економіста будемо розуміти особистісно-професійну якість, що характеризує один із видів продуктивного мислення, спрямованого на пошук оптимальних шляхів вирішення професійних завдань та особистісних питань, застосування їх як

до стандартних, так і до нестандартних ситуацій і проблем; виявляється в спеціальних здатностях та вміннях особистості виділяти головну ідею в змісті, висувати гіпотезу, аргументувати її, адекватно розуміти думку іншого, працювати в команді, усвідомлювати і зіставляти безліч точок зору; передбачає аналіз, оцінювання й перевірку інформації з метою одержання бажаних результатів групової економічної роботи та особистісно-професійного самовдосконалення [104, с. 56].

Українські науковці звертають увагу на те, що в нашій державі поступово формується новий тип економічної культури й економічна освіта відіграє в цьому процесі провідну роль [148, с. 113]. І. Захарова наголошує на тому, що „культура постійно взаємодіє з економікою, соціальною структурою суспільства та іншими її підсистемами” [77, с. 26]. Не заперечуючи, що інтелектуальна культура є складовою частиною цілісної системи культури особистості, І. Захарова ототожнює її з культурою мислення [77, с. 29].

Якщо мислення ми розглядаємо як процес, то інтелект виступає як якісна його властивість. Науковці вже давно довели, що мислення не можна розвивати лише за допомогою логіки. Для його розвитку необхідно застосовувати досягнення психології, евристики, семіотики, теорії пізнання, історії та інших наук. Відомості із перерахованих наукових галузей стають сьогодні засобами розвитку культури мислення сучасних фахівців. Психологи пов'язують загострення глобальної економічної кризи із наростанням кризи в самій людській сутності [11]. Але одного лише вміння мислити для виконання професійної діяльності замало. Необхідно розвивати й інші компоненти інтелекту, а тому виникає потреба у формуванні інтелектуальної культури фахівця.

На думку Н. Бочкарьова, інтелектуальна культура фахівця є основою його адаптивної поведінки в динамічних умовах професійної діяльності. Вона дозволяє фахівцеві самоорганізовуватися в складній ситуації спілкування під час виконання трудового завдання [27, с. 157]. У нашому

дослідженні це положення екстрапольовано на сферу економіки.

Оскільки в основі інтелектуальної культури особистості знаходиться інтелект, то не можна не зазначити, що для представника професій системи „людина-людина” важливою складовою інтелектуальної культури є соціальний інтелект. Науковці звертають увагу на те, що менеджер має володіти соціальним інтелектом, компонентами якого є: рефлексія, самооцінка, здатність до емпатії, здатність передбачати наслідки поведінки, розуміння логіки розвитку складних ситуацій, вміння планувати й проектувати, гнучкість поведінки, вміння працювати в групі [149, с. 422].

Не викликає сумніву те, що природні задатки, зокрема розум, з його безмежними можливостями, мають велике значення для економіста. Проте розумовими здібностями, власним інтелектом необхідно вміти користуватись, тобто важливо оволодівати певною інтелектуальною культурою або культурою „вияву інтелекту”. Інтелектуальний розвиток у процесі фахової підготовки – це форма педагогічного впливу, метою якого є формування інтелектуальної культури особистості.

Деякі економісти (наприклад, Р. Беккер, Т. Шульц) необхідною умовою успіху в трансформаційному суспільстві вважають соціально-психологічні складові: зусилля самих людей, спрямовані на зміну ситуації на свою користь, досягнення нової якості життя, відповідного місця в соціальній структурі. В сучасному українському суспільстві в умовах розпаду традиційних форм вертикальної соціальної мобільності і основних компонентів соціальної структури – доходів, престижу і владних позицій сфера освіти має особливе значення. Крім розширення доступу до інтелектуальних ресурсів і виконання властивої їй функції відтворення високопрофесійних і владних еліт, освіта й далі забезпечує важливі елементи адаптації, ціннісно-нормативні образи, формує професійне мислення, що базується на інтелектуальній культурі майбутнього фахівця.

Тому в Україні з 2006 року розпочато експериментальне дослідження всеукраїнського рівня на тему: „Формування інтелектуальної культури

особистості у межах навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу” (наказ МОН України № 271 від 06.04.2006 р.). Як було показано в попередніх підрозділах, з поняттям інтелектуальної культури тісно пов’язане поняття інтелектуального потенціалу та інтелектуального капіталу. Основну частку продуктивних сил „постіндустріальної” економіки сьогодні складають фахівці, чия ефективність і результативність прямо залежить від їхнього інтелектуального потенціалу і здібностей застосування його на практиці. Звідси виникає концептуальна проблема підготовки високоінтелектуальних економістів. Навчання, на думку О. Романовського, „повинно підготувати людину до використання методів прогнозування, моделювання і проектування в житті і професійній діяльності” [166, с. 346].

Використання інтелектуальних можливостей людини для досягнення професійного статусу та кар’єрного зростання перетворює інтелектуальний потенціал індивіда в інтелектуальний капітал суспільства. На думку М. Вебера, культура, носієм якої є індивід, стає його культурним капіталом за умови, якщо в системі соціальних відносин вона у підсумку дозволяє одержати завдяки професійній діяльності соціальні (моральні, етичні, психологічні, статусні) або економічні (грошові, вартісні) дивіденди [38].

Професійне використання індивідом власного інтелектуального капіталу супроводжується зміною його статусу та доступу до економічних цінностей. Формування та накопичення інтелектуального капіталу призводить до зростання результативності трудової діяльності, зміни соціальної структури людської життєдіяльності, а загалом – до соціального переструктурування суспільства. Тому у формуванні інтелектуальної культури зацікавлений кожен майбутній економіст, уся економічна галузь і суспільство загалом. Інтелектуальний потенціал майбутніх економістів, на думку Є. Іванченко, з одного боку, виконує функцію, пов’язану з кваліфікацією та професійною підготовкою до професійної діяльності, з іншого, – з розвитком творчих навичок, у тому числі – теоретичного мислення [89, с. 90].

Радикальна економічна реформа в Україні висуває суттєві вимоги до підготовки фахівців. Особливо це стосується економічної освіти, завдання якої – не лише надати студентам певні знання з економіки, а й сформувати у них сучасну економічну свідомість, виробити сучасне економічне мислення.

Одним із ефективних шляхів підвищення рівня підготовки економістів є професійна, гуманітарна та особистісна спрямованість вивчення курсів фундаментальних наук, які можуть бути реалізовані лише за умов системного і комплексного підходу до організації навчального процесу.

У ракурсі теми дослідження основними завданнями курсів фундаментальних дисциплін у підготовці економістів є:

- ознайомлення з основами фундаментальних наук;
- розвиток пізнавальних здібностей студентів;
- формування цілісного світогляду;
- розвиток логічного, системного, критичного та прагматичного мислення;
- забезпечення готовності до самоосвіти та саморозвитку;
- виховання самостійності та відповідальності.

З огляду на завдання формування в майбутніх економістів інтелектуальної культури, перед викладачами фундаментальних дисциплін постають такі дидактичні завдання:

- довести рівень вивчення курсу до творчого застосування набутих знань, створити ситуацію, коли у студентів виникає потреба і необхідність творити щось самому;
- сформувати у студентів бачення можливостей використання набутих знань у їхній майбутній професії;
- інтеграція фундаментальних наук з іншими предметами;
- розуміння студентами основ наук як сполучної ланки щодо підвищення якості та рівня професійних знань і умінь.

Основу творчої культури професійної діяльності майбутніх фахівців економічного профілю складає, на думку В. Ковальчук, економічне мислення

та професійний інтелект, які перебувають у безпосередньому взаємозв'язку і взаємозумовленості [101, с. 91]. Очевидно, що розвинене економічне мислення визначає рівень інтелектуальної культури економіста.

Висновки до першого розділу. Сучасна цивілізація сформувала новий соціум, насичений складною технікою, інтенсивними потоками інформації, високим рівнем міжособистісної взаємодії. Все це спричинило те, що частка інтелектуальної діяльності, інтелектуальної культури в житті людини швидко зростає і стає переважаючою.

Пояснюємо це тим, що використання сучасних науково-технічних засобів і методів доступне лише фахівцям з достатньо розвинутою інтелектуальною культурою. Окрім цього, в умовах жорсткої конкуренції, не менш важливо, щоб фахівець мав можливість ефективно використовувати свій інтелектуальний потенціал. Соціально-економічна ситуація сьогодення така, що конкурентоздатні лише висококваліфіковані фахівці. Прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни пред'являє високі вимоги до інтелектуальної культури майбутніх економістів. Щоб пришвидшити ці процеси, потрібно перебудувати мислення майбутніх фахівців, оволодіти всіма прийомами і методами творчого розв'язування проблем, методами осмислення ситуацій, зовсім нових та раптових, і одночасно відмовитись від звички зводити все до стереотипних, колись виправданих, але зараз малоефективних дій.

Тому вивчення особливостей розвитку інтелектуальної культури майбутніх економістів в умовах ринкових відносин є дуже важливим для розуміння взаємозв'язку соціально-економічної динаміки і поведінкових пріоритетів молодого покоління в трансформаційних процесах українського суспільства. Зважаючи на швидкі зміни, що відбуваються в економіці, та інтелектуалізацію економічної сфери, можна зробити висновок, що кінцевою метою професійної підготовки майбутніх економістів має стати готовність фахівця до професійної діяльності в умовах невизначеності. Основою успішності такої діяльності може бути лише інтелектуальний потенціал

випускника економічного ВНЗ, високий рівень його інтелектуальної культури.

Узагальнюючи різні підходи до трактування інтелектуальної культури, що вироблені у психологічних, філософських і педагогічних дослідженнях, під інтелектуальною культурою будемо розуміти інтегровану якість особистості, що виражається в здатності до продуктивної інтелектуальної діяльності. До компонентів інтелектуальної культури економіста відносимо: інтелектуальні знання, інтелектуальні вміння, інтелектуальну активність і інтелектуальну продуктивність.

Саме розвинена інтелектуальна культура фахівця сприяє не лише сприйняттю одержуваної інформації, а й самостійному розгляду пропонуванних ідей з різних точок зору, правильним висновкам про точність і цінність інформації, що поступила. Відзначаючи такі особливості цього феномена інтелектуальної культури, як здібність до вирішення суперечностей, пошук неадекватних способів їх вирішення, аналіз через рефлексію результатів власної розумової діяльності та її наслідків, відкритість для нових ідей, повага до опонента, толерантність, пошук компромісу, пропонуємо використовувати прийоми, що сприяють активізації розумової діяльності студентів, усвідомленню матеріалу, що вивчається, вирішенню проблемних завдань, виробленню власної думки під час розв'язування творчих завдань і ситуаційних вправ і таке інше.

Стратегія розвитку сучасного суспільства на основі знань і високоефективних технологій вимагає внесення значних коректив до педагогічної теорії і практики, активізує пошук нових моделей професійної освіти, спрямованих на підвищення рівня кваліфікації і професіоналізму працівників; на задоволення потреб суспільства в молодих фахівцях, здібних до успішної адаптації і самореалізації в швидко змінному соціальному середовищі; на забезпечення конкурентоздатності кожного майбутнього економіста.

Отже, характерні зміни в усіх сферах життя і діяльності людини, активне освоєння культурних цінностей об'єктивно вимагають перетворення вищої школи на інститут відтворення і створення інтелектуальної культури. Удосконалення процесу формування інтелектуальної культури майбутнього економіста потребує сучасного теоретичного обґрунтування цього поняття, визначення його психологічного та педагогічного змісту, створення відповідних педагогічних умов.

Матеріали, що викладені в першому розділі дисертації, повною мірою висвітлені в працях автора [18; 22; 23; 88].

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

2.1. Обґрунтування педагогічних умов розвитку інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей

Вирішення проблеми розвитку інтелектуальної культури в студентів зумовлене необхідністю привести зміст освіти у відповідність зі світовими освітніми стандартами в світлі культурно-гуманістичної функції освіти як загальнолюдської цінності, як невід'ємної частини культури; з розумінням освіти як способу освоєння культури, оволодіння її багатством, накопиченим людством. Інтелектуальна культура багатогранна в своїх проявах, але, безумовно, з нею співвідносяться й інші особистісно значущі характеристики такі як: вольові, мотиваційні, емоційні. Тому інтелектуальна культура майбутнього економіста як багатовимірне, цілісне синкретичне явище розглядається нами як тривимірний простір, орієнтований у трьох взаємопов'язаних напрямках процесу інтелектуалізації: мотиваційно-ціннісний, змістово-культурологічний, процесуально-діяльнісний. З урахуванням цих трьох сторін студенти будуть орієнтовані на ефективну інтелектуальну творчість не лише під час навчання у ВНЗ, а й у практичній діяльності.

Розуміючи складність і багатоаспектність поняття інтелектуальної культури, ми будемо застосовувати до нього функціональний підхід, розуміючи під інтелектуальною культурою здатність до постановки проблем, до бачення шляхів їх розв'язання, уміння розв'язувати нові нестандартні завдання, прагнення до одержання нових знань і творчого їх застосування. З авторських позицій представляємо інтелектуальну культуру в наступних категоріях: свобода творчої думки; процес руху думки; одержання нового знання; культура мислення.

У філософському розумінні розвиток фіксує буття системи як єдність прогресу та регресу. До найбільш характерних рис процесу розвитку належать: виникнення якісно нового об'єкта, спрямованість та необоротність. Основним джерелом розвитку, згідно вчення про розвиток, виступають внутрішні суперечності, що виникають у суб'єкта. Внутрішні суперечності можуть виникнути в студента і під впливом зовнішніх чинників, таких, наприклад, як виховання або, ширше, формування певних якостей, властивостей, рис особистості. Реалізація педагогічних умов як зовнішніх чинників дозволяє спрямувати процес розвитку та охарактеризувати його як прогрес.

Отже, під педагогічними умовами ми будемо розуміти зовнішні стосовно особистості студента обставини середовища навчання та виховання, які є причиною якісних змін його особистості. Педагогічні умови – це спосіб формування, а розвиток інтелектуальної культури – процес і результат відповідного формування, що переживається суб'єктивно.

Дослідження особливостей інтелектуальної культури, рівня її сформованості в окремих студентів – майбутніх економістів чи в окремих групах, до того ж у різних педагогічних умовах дозволяє вивчати її структуру і динаміку, види, їх взаємозв'язки і взаємовідношення чи зміни з урахуванням різних чинників. Тому для розвитку інтелектуальної культури студента украй важливо передбачити, правильно визначити і спланувати педагогічні умови, а також ті види діяльності які призведуть до ефективних результатів.

Організовуючи експериментально-дослідну роботу, ми виходили з припущення, що відповідним чином організоване викладання навчальних дисциплін та впровадження спеціальних форм навчання може стати провідним чинником розвитку інтелектуальної культури, надаючи студенту принадні і цілком здійсненні можливості самому формувати свій інтелектуальний розвиток. Керівництво процесом навчання вимагає планомірного контролю, який, у свою чергу, базується на постійному

моніторингу, оцінюванні та коректуванні конкретних завдань при побудові навчальних програм.

У студентському віці, на думку психологів, є найбільші можливості інтелектуального розвитку. В психології доведено, що „люди завжди будуть відрізнятися за своїми розумовими здібностями, однак кожен із нас має певний невикористаний потенціал, і якщо його задіяти, можна значно підвищити свій інтелектуальний рівень” [181, с. 17]. Трактують психологами інтелекту як психічної властивості, що має в своєму складі вроджені компоненти, які проявляються, розвиваються і стабілізуються в складних активних взаємозв'язках з навколишнім світом у процесі онтогенезу людини, відкриває нові перспективи для подальшого з'ясування природи та педагогічних умов розвитку інтелектуальної культури індивіда. Значні потенційні можливості для такого розвитку закладені в професійній освіті, особливо якщо вік студентів ще не досяг 25 років, тобто не сягнув рамок „віку зрілого інтелекту” (25-35 років), визначених психологами [54, с. 224]. Тому в обов'язок викладача входить необхідність розглянути і вибрати організаційні етапи, за допомогою яких можна було б розвивати інтелектуальну культуру студентів.

Інтелектуальна культура охоплює комплекс знань і вмінь у галузі розумової праці: вміння визначати цілі пізнавальної діяльності, планувати її, виконувати пізнавальні операції різними способами, працювати з джерелами. Формування розумової культури є частиною завдань з розумового розвитку дітей, який розуміється як процес дозрівання і зміни розумових сил під впливом біологічних і соціальних чинників. Розумові сили (розум) – сукупність індивідуальних здібностей до накопичення знань, здійснення розумових операцій. Властивості розуму – швидкість, чіткість, критичність, глибина, гнучкість, широта, креативність.

Розумові сили на генетичній основі розвиваються прижиттєво під впливом зовнішнього середовища. Для їх розвитку потрібна спеціальна діяльність – навчання (Л. Виготський). Відповідно до цього у педагогіці

розроблялася система розумового виховання, завдання якої: формування знань як умови розумового зростання, оволодіння розумовими операціями, інтелектуальними вміннями, формування наукового світогляду. Основні розумові операції – це аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення. До загальних інтелектуальних умінь відносять також навички самостійної роботи, культуру розумової праці.

Підсумовуючи все, що викладене в першому розділі, можна зробити висновок, що основним чинником розвитку інтелектуальної культури є інтелектуальна активність та інтелектуальний потенціал. Саме вони визначають потреби майбутнього економіста, точніше розмір тієї цілі, яку він перед собою ставить. Адже кожний, нехай підсвідомо, проте дуже чітко оцінює і розуміє, яке завдання йому під силу, завдання якого саме рівня він може виконати. Інтелектуальний потенціал перетворює потім потреби в інтелектуальні дії, що вже й здійснюються за деякими алгоритмами, в тому числі алгоритмами розв’язання нестандартних завдань. Проблема полягає в тому, як підпорядкувати інтелектуальний потенціал, зробити його завжди достатнім для розв’язання будь-яких завдань, подолання будь-яких життєвих труднощів.

Головною тезою ми вважаємо таку: навчання – це свідомо зміна інтелектуального потенціалу людини з метою формування її умінь, знань, навичок, мотивів поведінки, рис характеру та інших особливостей особистості. Для інтенсивного розвитку інтелектуального потенціалу навчальне середовище має бути організоване так, щоб якомога більше активізувати інтелектуальні процеси.

Інтелектуальні процеси поділяються на наступні групи [117, с. 21]:

1) процеси формування (породження) чуттєвих та уявних образів і побудови їх різноманітних поєднань;

2) процеси оперування моделями об’єктивного світу з метою виявлення нових властивостей і зв’язків об’єктів, аналізу їх структури і прогнозування поведінки;

3) процеси планування досягнення цілей, прийняття рішень, передбачення наслідків і коригування дій, що приймаються.

Численні підходи до розуміння природи інтелекту, сутності та механізмів інтелектуального розвитку зумовлюють неоднозначність реалізації на практиці процесу розвитку інтелектуальної культури особистості, зокрема, інтелектуальної культури майбутніх економістів і педагогічного керування цим процесом.

Механізми розвитку інтелекту, як стверджують психологи [68; 78; 94; 106; 190; 192; 202], єдині для будь-якої людини, але різною є інтелектуальна діяльність фахівців різних галузей. Причинами різноманітності і змін в інтелектуальній культурі є умови практичної діяльності фахівців, зміст і частота появи якісно нових проблем і завдань. На думку І. Ладенко [117], „правомірно виділяти інтелектуальну культуру окремих фахівців або груп, розглядати її в різних умовах простору і часу”. Отже, інтелектуальна культура економіста має свою специфіку, яку розглянемо нижче.

Загальновизнано, що майбутня успішна економіка буде економікою домінування якісно нового капіталу, безпосередньо пов'язаного з якістю людської особистості та ефективністю соціальної організації (про що свідчить досвід розвинених країн і країн, що демонструють високі темпи розвитку). Світові змагання в галузі інтелектуального домінування зараз не менш драматичні, ніж змагання в сфері гонки озброєнь часів холодної війни, тому функцією суспільства також має стати надання інтелектові можливостей для самореалізації на верхній межі людських можливостей. Сьогодні цінується вже не стільки рівень освіти, тобто інформованості, скільки креативна підготовка, тобто здібність до створення нового, до самостійної творчої діяльності.

Визначальну роль тут повинна відігравати принципово нова система освіти. У мінливому світі, що стрімко змінюється, нова система навчання – веління часу. Вже зараз стандартною є ситуація, коли молодий фахівець, закінчивши навчальний заклад, виявляє себе озброєним знаннями для життя

у світі, якого більше не існує. Аналіз сучасного стану українського суспільства дозволяє стверджувати, що в ньому відчувається потреба в принципово нових підходах до організації освітньої політики, оскільки „студентство є майбутня інтелектуальна еліта українського суспільства” [57].

Провідним принципом і головною проблемою розвитку сучасної цивілізації стає випереджувальний розвиток якостей людини. Людині зараз, мабуть, як ніколи в минулому, необхідний цілісний світогляд та інтелект, що спираються на сучасну науку. Як було показано в першому розділі, інтелектуальна культура економіста тісно пов’язана з економічним мисленням, а тому на практиці розвитку такого мислення ми приділяли найбільше уваги. Ми погоджуємось із В. Ковальчук, яка вважає, що для розвитку творчого стилю професійного мислення необхідно „максимально скоротити „пасивні” види занять (лекції, семінари), широко впроваджувати сучасні нетрадиційні методи, організаційні форми, методики і технології підготовки майбутніх спеціалістів та їх самостійної роботи” [101, с. 90].

Тому в нашій практиці вся робота викладачів була спрямована на розвиток економічного мислення. Для досягнення цієї мети робота студентів і викладачів будувалась з опорою на такі принципи:

- демократизм – можливість для всіх охочих розвинути свої інтелектуальні здібності;
- гуманізм – здатність розглядати весь процес навчання через інтереси людини;
- фундаментальність – здатність знаходити, розуміти, освоювати, проводити і поширювати упродовж усього життя нові блоки інформації, що адекватно відображають дійсність;
- індивідуалізація і взаємне навчання – умова розвитку найбільш сильних сторін інтелекту в процесі роботи творчого колективу;
- вивчення проблем і цінностей – умова інтеграції гуманітарної, соціальної, природничо-наукової та спеціальної підготовки фахівця;

- взаємодія з позицій різних наук і культур – умова для прогнозування подій і ухвалення розумних і етичних рішень;
- поєднання ліберального та утилітарного підходів до освіти – необхідна умова саморозвитку системи наукової творчості студентів;
- множинність критеріїв і вирішень завдань – необхідні умови для формування світогляду що адекватно відображає дійсність;
- проектування та управління – умови випереджувального розвитку якості людини і технологій;
- перетворення нових технологій у дружні для людини і навколишнього середовища системи.

У ВНЗ різного профілю дедалі більшого поширення набувають різноманітні педагогічні технології, що базуються на активізації розвитку пізнавальної активності студентів, оскільки саме вона є основним чинником формування пізнавальних інтересів, розвитку самостійності, розумових здібностей [32; 81; 154; 204; 220; 236; 245; 246]. Великого значення в розвитку інтелектуальної культури особистості науковці надають здібностям до засвоєння теоретичних і практичних знань, логічним і спонтанним компонентам досвіду, переконанням, життєвим цілям, цінностям і відносинам.

Розумовий розвиток забезпечується, окрім змісту навчання і виховання, підбором завдань дослідницького характеру, на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, на порівняння та ін. Це дозволяє нам зробити висновки про необхідність введення дослідницької і науково-дослідної роботи як ефективних форм пізнання. Оскільки теорія пізнання має вихід на діяльність, а теорія діяльності пов'язана з ідеєю розвитку, то й розвиток цілісної особистості можна прогнозувати в найзагальнішому вигляді, поклавши в основу навчання майбутніх економістів засади науково-дослідної діяльності, і, зокрема:

- знання, методи і способи наукового пізнання, досвід їх застосування;
- технології цілепокладання (розробка цілей і завдань);

- послідовність дій у пізнавальній і розумовій діяльності, що означає неперервний процес навчання студентів основам науково-дослідної роботи;
- розвиток творчих здібностей студентів, що формуються в умовах дослідницької діяльності.

Це нашо вхує нас на думку про те, що творча самостійна робота майбутніх економістів повинна бути організована особливо, зокрема:

1) творчі здібності на основі дослідницької діяльності мають розвиватися поетапно з подальшим введенням комплексного підходу до розробки дидактичних технологій щодо інтелектуального розвитку студентів;

2) творча самостійна робота студентів здійснюється на основі дослідницьких завдань, що розробляються в системі;

3) творчі завдання у міру занурення студентів у дослідницьку діяльність мають ускладнюватися поступово, набуваючи в результаті системного характеру;

4) активна робота щодо навчання студентів основам дослідницької діяльності проходить у декількох напрямках: безпосередньо на заняттях (ввідна лекція, дослідницький, лабораторний практикум, заняття-дослідження та ін.); наукових предметних гуртках, факультативних заняттях з дослідницької діяльності, елективних курсів; у рамках різних форм науково-дослідних співтовариств;

5) найбільш високий розвиток творчих здібностей студентів здійснюється тоді, коли самостійна робота організована як дослідницька діяльність (В. Андрєєв, В. Давидов, Л. Занков, Д. Ельконін і ін.).

На сучасному етапі людство повністю усвідомлює, що результати інтелектуальної творчої діяльності є найвищою, найціннішою формою прояву інтелекту людини. Творча діяльність має сьогодні значний вплив на культуру, економіку, науку, добробут народу. Можливо стверджувати, що саме інтелектуальна творча діяльність – рушійна сила розвитку будь-якого суспільства.

У своїй практиці ми виходили з того, що інтелектуальний рівень людини оцінюється не лише знаннями й уміннями, але, більшою мірою, здатністю до творчого вирішення виникаючих завдань.

Інтелектуальний розвиток, за Ж. Піаже, – це розвиток операціональних структур інтелекту, у процесі якого розумові операції поступово здобувають якісно нові властивості: скоординованість (взаємозв'язок і узгодженість багатьох операцій), оберненість (можливість у будь-який момент повернутися до початкової точки своїх міркувань, подивитися на об'єкт із протилежної точки зору та ін.), автоматизованість (мимовільність застосування), скороченість (згорнутість окремих ланок, „миттєвість” актуалізації). Проте, очевидно, сформованість операційних структур не є єдиним показником інтелектуальної зрілості.

Інтелект безпосередньо пов'язаний з творчістю і необхідним чином включений у процес пізнання людиною навколишнього світу. При такому підході до інтелекту зрозуміло, що ми можемо виділити в інтелектуальній культурі принаймні два моменти. З одного боку, для інтелектуальної діяльності необхідно мати певний запас знань (чим більше маємо знань, тим вдаліше здійснюється інтелектуальна діяльність, хоча знання самі по собі не є гарантією успіху і розв'язку нових задач). У цьому відношенні можна виділити ту частину інтелектуальності, яка є обов'язковою складовою інтелектуальної культури. В цій комірці інтелектуальної культури перевагу мають професійні знання. Тому можна сказати, що інтелектуальна розвиненість включає в себе професійну компетентність.

Призначення сучасної вищої освіти – це розвиток вільної, творчої, відповідальної особистості. Для того, щоб оптимальним чином допомагати студентові у вирішенні проблем особистісного та професійного розвитку, необхідно сформувати в нього вміння вчитися, самостійно оволодівати знаннями, уміннями і навичками, що необхідні для забезпечення максимальної соціально-економічної адаптації молодого фахівця на сучасному ринку праці.

Для досягнення високого рівня підготовки майбутніх економістів, складовою якої є їхня інтелектуальна культура, ми намагались вирішити, насамперед, такі проблеми вузівської освіти:

- забезпечити можливість отримання студентами глибоких фундаментальних знань;
- змінити підходи до організації навчальної діяльності з тим, щоб підвищити якість навчання, розвинути творчі здібності студентів, їх прагнення до неперервного набуття нових знань;
- врахувати інтереси студентів у самовизначенні та самореалізації;
- підвищити культуру розумової праці студента.

На сучасному етапі розвитку суспільства формування культури розумової праці є найважливішим інструментом пізнання світу в усьому його різноманітті. Процес навчання є різновидом розумової праці і пов'язаний з посиленою роботою головного мозку. Знання студентами основ культури розумової праці, на нашу думку, забезпечить ефективність будь-яких інтелектуальних дій при мінімальних нервових витратах.

Культура розумової праці – це синтез якостей особистості, які в сукупності характеризують особистісне ставлення до навчальної діяльності, рівень її інтелектуальних, особистісних, організаційно-діяльних, гігієнічних і естетичних сторін, що дають можливість студентові якісно, раціонально, з найменшими витратами сил і часу виконувати будь-яку інтелектуальну діяльність. Результатом культури розумової праці є знання, яких людина набувала про предмет своєї діяльності; освоєння тих способів, умінь і прийомів, якими вона користувалася в своїй інтелектуальній діяльності, оскільки їх удосконалення забезпечує людині найбільшу успішність і в її подальшій професійній діяльності.

Рівень культури розумової праці студентів визначає всі сторони і результати навчання, а саме:

- а) якість сформованих знань і вмінь;
- б) пізнавальну активність студентів;

- в) розвиток мислення, творчих здібностей студентів;
- г) продуктивність навчальної праці студентів і залежний від неї рівень навчального навантаження студентів;
- д) ефективність використання виховних можливостей навчального процесу.

Культура розумової праці – ядро загальної культури – виявляється в різних видах інтелектуальної діяльності і забезпечує високий ефект і результат навчання студента ВНЗ, повноцінний розвиток його особистості, є складним педагогічним феноменом, в якому виділена зовнішня (навчальна праця як діяльність із залучення до культури) і внутрішня складові (особистісний, мотиваційно-потребнісний, інтелектуальний, організаційно-діяльний, гігієнічний компоненти), що дозволяють у сукупності раціонально та якісно з найменшими витратами часу і сил людини виконувати будь-яку інтелектуальну діяльність. До структури розумової праці належать: планування, організація етапів роботи, прогнозування результатів, ухвалення рішення, корекція плану.

Особистісний компонент – головний компонент, що забезпечує готовність студентів до засвоєння навчального матеріалу, формує пізнавальні мотиви, інтереси, світогляд і духовний світ особистості. Мотиваційно-потребнісний включає такий рівень мотивації, при якому виникає стійка і дієва потреба в самоосвіті, вдосконаленні своїх інтелектуальних здібностей, що спричиняє за собою посилення інтересу до матеріалу, який вивчається, самого процесу навчання, якщо цей процес здійснюється усвідомлено і результативно (приносить задоволення та успіх).

В педагогіці доведено, що лише в ситуаціях, пов'язаних із розв'язуванням творчих завдань, виникають переживання, за рахунок яких і формується мотиваційна сфера особистості: емоції, пов'язані з пошуком розв'язків; радість відкриття; впевненість у своїх силах; прагнення розв'язувати більш складні задачі; очікування успіху; бажання дискутувати; потреба в самоосвіті.

Інтелектуальний компонент обслуговує операційну сторону процесу пізнання і забезпечує оволодіння змістовою стороною навчальної інформації, процес виконання самостійної роботи. На думку Л. Виготського, саме інтелектуальний чинник займає центральне місце в понятті *культура розумової праці*.

Організаційно-діяльний компонент визначає час, що витрачається студентами на роботу, і забезпечує найбільш економне оволодіння навчальним матеріалом, а також дисципліну навчальної праці. Гігієнічний компонент створює умови раціональної організації навчальної праці студентів, від нього залежить ступінь їх працездатності. У зв'язку з тим, що культура розумової праці є складним педагогічним явищем, який включає сукупність взаємозв'язаних компонентів, то в організації навчально-виховного процесу у ВНЗ необхідний комплексний підхід, тобто виховні дії мають бути спрямовані на формування особистості в цілому.

Однією з умов формування культури розумової праці студентів, що відображають особливості її організації в студентському віці, виступає самостійна робота студентів, що розглядається як провідна й активізуюча форма здійснення розумової праці, у якій відбувається розвиток особистості студента як суб'єкта культури.

Під розвитком інтелектуальної культури особистості ми будемо розуміти якісні й кількісні зміни у психіці індивідуума, які забезпечують накопичення інтелектуального потенціалу особистості, що виражається в ускладненні когнітивних психічних структур, переході мислення на теоретичний рівень, розвитку здатності до самоврядування, зростанні інтелектуальної активності й удосконаленні мотивації інтелектуальної творчої та інноваційної діяльності.

Відповідно до цього визначення, основним чинником розвитку інтелектуальної культури майбутнього економіста вважаємо інтелектуалізацію його професійної підготовки, яку можна забезпечити шляхом дотримання таких педагогічних умов:

1. Забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності.

2. Розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для формування сучасного економічного мислення.

3. Організація самостійної навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності студентів.

4. Проведення інтелектуальних ігор та змагань, спрямованих на розвиток інтелектуальної культури.

Усе, що зазначене вище, дозволило нам запропонувати схему формування інтелектуальної культури майбутнього економіста (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Схема формування інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей

Методика забезпечення вказаних умов подана нижче.

Оскільки інтелектуальна культура найбільше виявляється в процесі творчої діяльності й контактуванні з іншими людьми, особливо в критичних, нестандартних умовах, то стратегічним напрямом її формування в студентів економічних спеціальностей ми обрали створення у ВНЗ відповідного навчального середовища на основі впровадження інноваційних педагогічних технологій, зокрема й інформаційних, спрямованих на підготовку фахівця, здатного до самоосвіти, стратегічного мислення, інтелектуального самовдосконалення, творчої інтелектуальної діяльності.

2.2. Забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності

Розвиток інтелекту взаємозв'язаний з мотиваційною сферою особистості: потребами, мотивами, інтересами. Для суспільства настав період гострої необхідності створювати найсприятливіші передумови для всебічної активізації інтелектуальної, творчої діяльності. В сучасних умовах важливо не тільки зберегти інтелектуальний потенціал вузів, але і підвищувати рівень інтелектуальної культури, що є мірою і способом творчої самореалізації особи в різноманітних видах інтелектуальної діяльності.

Тому необхідною умовою розвитку інтелектуальної культури майбутніх економістів вважаємо домінування інтелектуально-спонукального мотиву в структурі мотивації інтелектуальної діяльності. Засоби його формування такі: зміст навчального матеріалу, методи його подання, середовище організації розумової діяльності, створення позитивних емоцій.

З метою якнайбільшої мотивації до інтелектуальної діяльності у всіх ВНЗ зміст навчальних дисциплін кожного року оновлюється з урахуванням змін, що відбуваються в економіці і суспільстві. Під час викладання кожної теми звертається увага на особистісну і професійну значущість навчальної

інформації. Для активізації інтелектуальної діяльності впродовж усього заняття викладачами експериментальних груп використовувались інтерактивні технології навчання (дискусії, інтелектуальні ігри, змагання та ін.).

Оскільки частка інтелектуальної праці в усіх галузях виробництва непинно зростає, то виникає необхідність створення багатоваріантних інноваційних проектів і програм. Тому соціально-економічний розвиток суспільства значно залежить від здатності фахівців усіх галузей до самовдосконалення та інтелектуального зростання. В сучасну економізовану епоху, на думку В. Кременя, відбуваються зміни в світогляді та ціннісних орієнтирах більшості людей. Проте, наголошує науковець, у наш час „добробут громадян, нерозривно з ним пов’язані безпека і стійкість держави ще більшою мірою визначаються науково-технічними можливостями й інтелектуальним потенціалом країни, якістю життя людей, розвитком демократії, правосвідомістю та рівнем розвитку моралі суспільства” [108, с. 11]. Виключно важливу роль у створенні цих базових умов конкурентоздатного суспільства В. Кремень відводить „відповідальній інтелігенції”, яку ототожнює з інтелектом нації.

Виховати таку інтелігенцію та ефективно використати її інтелектуальний потенціал, на думку науковця, можна лише шляхом включення в освітній процес інтелектуально-інноваційної діяльності, створення співтовариства інтелігентів, які займаються інтелектуальною працею. Для виконання своєї місії інтелігенція „може і повинна, засновуючись на філософії людиноцентризму, використовувати і мораль, і знання, й інтелект, і владу для досягнення мети – виховати інноваційно-мислячу людину” [108, с. 16]. Йдеться про інтелектуальну культуру особистості, яка є соціально зумовленим рівнем розвитку індивіда в сфері інтелектуальної діяльності.

Інтелектуальна діяльність є основою наукових пошуків у будь-якій галузі, зокрема й в економіці. Тому економічні ВНЗ покликані розвивати

наукове мислення майбутніх фахівців. Проте практика показує, що саме це завдання у професійній підготовці економістів розв'язується найгірше. У більшості економічних ВНЗ продовжується застосовуватись практика запам'ятовування та бездумного відтворення навчального матеріалу, що ніколи не було інструментом розвитку мислення. Ситуацію, на наш погляд, можна змінити, якщо в процесі фахової підготовки організовувати інтелектуально-інноваційну діяльність, яка охоплюватиме наукову, пошукову, евристичну і творчу діяльність.

Формально-динамічні характеристики діяльності, такі як швидкість, напруженість, тривалість і так далі, є суто кількісними показниками і визначають швидше тонус діяльності. А проблема активності є, насамперед, проблема якісна, тому вирішувати її треба, відштовхуючись саме від змістовної сторони явища, що вивчається.

Мірою інтелектуальної активності може слугувати інтелектуальна ініціатива, яку потрібно розуміти як продовження розумової діяльності за межами ситуативної заданості, не обумовленої ні практичними потребами, ні зовнішньою або суб'єктивною негативною оцінкою роботи, можна побачити в ній адекватний вираз поняття активність.

Мотиви вибору сфери діяльності можуть бути також різними: це і потреба в самоствердженні, і бажання якимось виділитися, заслужити похвалу, і захопленість розумовим (нехай навіть і рутинним) процесом, і, нарешті, власне пізнавальна потреба.

Інтелектуальна активність особи виявляється, зазвичай, у будь-яких обставинах, у будь-якій сфері діяльності людини. Але діяльність, що не стимулюється ззовні, – це той феномен, який виявляє її однозначно, аналогічно тому, як свого часу введення методу проблемних ситуацій розвивало мислення, відокремлюючи його від інших психічних процесів. Виходячи з цієї аналогії, визначення інтелектуальної активності виглядає так: якщо мислення – це процес вирішення завдань, то інтелектуальна активність – це продовження мислення, що не стимулюється ззовні.

Інтелектуальна активність – суто особистісна властивість, це властивість цілісної особистості, що відображає процесуальну взаємодію пізнавальних і мотиваційних чинників в їх єдності, де абстрагування однієї із сторін неможливе.

На ефективність інтелектуальної діяльності індивіда здійснюють значний вплив процеси усвідомлення, планування, управління та рефлексії [76, с. 80]. Структура інтелектуальної діяльності людини містить такі етапи-компоненти:

- 1) інтелектуальне сприйняття та осмислення інформації;
- 2) закріплення та осмислення інформації в системі певного понятійно-категоріального апарату, в контексті відповідної галузі знань;
- 3) відбір і накопичення важливої інформації, систематизація, аналіз інформації, визначення та узагальнення її закономірностей, загальних тенденцій, видів;
- 4) концептуальна побудова ідеальних моделей, пов'язана з цілепокладанням, випереджувальною, прогностичною і проектувальною функціями свідомості і мислення (побудова концепцій, теорій, гіпотез);
- 5) вихід інтелектуальної діяльності на практичний рівень (апробація, експеримент), порівняння кінцевих результатів з концептуальною моделлю, отримання в цьому процесі нової інформації [85; 87; 185].

У нашій практиці завдання викладачів економічних дисциплін полягало не просто в тому, щоб передати (транслявати) інформацію, а й забезпечити умови для того, щоб ця інформація була сприйнята та збережена в пам'яті для подальшого застосування. При цьому враховувалось, що навчання йде попереду розвитку, просуваючи його далі і викликаючи в нім новоутворення.

Дослідження засвідчили, що при зростанні особистісно значущої мотивації зростають показники продуктивності й оригінальності відповідей, що є свідченням підпорядкованості змістових і структурних особливостей інтелектуальної діяльності мотивам, які лежать у її основі. Проте,

інтелектуальна активність може бути мотивована різними чинниками: бажанням самоствердитися, страхом осуду, духом суперництва, усвідомленням різного роду необхідності, пізнавальним інтересом тощо.

Організуючи інтелектуальну діяльність студентів, ми пам'ятали, що для розгортання пошуково-дослідницької (інтелектуальної) активності необхідно особистісне прийняття ситуації як проблемної; інакше кажучи, внутрішня особистісна потреба у відсутніх знаннях перетворює ситуацію в проблемну. У тих випадках, коли внутрішня – обумовлена самою діяльністю, що виконується, й інтересом до предмета – пізнавальна мотивація відсутня, також відсутні не тільки самостійне виявлення проблем, а й пошук вирішення проблем, пропонувані іншими людьми, наприклад, викладачами, вчителями, авторами підручників [133].

Тобто, для більш ефективного розгортання інтелектуальної активності, прояву її у „чистому” виді, домінуючим у ієрархії мотивації інтелектуальної діяльності повинен стати інтелектуально-спонукальний мотив, в основі якого лежить стійка пізнавальна потреба. Тому загальний шлях формування мотивації інтелектуальної діяльності, на наш погляд, полягає в тому, щоб сприяти перетворенню наявних у особистості більш-менш широкіх інтелектуальних спонукань (уривчастих, імпульсивних, хитких, зумовлених зовнішніми стимулами, неусвідомлюваних, малодієвих) у мотивацію інтелектуальної діяльності зі стійкою структурою, а саме, з домінуванням інтелектуально-спонукального мотиву, в основі якого лежить стійка пізнавальна потреба.

Основою для планування процесу формування й корекції мотивації інтелектуальної діяльності стають результати вивчення відповідної мотивації. Вивчення мотивації – це виявлення її реального рівня і можливих перспектив, зони її найближчого розвитку в окремої особистості. Об'єктивність вивчення й формування мотивації досягається тим, що при цьому досліднику потрібно виходити не з оцінок і суб'єктивних думок, а з фактів, одержаних за допомогою спеціальних психологічних методів і

методичних прийомів. Після одержання певних фактів, важливо вміти їх правильно трактувати, інтерпретувати, для чого необхідно мати деякі точки відліку, еталони. Вони містяться у теоріях мотивації, вікових особливостях досліджуваних. Формування мотивації є цілеспрямованим, якщо дослідник постійно порівнює проміжні результати з тим вихідним рівнем, який передував формуванню, і з тими цілями, що були намічені. Кінцевою метою формування мотивації інтелектуальної діяльності особистості є її стабільна структура з домінуванням інтелектуально-спонукального мотиву, заснованому на стійкій пізнавальній потребі.

Сила спонукання, що відповідає конкретному мотиву, визначається його місцем в ієрархічно організованій мотиваційній сфері людини, а також сполученістю з іншими, досить актуальними мотивами. Одним із прийомів, що вирішують завдання зміни спонукальної функції мотиву, є використання мотивів-донорів, які забезпечують на певному етапі діяльності додаткове спонукання. Цей прийом заснований на положенні про те, що залучення у діяльність на основі одних мотивів стає передумовою формування в процесі її реалізації інших мотивів, часто більш адекватних змісту здійснюваної діяльності.

Змінити значущість певних мотивів можливо за допомогою повчального або переконувального впливу. Первісним етапом здійснення такого прийому є виявлення актуальних цінностей і актуальних мотивів, і надалі їх корекція шляхом переконувального впливу.

Ще один прийом зміни спонукальної сили мотиву – завдання віддаленої часової перспективи особистості. Цей прийом широко використовується у педагогіці, спорті, політиці, релігії – скрізь, де поведінка і діяльність, здійснювані у певний час, повинні бути сполучені з цілями, орієнтованими на майбутнє. Прийом заснований на створенні образу віддаленої мети, пов'язаної з конкретними формами активності.

У нашій практиці студентам пропонувалось визначити стратегічні цілі свого професійного розвитку і пов'язати їх досягнення з професійною

освітою та необхідністю займатись інтелектуальною діяльністю. На конкретних прикладах студенти переконувались, що лише компанії з потужним інтелектуальним потенціалом здатні вижити в конкурентній боротьбі. В інтелектуальній компанії високо цінуються довіра і розуміння, інформація і знання, творчість і креатив, командна взаємодія і цілеспрямованість. Цінуються розумні і мудрі думки, ідеї, що розроблені і представлені у формі явних знань (проекти, технології і тому подібне), тобто ідеї, що приносять прибуток.

Пояснюємо, що суттю сучасного бізнесу стає пошук перспективної ринкової ніші, оперативне створення фірми у вибраній сфері бізнесу, „швидкий підйом грошей”, подальший продаж бізнесу і пошук нового перспективного ринкового простору. Організаційна система, як деякий фізичний простір з робочими місцями співробітників, відходить у минуле. Існують приклади того, що можна створити віртуальну компанію з багатомільйонними оборотами і управляти нею в інтелектуальному просторі, не виходячи з будинку. Інтернет (WWW) – матеріалізована частина інтелектуального простору.

Інший приклад наявності інтелектуального простору – це „маркетингова війна”. „Маркетингові війни” відбуваються в головах – в інтелектуальному просторі (intellectual space), і тільки потім доказом інтелектуального безсилля виступає локальний удар по конкретній галузі, корпорації чи фірмі.

Для перемоги в інтелектуальному просторі необхідний інтелектуальний капітал. Матеріальні активи перестають бути неодмінною умовою конкурентної переваги. Все більшу частку від вартості корпорації мають нематеріальні активи – інтелектуальний капітал. Наприклад, ім'я компанії. Вартість бренду „Coca-Cola” оцінюється в 48 млрд. доларів; „McDonalds” – 20 млрд. доларів; „IBM” – 24 млрд. доларів.

Інтелектуальний капітал – це ще й задокументовані технологічні процеси, патенти, конфіденційна й робоча інформація, що зберігається та

реалізовується в інформаційних системах компанії, стратегії, плани, різні установки і тому подібне. Інтелектуальний капітал – це актив знань компанії (knowledge asset) – це інформація в контексті, здатна спонукати до дії.

Інтелектуальний капітал створюють інтелектуальні працівники, які становлять інтелектуальний актив компанії. Інтелектуальний актив (intellectual asset) – це інтелектуальні працівники (knowledge worker), освічені і досвідчені. Їх наймають заради їх особистого капіталу знань (personal knowledge capital), заради явних і неявних знань, якими вони володіють.

„Неявні знання” (tacit knowledge) – це те, що знають інтелектуальні працівники, не підозрюючи про це. До складу цих знань входять різні „ноу-хау”, секрети майстерності, досвід, інсайти та інтуїція.

„Явні знання” (explicit knowledge) – це всі ті знання, про які знає інтелектуальний працівник, може їх записати, повідомити іншим і ввести в базу даних. Наприклад, проектні етапи відкриття торгового регіонального представництва. Ці етапи можуть бути прописані у вигляді докладного і точного ланцюжка дій, і інтелектуальний працівник може навчити їм слідувати когось іншого. Таким способом інтелектуальний капітал компанії використовується інтелектуальним активом. Інтелектуальний актив (на противагу пасиву) приносить прибуток компанії. Саме інтелектуальні працівники виграють маркетингові війни в інтелектуальному часі і просторі. Інтелектуальний актив може об'єднуватися в соціальний капітал (social capital) – ділові зв'язки усередині компанії, за допомогою яких співробітничать, взаємодіють і розвиваються інтелектуальні працівники [227; 241].

Інтелектуальний працівник дотримується принципу „Навчити неможливо, але можна навчитися”, тому використовує техніку персонального управління знаннями (personal knowledge management). Інтелектуальний актив може саморозвиватися, і пересуватися в часі і просторі. Він постійно удосконалюється і входить в співтовариство, що навчається (learning community). Наприклад, Hewlett-Packard Consulting визначає співтовариство,

що навчається, як неформальну групу людей, які перетинають організаційні межі і збираються, щоб обговорити кращі методи, різні питання або навички, про які група прагне більше дізнатися [226].

Фахівець, який прагне бути інтелектуальним активом компанії, має володіти певними психофізичними якостями, щоб зможти швидко освоїти і реалізувати програми високої складності. Якщо людина не встигає за інтелектуальними перебудовами організаційної системи своєї компанії, то вона стає пасивом. На неї витрачають засоби, а вона малоефективна і не приносить прибутку. Зазвичай таких співробітників навчають і тренують з метою розвитку їхніх професійних та особистісних якостей або замінюють на інтелектуально розвиненіше та ефективніше молоде покоління.

На конкретних прикладах студентів переконуємо, що якщо в компанії не вистачає інтелекту, то її давно вже на декілька ходів уперед прорахувала інша інтелектуальна компанія, яка конкурує з даною. Більш інтелектуальна компанія рано чи пізно поглине неінтелектуальну. В кращому випадку велика корпорація зробить меншій не зовсім вигідну пропозицію, від якої остання не зможе відмовитися. Усе напрацьоване і створене роками переходить у розпорядження більш інтелектуальної компанії. Тому майбутнє треба прогнозувати, виробляти стратегії розвитку, залучаючи до цього всі інтелектуальні можливості та здібності. Якщо компанія не інтелектуальна, то вона завжди буде другим номером, у числі тих, хто програв.

Ще один прийом – фіксація уваги студента на доступності, гарантованості досягнення певних цілей у межах конкретної активності – базується на природному прагненні до мінімізації зусиль для задоволення потреб. У деяких випадках для зміни спонукальної сили мотиву використовується реальна мінімізація зусиль для здійснення необхідної діяльності, оптимізація умов її здійснення. Викладач бере на себе працю зі створення полегшених для студента умов задля залучення його у бажану інтелектуальну діяльність. Для цього викладач рекомендує необхідну літературу, програмні засоби, Інтернет-адреси тощо.

Усі означені прийоми використовувались нами для забезпечення домінування у мотивації інтелектуальної діяльності особистості інтелектуально-спонукального мотиву, в основі якого лежить стійка пізнавальна потреба.

Відомо [36], що структура й продуктивність когнітивної діяльності залежать від рівня розвитку стійкої пізнавальної потреби. З підвищенням цього рівня зростає ступінь креативності мислення (відбувається подолання стереотипів у вирішенні проблеми, підвищується кількість і оригінальність ідей, які використовуються під час формування задуму, зростає глибина розгляду варіантів розв'язання). Основні стратегії розвитку пізнавальної потреби полягають у тому, що її предметний зміст розвивається від практичних і емпіричних до теоретичних, а потім до філософських знань; від умінь використовувати особистий досвід практичної діяльності до вмінь застосовувати суспільно-вироблені знання, і, нарешті, до вміння створювати нове; від пізнання, включеного у практичну діяльність, до пізнавальної діяльності як самостійної; від засвоєння готових знань до вироблення нових знань.

Отже, реальна картина формування мотивації інтелектуальної діяльності з метою підвищення ефективності інтелектуального розвитку особистості вбачається нами таким чином: від вивчення мотивів інтелектуальної діяльності й актуалізації позитивної мотивації до розвитку інтелектуально-спонукального мотиву, заснованому на стійкій пізнавальній потребі, до забезпечення його домінування в ієрархії мотивів інтелектуальної діяльності.

Розвиваючи інтелектуальну культуру майбутніх економістів, ми враховували, що це поняття значно ширше за поняття інтелекту і передбачає розвиток цілої низки особистісних якостей. Тому для розвитку інтелектуальної культури студентів, на нашу думку, необхідним є створення відповідного інтелектуального середовища, в якому були б створені умови для розвитку не лише розумових, а й творчих здібностей, для самореалізації

та самовдосконалення. Створюючи таке середовище, ми усвідомлювали, що „своєчасне виявлення інтелектуального потенціалу людини і створення умов для його розвитку є одним із нагальних завдань формування інтелектуальної еліти держави” [54, с. 218].

Якісно нові трудові колективи мають очолити якісно нові організатори й керівники. Ними здатні бути лише висококваліфіковані спеціалісти-інтелігенти, інтелектуали. Основними ознаками такого фахівця є критичне і прагматичне мислення, які дозволяють адекватно оцінювати ситуацію, що складається, проводити її системний аналіз, синтезувати шляхи розв’язування завдання, що раніше не зустрічалося.

Психологами доведено, що до прояву своєї активності та інтелектуальності здатна лише творча людина, а для культивування інтелектуальних якостей особистості необхідний пошук відповідних практично орієнтованих технологій [112, с. 153]. Тому однією з основних цілей сучасної економічної освіти є розвиток критичного, прагматичного, творчого мислення, тобто формування психічних функцій, що обслуговують системний характер розумової діяльності майбутніх економістів. Саме ці якості дозволяють студентові вже в процесі навчання формувати свій індивідуальний стиль професійної діяльності, саме ці якості так високо цінуються на ринку праці, особливо серед управлінських кадрів у сфері економіки.

Ми погоджуємось, що для вирішення питань ефективної підготовки управлінських кадрів у системі економічної вищої освіти необхідно побудувати навчально-виховний процес, який враховував би активні методи навчання, новизну проблематики, специфіку економічного становища в державі, особливості взаємодії чинників, що впливають на привабливість економіко-управлінських дій, стадію управлінського циклу конкретної галузі економіки [197, с. 104; 234]. Крім того, індивідуалізація навчального процесу та збільшення обсягу самостійної роботи студентів вимагають від викладача більших зусиль і нових підходів до організації навчального процесу та

створення нового покоління навчально-методичного забезпечення.

Вирішення згаданих питань можливе за умови, якщо кожен викладач економічного ВНЗ:

- викликає в студента зацікавленість до навчальної дисципліни;
- надає можливість самостійно та індивідуально вирішувати економічні ситуації;
- сприяє вияву ініціативних поглядів на сучасні економічні проблеми;
- забезпечує розвиток науково-творчої активності.

Основне завдання економічної освіти, на думку багатьох науковців, – сформувати фахівця-професіонала, який раніше, глибше й далі за інших бачить, що необхідно зробити, знає, як це здійснити і швидше береться до справи [48; 197, с. 107]. Для цього навчальне середовище має забезпечувати різноманітні мотиваційні, організаційні, соціально-психологічні, дидактичні, технічні й технологічні умови. Враховуючи це, ми намагались організовувати інтелектуально-творче середовище за схемою, що подана на рис. 2.2.

У створеному в нашій практиці інтелектуально-творчому середовищі студент мав можливість самостійно обирати напрям науково-пізнавальної діяльності; висувати наукові ідеї, з'ясовувати незрозуміле, поглиблювати процес пізнання; рецензувати науково-творчі роботи інших; ділитися своїми знаннями з іншими; створювати ситуації самоперевірки, аналізу особистих пізнавальних і практичних дій; урізноманітнювати діяльність, включаючи до пізнання елементи майбутньої професійної діяльності.

Особлива увага приділялась індивідуальним здібностям кожного студента, розвитку його особистісних якостей. Сьогодні в системі вищої освіти доводиться спостерігати, що метою навчання вважається формування високого рівня інтелекту студента, а розвиток його особистісних якостей є завданням другорядним. Такий підхід, на думку О. Сушик, є помилковим, тому що оволодівши великим багажем знань із обраного фаху, оцінити їх значущість здатна лише розвинута особистість, яка орієнтується на високі цінності та ідеали [188, с. 93].

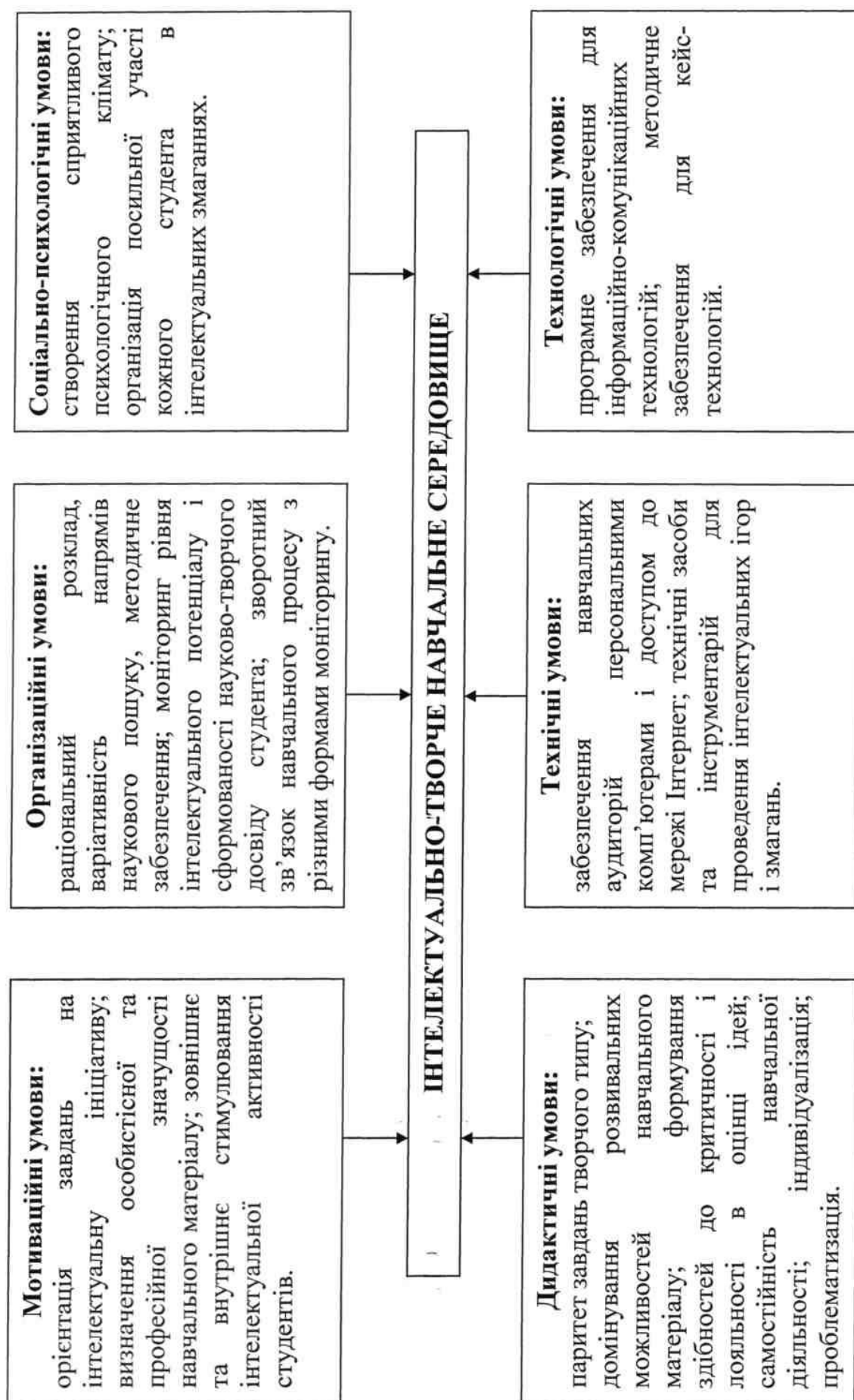

Рис. 2.2. Схема інтелектуально-творчого навчального середовища

Становлення особистості як соціально-психологічний процес є метою закріплення і формування загальнолюдських і психолого-професійних знань, які впливають на результати діяльності фахівця. Цей процес, як свідчить практика, найбільш активно відбувається у тих осіб, які добре усвідомили обрану спеціальність.

Відомо, що „економіка – плід колективного розуму людства, важливий елемент його цивілізації” [136]. Проте сама економіка є складовою більш широкого поняття – „ойкумена”, що означає духовний простір. Тобто економічна освіта передбачає зв’язок не тільки з матеріально-просторовими вимірами, а й діяльність у гуманітарній сфері. Сучасний процес диференціації наукового знання, його все більш глибока спеціалізація, роблять цей зв’язок не прямим і самоочевидним, а опосередкованим через зв’язок з політологією, соціологією, логікою тощо. Від соціально-економічної спрямованості залежить як матеріальний добробут населення, так і духовно-психологічний клімат у суспільстві [136, с. 37].

Тому важливо дотримуватись чіткої методологічної концепції, не залежно, до якого фаху готується спеціаліст, послідовно підвищувати рівень гуманітаризації та гуманізації освіти. Аналізуючи сучасні концептуальні моделі професійної підготовки фахівців, можна зробити висновок про їх загальну орієнтованість на формування „інтелектуальної суб’єктності” того, кого навчають [112, с. 154].

Основними компонентами моделі формування студента як суб’єкта у нашій практиці були такі:

- 1) студент як суб’єкт є основним чинником побудови навчально-виховного процесу;
- 2) структура суб’єктної позиції студента, що сприяє культивуванню його інтелектуальних здібностей і проявляється в його ціннісно-мотиваційній, професійно-особистісній, діяльно-креативній і рефлексивно-регулятивній сферах;
- 3) суб’єктна позиція студента, що відображає і розвиває його цілі і

цінності, активність, самобутність і креативність, визначаючи можливості і здатності творчих інтелектуальних проявів майбутнього фахівця.

Умови ринкових перетворень національної економіки майже збігаються в часі з переходом нашої держави до інформаційного суспільства, стратегічним ресурсом розвитку якого є інформація. Найважливішою характеристикою сучасної економіки є перетворення нематеріального ресурсу – інформації – в ресурс економічний і політичний, в ресурс, який значною мірою визначає матеріальний добробут і суспільства, і його окремих громадян [100]. Інформація все більше набирає властивостей споживчих товарів, основні сектори економіки виявляються пов'язаними з сектором ІКТ, саме споживання в значній мірі переміщується в сферу інформації і комунікації. Характерною ознакою інформаційного суспільства є життя громадян у якісно новому інформаційному середовищі, що зумовлює високий рівень інформаційної культури, необхідної для перетворення інформаційних ресурсів на основну соціально-економічну цінність. Діяльність в інформаційному середовищі посилює значущість таких якостей людини, як: інтелектуальність, освіченість, здатність до творчості та професіоналізм [95].

Інформаційно-комунікаційні технології є одним із найбільш важливих чинників, що впливають на формування суспільства. Їх революційний вплив торкається способу життя людей, їхньої освіти та діяльності. ІКТ швидко стають життєво важливим стимулом розвитку світової економіки. Вони також дають можливість усім приватним особам, фірмам і співтовариствам, які займаються підприємницькою діяльністю, більш ефективно й творчо розв'язувати економічні та соціальні проблеми. Суть економічних і соціальних трансформацій, що стимулюються ІКТ, полягає в їх здатності сприяти людям і суспільству у використанні знань та ідей. ІКТ дозволяють людям ширше використовувати свій потенціал й реалізовувати свої устремління.

Яскравим прикладом надзвичайно корисного використання ІКТ в

економічних процесах є технології Data Mining, про які вже йшлося у першому розділі. Студентам демонструємо, що корпоративна база даних будь-якого сучасного підприємства зазвичай містить набір таблиць, що зберігають записи про ті або інші факти або об'єкти (наприклад, про товари, їх продажі, клієнтів, рахунки). Як правило, кожен запис у подібній таблиці описує якийсь конкретний об'єкт або факт. Наприклад, запис у таблиці продажів відображає той факт, що такий-то товар проданий такому-то клієнтові тоді-то таким-то менеджером, і за великим рахунком нічого, окрім цих відомостей, не містить. Проте сукупність значної кількості таких записів, накопичених за декілька років, може стати джерелом додаткової, набагато ціннішої інформації, яку не можна одержати на основі одного конкретного запису, а саме – відомостей про закономірності, тенденції або взаємозалежності між якими-небудь даними. Прикладами подібної інформації є відомості про те, як залежать продажі певного товару від дня тижня, часу доби або пори року, які категорії покупців найчастіше купують той або інший товар, яка категорія клієнтів найчастіше вчасно не віддає наданий кредит.

Подібного роду інформація зазвичай використовується при прогнозуванні, стратегічному плануванні, аналізі ризиків, і цінність її для підприємства дуже висока. Термін Data Mining позначає не стільки конкретну технологію, скільки сам процес пошуку кореляцій, тенденцій, взаємозв'язків і закономірностей за допомогою різних математичних і статистичних алгоритмів: кластеризації, створення субвибірок, регресійного і кореляційного аналізу. Мета цього пошуку – представити дані у вигляді, що чітко відображає бізнес-процеси, а також побудувати модель, за допомогою якої можна прогнозувати процеси, критичні для планування бізнесу (наприклад, динаміку попиту на ті або інші товари або послуги або залежність їх придбання від якихось характеристик споживача).

Інформаційні технології мережі Інтернет забезпечують формування якісно нового комунікаційного глобального середовища [228]. Комп'ютерні

системи, що синтезують текстову, графічну, звукову та відеоінформацію дають можливість створювати мультимедійне освітнє середовище. Його поєднання зі всесвітнім гіпертекстовим середовищем Інтернету дозволило нам індивідуалізувати навчальний процес, створити нові навчальні і тестувальні засоби, електронні посібники.

Інтенсивна навчально-пізнавальна та пошукова діяльність студентів у середовищі Інтернет сприяла розвитку вмінь самостійно знаходити потрібну інформацію, інтегрувати й структурувати її відповідно до поставлених завдань, а також розвитку потреби в постійному поповненні знань.

Для активізації інтелектуальної діяльності з використанням комп'ютерних технологій студентам пропонувались різні види завдань, зокрема:

- 1) завдання, для розв'язання яких необхідний пошук відповідної інформації;
- 2) завдання на перетворення різних видів інформації з одного виду в інший (аналітична, текстова, таблицна, графічна);
- 3) завдання на самостійне опрацювання значного масиву інформації.

Оскільки підприємства роздрібної торгівлі сьогодні збирають докладну інформацію про кожну окрему покупку, використовуючи кредитні картки з маркою магазину і комп'ютеризовані системи контролю, студентів знайомимо з типовими завданнями, які можна вирішувати за допомогою Data Mining у сфері роздрібної торгівлі:

- аналіз купівельної корзини (аналіз схожості) призначений для виявлення товарів, які покупці прагнуть придбати разом. Знання купівельної корзини необхідне для поліпшення реклами, вироблення стратегії створення запасів товарів і способів їх розкладки в торгових залах;

- дослідження часових шаблонів допомагає торгівельним підприємствам приймати рішення про створення товарних запасів. Воно дає відповіді на запитання типу „Якщо сьогодні покупець придбав відеокамеру, то через який час він найімовірніше купить нові батареї і плівку?”

- створення прогнозуючих моделей дає можливість торгівельним підприємствам дізнаватися характер потреб різних категорій клієнтів з певною поведінкою, наприклад, які купують товари відомих дизайнерів або відвідують розпродажі. Ці знання потрібні для розробки точно спрямованих, економічних заходів щодо просування товарів.

Опрацювавши необхідну інформацію, студенти переконувались, що Data Mining можна використовувати для вирішення будь-яких бізнес-проблем, в яких фігурують дані, включаючи:

1. Збільшення прибутковості підрозділу або цілого підприємства.
2. Розуміння бажань і потреб.
3. Ідентифікація клієнтів, які приносять прибуток, і залучення нових.
4. Збереження клієнтів і підвищення лояльності.
5. Збільшення віддачі від інвестицій і зниження витрат на просування товарів і послуг.
6. Продаж додаткових товарів і послуг наявним клієнтам.
7. Виявлення випадків шахрайства, нераціональне і нецільове витрачання засобів.
8. Оцінювання кредитних ризиків.
9. Збільшення віддачі від Веб-сайту.
10. Підвищення пропускної спроможності магазину і оптимізація розташування товарів для збільшення продажів.
11. Моніторинг ефективності бізнесу.

Майбутні економісти усвідомили, що за допомогою методів Data Mining вони можуть одержати відчутні переваги в конкурентній боротьбі.

Отже, для створення інтелектуально-творчого середовища в економічному ВНЗ необхідно забезпечити відповідні мотиваційні, організаційні, соціально-психологічні, дидактичні, технічні й технологічні умови. Крім того, реформування та інформатизація освіти на сучасному етапі передбачає широке використання ІКТ, активне застосування нових методів навчання, основаних на використанні телекомунікаційних технологій.

2.3. Розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для формування сучасного економічного мислення

Психологи стверджують, що інтелект – це глобальна здатність розумово діяти, раціонально мислити і добре справлятися з життєвими обставинами, а розвиток пізнавальних процесів, що лежать в основі інтелекту, є результатом постійних намагань людей розв'язувати різноманітні проблемні ситуації [111, с. 82]. В процесі дослідження було враховано, що ефективному вдосконаленню інтелектуальних знань можуть сприяти активні розумові дії та операції, які можна стимулювати постановкою проблемних запитань і завдань, організацією самостійного пошуку в розв'язуванні практичних інтелектуальних завдань. Враховувалось також, що максимум ефективності в розв'язуванні інтелектуальних завдань досягається за умови оптимальної мотивації та відповідного рівня емоційного збудження [71, с. 409].

Ми вважаємо, що якісною характеристикою особистості фахівця, яка відображає його загальну продуктивність у різних видах діяльності, є певний рівень сформованості його інтелектуального розвитку, зокрема мислення. Тому в наш час проблема формування мислення у студентів, вивчення його проявів, які ведуть до розв'язання різних видів задач (перцептивних, мнемонічних, розумових), використання різних засобів розв'язання, здатності міркувати не шаблонно – основне завдання економічної освіти.

Мислення є основою формування економічної діяльності людини, її розумових властивостей. Без мислення не було б наукових відкриттів, прогресу. Воно допомагає зрозуміти людині нову ситуацію, новий об'єкт, явище. Зрозуміти – це означає пізнати істотне в задачі, ситуації, розкрити зв'язки і відношення з іншими об'єктами і явищами. Розуміння – це і є розумовий процес, спрямований на пізнання безпосередньо неявних зв'язків і відношень. Започатковується цей процес з усвідомлення питання, яке треба з'ясувати. Усвідомлення саме і надає йому цілеспрямованого характеру.

Розуміння різного навчального матеріалу вимагає від студентів усвідомлення тієї чи іншої задачі і певного міркування. Щоб зрозуміти певний об'єкт, йому слід перейти від фактів до розкриття суті, до висновків.

Економічна підготовка, на нашу думку, потребує подальшого вдосконалення в напрямі посилення зв'язку економічних і природничо-математичних дисциплін, більш широкого використання економіко-математичних методів із застосуванням інформаційних технологій при економічному обґрунтуванні дипломних проектів, курсових робіт та проектів, звітів студентів із проходження виробничої практики. Сучасна економіка вимагає, щоб теоретичні економічні знання, які одержують студенти, були відповідним чином реалізовані через призму викладання природничо-математичних дисциплін.

Слід відмітити три основні напрями необхідного зв'язку економічних і природничо-математичних дисциплін, за допомогою яких досягається формування економічного мислення. Перший – це відображення у практиці викладання природничо-математичних дисциплін найбільш загальних питань сучасної економічної теорії, передусім законів розвитку ринкової економіки. Другий напрям пов'язаний з використанням конкретних економічних категорій у викладанні природничо-математичних дисциплін (економічна ефективність, ціна, прибуток, розрахунок, витрати, продуктивність праці тощо). Третій напрям не є самостійним, але його значення особливе. Оскільки у ВНЗ навчання нерозривно пов'язане з вихованням, певну роль в економічному вихованні студентів мають відігравати всі викладачі, в тому числі й природничо-математичних дисциплін. Здійснювати це потрібно в процесі читання лекцій, проведення практичних занять, під час позааудиторної самостійної роботи зі студентами.

З огляду на специфіку математики як одного із самих важких для засвоєння навчальних предметів, саме під час його вивчення відкриваються широкі можливості для організації високоінтелектуальної діяльності й розвитку творчої особистості. Організовуючи математичну освіту майбутніх

економістів, ми виходили з того, що „інтелект суспільства займає особливе місце серед загально цивілізаційних форм багатства” [127, с. 72].

Як підкреслює Є. Плотнікова, математика виховує інтелект фахівця, розширює його світогляд, є перевіреним часом і найбільш дієвим засобом розумового розвитку і формування професійної культури [155]. Очевидно, що для економіста математична культура є підсистемою його професійної культури. Під математичною культурою фахівця вслід за Є. Лодатко розуміємо здатність особистості до фахового оперування математичними знаннями й методами в освітній галузі, користування утилітарними математичними знаннями і вміннями в повсякденному житті, наявність уявлень про сутність математичних методів і їх застосування до розв’язування важливих для суспільства завдань, розвитку математичного світосприйняття тощо [125].

Відомо, що мислення людини характеризується чіткою спрямованістю самого процесу на прийняття і розв’язання задачі. Це забезпечується постановкою запитання, в якому формулюється саме задача. Від чіткості постановки запитання залежить не лише чіткість задачі, а й цілеспрямованість самого процесу мислення. Процес розв’язання задачі починається з усвідомлення та з’ясування умови задачі. Важливо бачити нез’ясовані її сторони. Певну роль відіграють уміння, які допомагають зосереджуватись на питанні або проблемі. Слід пам’ятати, що інтерес, зацікавленість у розв’язанні задачі відіграє активізуючу роль у мисленні, а ідея розв’язання задачі виникає у вигляді здогадки.

Особливу роль у розв’язанні задач відіграють засоби. Вони сприяють активізації знань, їх застосуванню у новій ситуації з урахуванням конкретної задачі. Певний інтерес викликає спосіб розв’язання. У багатьох дослідженнях наголошено, що успіх розв’язання інтелектуального завдання залежить від різних чинників: ступеня оволодіння розумовими вміннями; культури розумової праці; від вольових і емоційних компонентів тощо [66].

Отже, мислення виникає і розпочинається завжди із задачі і здійснюється як процес розв'язання пізнавальних та інших задач. Тому в активізації інтелектуальної діяльності студентів значне місце посідає задача як об'єкт інтелектуальної діяльності. Найбільшим обсягом задач, що потребують інтелектуальних зусиль, володіють математичні дисципліни. Ми намагалися, щоб у кожному розділі математики знайшли місце задачі економічного змісту, дотримуючись принципу фундаменталізації математичної підготовки майбутніх економістів і принципу професійної спрямованості навчання.

Прикладом стандартної задачі є задача на відсоткові банкові вклади. *Задача. Яку суму потрібно покласти в банк під 20% річних, щоб через 2 роки одержати 12 000 грн.?*

Розв'язання

Нехай P_0 – початкова сума грошей, P_1 – кінцева сума грошей, p – процентна ставка. Тоді кінцева сума грошей обчислюється за формулою $P_1 = P_0 \left(1 + \frac{2p}{100}\right)$, звідки $P_0 = \frac{P_1}{1 + \frac{2p}{100}}$. Виконавши обчислення, одержимо

$P_0 \approx 8571,4$ (грн.).

Відповідь: потрібно вкласти понад 8572 грн.

Задачі такого типу мають професійне спрямування, але вимагають лише чіткого розуміння і відтворення формул, що не передбачає творчого підходу.

Нові економічні завдання вимагають іншої, ніж у репродуктивному навчанні, організації мислення. Сучасна освітня парадигма, концентрується навколо ідей критичного мислення і неформальної логіки. Її суть полягає в перенесенні основного акценту із засвоєння обсягу інформації на розвиток самостійного, критичного і саморефлексивного мислення, що формується в процесі вирішення різномірних завдань, а не просто використанню готового знання, у відточуванні навичок роботи з будь-якою інформацією [213, с. 72].

При критичному підході в навчанні студенти оцінюють те, що вони читають, бачать, чують, і стандартом їх думки є не те, наскільки близькі авторські погляди їх власним, а наскільки вони точні і обґрунтовані в плані достовірності.

Навчання в економічному ВНЗ завжди переслідує мету виховати конкурентоздатного, самостійного фахівця, який може мислити і діяти цілеспрямовано, свідомо використовуючи весь арсенал знань. Саме в межах критичного мислення і відбувається формулювання мети, заради якої здійснюється діяльність. Одна з найважливіших особливостей критичного мислення полягає в тому, що воно вчить аналізу і конструюванню міркувань, отриманню знання на метарівні, незалежно від професійної сфери діяльності. У його рамках досліджуються питання: „як?“, „коли?“ і „чому?“, робляться ті або інші висновки в загальному контексті дослідження. Все це породжує особливий статус критичного мислення в сучасній системі вищої професійної освіти.

Найсильніше актуалізуються інтелектуальні знання й уміння, розвивається критичне мислення, якщо запропонувати студентам розв'язати нестандартні задачі [215; 232; 242; 244]. Про нестандартну задачу йдеться в тому випадку, якщо студенту невідомий алгоритм її розв'язання. Основною рисою стратегічного підходу до розв'язування нестандартних задач є не стільки вибір одного з можливих варіантів їх розв'язування, скільки конструювання нових варіантів задачі.

Розвиток теоретичного мислення в студентів пов'язаний з розробленням системи навчальних задач, у яких аналогізування, конструювання та моделювання використовуються як складові та як навчальні засоби. Формування орієнтації на використання певних розумових стратегій та розвиток основних компонентів теоретичного мислення мають досить загальний характер.

Орієнтація на використання стратегії моделювання формується навчанням розробленню адекватних допоміжних моделей нестандартних

задач. З огляду на те, що моделювання можливе лише на основі аналогізування, наші зусилля були спрямовані на розв'язання таких ключових проблем:

- формування орієнтації на розроблення динамічних допоміжних моделей задач;
- формування орієнтації на пошук аналогій не за зовнішніми ознаками, а за основним відношенням;
- формування орієнтації на конструювання нових задач на основі деякої опорної задачі варіювання її характеристик.

З метою підвищення ефективності аналізу розв'язуваних учасниками експерименту задач, виділення та фіксації основного відношення, були розроблені питання загального характеру. Після індивідуального обговорення з учасниками експерименту розв'язання опорної задачі з кожною із груп знову проводився аналіз предмета задачі з точки зору фіксації характеристик її умови та вимоги. Запитання були поділені на три частини:

- а) перша – спрямована на організацію допомоги студентам в аналізі умови і вимоги задачі;
- б) друга – на спосіб фіксації суттєвих характеристик задачі;
- в) третя – на виділення таких умов і даних, що можуть бути використані для групування підкласу задач, які аналогічні опорній за способом розв'язування.

Для формування орієнтації на використання допоміжних моделей необхідно було подолати стереотип формального до них ставлення з боку студентів. Учасниками експерименту за допоміжною моделлю задачі пропонувалось відновити текст самої задачі, а також зобразити її у вигляді моделі, що призводило до миттєвого розв'язування задачі або вказувало на шлях її розв'язання. При цьому задачі підібрано в такий спосіб, що розв'язання їх без використання наочних опор було дуже складним.

Для формування орієнтації на стратегію аналогізування в ігровій формі проводились заняття, метою яких був пошук аналогів – як реальних об’єктів, так і математичних відношень. Було запропоновано та апробовано п’ять оригінальних ігрових методик. Під час розгляду аналогії на багатьох об’єктах увага приділялась таким питанням:

- а) за відомим визначенням поняття сформулювати поняття-аналог;
- б) за відомим рівнянням об’єкта скласти рівняння об’єкта аналога;
- в) за відомим набором властивостей об’єкта зробити припущення про характер властивостей аналога.

Прикладом нестандартних задач є задачі на оптимізацію (див. Додаток П). Незважаючи на певну схожість алгоритмів їх розв’язування, кожна з них може потребувати знань з планіметрії, стереометрії, алгебри та диференціального числення. Кожна з таких задач вимагає детального аналізу, знань з теорії та вмінь здійснювати математичне моделювання.

Інтелектом здійснюється вирішення неординарних завдань, тобто, по суті, наукова творчість. Креативні механізми, які при цьому „задіяні”, практично неможливо виявити. Психологами встановлено, що такий складний вид розумової діяльності, як „ухвалення рішення” – також креативна функція інтелекту, носій якого – права півкуля мозку людини [128]. Різновид такого типу креативної діяльності студенти здійснюють під час виявлення умов завдань, що пропонуються їм для вирішення, якщо в текстах завдань ці умови не представлені в явному вигляді. Тому ще одним видом задач, які значно впливають на формування в студентів інтелектуальних знань і вмінь, є творчі фахові задачі, під якими, вслід за С. Сисоевою та О. Смілянець [175, с. 111], розуміємо такі, що поєднують у собі елементи творчих і фахових задач, тобто відповідають наступним критеріям:

- невизначеність способу дії для студента;
- новизна результату, що одержується;
- потреба у використанні процедур творчої діяльності;

- умова задачі є словесною моделлю реальної фінансово-економічної ситуації;
- умова сформульована мовою фінансово-економічних документів;
- задача може бути розв'язана засобами економічних, фінансових, математичних наук з використанням комп'ютерної техніки.

До таких задач відносяться задачі фінансово-економічного змісту на: оптимізацію, процентні розрахунки, розрахунок економічних показників діяльності підприємства, кредитування, касово-розрахункове обслуговування, фінансову математику, фінансове право тощо. Основними економічними поняттями, що використовуються в цих задачах, були такі: продуктивність праці, собівартість, кредит, курс акції, рента, бюджетний дефіцит, позиковий процент, заробітна плата, амортизаційні відрахування, рентабельність, прибуток, окупність та ін. Зв'язки між цими поняттями інтерпретуються студентами відповідно до конкретної економічної ситуації.

Запропоновані в нашій практиці творчі фахові задачі були пов'язані з визначенням умов підвищення прибутку, продуктивності праці, рентабельності, зниження собівартості; з розрахунками ціни ринкової рівноваги, курсу акцій, обсягу обігових коштів, величини ренти, прибутків банків, сукупних витрат підприємців та підприємств, податку з доходу, впливу інфляції на заощадження громадян, номінального та реального процента за кредит, позикового процента та ін.

Сучасні умови господарювання вимагають розвитку інтелектуальної сфери особистості, основою якої Д. Тюріна вважає інтелектуальні вміння, і пропонує розвивати їх за допомогою моделювання [195]. Підтверджують ефективність впливу засобів моделювання на розвиток інтелектуальних умінь і навичок також дослідження Л. Нічуговської [146] та К. Рум'янцевої [168].

Наша практика також підтвердила, що інтелектуальні вміння та навички студентів найбільшою мірою проявляються під час вивчення дисципліни „Економіко-математичне моделювання”, методичні рекомендації

до вивчення якої розроблені автором у співавторстві та подано в працях [137; 138; 142]. Приклад творчої фахової задачі з математичного моделювання „Вибір оптимального маршруту поїздки” наведений у додатку П.

Проте слід пам'ятати, що моделювання, в тому числі математичне й комп'ютерне, розраховане на ідеальні умови, чого ніколи не буває в реальному житті. А тому методи моделювання дещо відірвані від дійсності. Багатогранність економічних ситуацій вимагає від студента переосмислення теоретичних знань, вміння перекладати їх на мову практичних дій, знаходити якомога ефективніші засоби вирішення економічних завдань. Тому ми особливу увагу приділяли пошуку шляхів і засобів, які збагачують творчий потенціал особистості фахівця в сфері його професійної діяльності.

Потреба світової спільноти в інтелектуально складних професіях і широка їх поширеність сьогодні змінює парадигму інтелектуальної діяльності – від підходу узагальнених знань до інтегративно-діяльнісного, який передбачає створення нового інтелектуального продукту. Розвиток економіки, як і багатьох інших галузей, науковці також пов'язують із розвитком у майбутніх фахівців інноваційного продуктивного мислення, яке має інтегративно-діяльнісний характер. Відомо, мислення – це діяльність з вирішення проблем за допомогою знання, представленого в системі. Всі відомі види мислення розвиваються на основі основних розумових операцій: порівняння, аналізу, систематизації, класифікації, синтезу, абстрагування, а також експерименту.

Теоретичні та емпіричні види мислення визначаються підбором операцій мислення. В основу розвитку розумових операцій, пов'язаних з теоретичним мисленням, покладені, насамперед, уміння формулювати думки, спираючись на знання понять. Якщо мислення передбачає використання знань для вирішення проблем, то сам процес формулювання проблеми і її вирішення вимагає виділення об'єкту, предмету, виходу на комплекс думок, і, нарешті, гіпотезу з подальшою поточною розробкою окремо узятих гіпотетичних завдань. Якщо найважливішу функцію в розвитку теоретичного

мислення несе робота з поняттями, формулювання думок, висновків, то інноваційне мислення все більш пов'язане з розвитком понять, думок і висновків на основі *узагальнених знань*.

Продуктивність інноваційного мислення як вищого рівня теоретичного можна визначити за якістю аналізу понять і формулювання думок студентами на основі узагальненого знання, збудованого в певні розумові конструкції у вигляді логічних ланцюжків, які зберігаються тривалий час у пам'яті студента. Сучасні дослідження розумової діяльності [2; 6; 12; 13; 35; 55; 62; 126; 218; 235 та ін.] приділяють увагу умовам виникнення нових потреб, мотивів, цілей, способів діяльності, що відповідають творчій природі людської діяльності. Сучасна економічна освіта, на думку багатьох науковців, має подвійне завдання: забезпечити майбутніх фахівців потужною інформаційною базою необхідних знань та сформувати вміння їх творчо застосовувати до розв'язування як типових, так і нестандартних ситуацій [195, с. 67]. Визначаючи джерела творчого підходу та професійної майстерності спеціаліста, ми вибирали ті, що забезпечують самостійний пошук і розв'язання професійних нестандартних завдань.

У нашій практиці робота з системою професійних понять з метою вирішення проблемних ситуацій мала наступний вигляд:

- 1) вивчення економічних явищ на основі їх взаємодій як у цілому, так і між компонентами;
- 2) дослідження відношень у явищах, процесах на основі їх характеристик;
- 3) дослідження понять у розвитку;
- 4) виділення загального, одиничного і особливого в розвитку процесів;
- 5) дослідження кількісних і якісних відношень;
- 6) вивчення структури поняття і його елементів;
- 7) вміння бачити відмінності, суперечності, суть.

Формування системи професійних понять відбувається зазвичай під час лекції. Лекція є традиційним і одним із самих давніх методів професійного

навчання. Під час лекції (яка сьогодні може з успіхом бути записана на відео чи містити елементи комп'ютерної презентації), представляє собою монолог викладача, аудиторія сприймає навчальний матеріал на слух. Лекція є неперевершеним засобом викладу значного обсягу навчального матеріалу в короткий термін, дозволяє розвинути безліч нових ідей упродовж одного заняття, зробити необхідні акценти. Лекції надзвичайно ефективні з економічної точки зору, оскільки один викладач працює з декількома десятками, сотнями і навіть тисячами студентів (якщо використовується відео або Інтернет).

Проте обмеженість лекцій як засобу професійного навчання пов'язана з тим, що слухачі є пасивними учасниками навчального процесу. Лекція не передбачає практичних дій з боку студентів, їхня роль обмежується сприйняттям і самостійним осмисленням матеріалу. У результаті практично відсутній зворотний зв'язок, викладач не контролює ступінь засвоєності матеріалу і не може внести корективи в перебіг навчання. Тому, в нашій практиці використовувались інтерактивні лекції.

Інтерактивна лекція відрізняється від традиційної двобічним потоком інформації (від педагога і від студентів), містить проблемні питання з боку викладача-лектора, виділяється евристичним типом навчання, допускає переривання розповіді педагога і обговорення теми, що викликала труднощі для розуміння, або зацікавила студентів. Інтерактивна лекція допускає імпровізовані виступи студента або кількох студентів по темі лекції. Метою інтерактивної лекції є донесення інформації і активне засвоєння цієї інформації студентами, а не обмін думками. Лекційна форма при переході до наступних етапів навчання повинна послідовно замінюватися дискусіями, доповідями, обговореннями або інакшими формами навчання, які роблять процес засвоєння знань і навичок більш активним і передають частину функцій керування навчанням у руки тих, хто навчається.

Інтерактивний підхід до проведення лекційних занять докорінно змінює модель поведінки викладача і студента: 1) надає студентам

можливість стати головними суб'єктами процесу навчання; 2) змінюється традиційний погляд на роль лектора, який віднині виступає не лише у ролі „джерела інформації”, але й організатора дискусії, консультанта, авторитетної особи, яка забезпечує корекцію засвоєного матеріалу.

Інтерактивні лекції були побудовані на активній взаємодії студентів між собою, з оточенням, шляхом діалогу, взаємонавчанням. У процесі діалогічного навчання студенти навчалися зважувати альтернативні думки, приймати продуктивні рішення, оскільки інтерактивна лекція – це спосіб організації навчання через дію. Студенти вчилися активно співпрацювати один з одним. Їхня діяльність була колективно розподіленою, а результат – колективно отриманим: одночасно груповим і особистісним.

Розгляд реальних практичних ситуацій (кейсів) дозволяє значно перебороти цей недолік. Кейс-метод, або кейс-стаді (від англ. Case – випадок), як один із методів активного навчання почав застосовуватися в професійній підготовці ще на початку XX століття [16]. Суть методу зводиться до того, що студент має описати конкретну ситуацію (проблему), що виникла в його практичній діяльності, потім дати аналіз цієї проблеми і рекомендації щодо її розв'язання чи подолання.

Спочатку кейс-метод використовувався в основному для підготовки фахівців у галузі медицини і права. Проте в даний час, коли ефективність даного методу для професійної підготовки навчання фахівців у практичній діяльності є загальноновизнаною, він знаходить широке застосування в інших сферах професійної діяльності. Наприклад, Гарвардській школі бізнесу належить провідна роль у розповсюдженні кейс-метода для практичної підготовки в сфері менеджменту і маркетингу.

Процес навчання з використанням кейс-метода є імітацією реальної події, що поєднує в собі достатньо адекватне віддзеркалення реальної дійсності, невеликі матеріальні і часові витрати, а також варіантність навчання. Суть даного методу в тому, що навчальний матеріал подається студентам у вигляді проблем (кейсів), а знання отримуються в результаті

активної і творчої дослідницької роботи. Причому кейс-метод передбачає активну участь в обговоренні ділової ситуації як студентів, так і викладача.

Основною метою даного методу є активізація студентів, що, у свою чергу, підвищує ефективність професійного навчання в цілому, а також підвищує рівень навчальної мотивації за рахунок стимулювання професійного інтересу учасників до навчального процесу.

Наш досвід показав, що кейс-метод незамінний, якщо необхідно зрозуміти, наскільки успішно фахівець здатний вирішувати аналітичні, стратегічні або управлінські завдання: решта методів оцінювання в кращому випадку виявить наявність або відсутність відповідних професійних знань і здібностей, і лише кейси можуть показати, як вони використовуватимуться в реальній економічній ситуації.

Ще однією перевагою кейс-метода є можливість оцінити, чи справиться майбутній фахівець з тими завданнями, які йому ще не доводилося вирішувати, причому зробити це в умовах, безпечних для бізнесу компанії. Ті студенти, які знають, яка може бути ціна помилки фінансового менеджера або комерційного директора, поза сумнівом, вважатимуть за краще уникнути подібного ризику.

Прикладом застосування кейс-технологій, їх упровадження в роботу організації, є проектування і використання інновацій. Цей процес охоплює планування і реалізацію безлічі технічних і організаційних аспектів економічної діяльності, веде до змін у загальній культурі роботи.

Аналіз можливостей включає: загальні питання, що стосуються ефективності інновацій; оцінювання наявних проектів; оцінювання технологічної бази; оцінку персоналу, визначення його ставлення до можливих змін; готовність організації, визначення ступеня сприйняття того або іншого довгострокового наслідку інновацій (цей крок вимагає особливо ретельного вивчення, оскільки у разі відсутності готовності всі зусилля з упровадження будуть марні).

Наступний крок – визначення організаційних потреб. Ці потреби

виникають безпосередньо з проблем організації і цілей, які вона намагається досягти. Проблеми і цілі можуть бути пов'язані з управлінням, виробництвом продукції, економікою, персоналом або технологією. Доцільно на даному етапі побудувати матрицю відповідності потреб організації можливостям інновацій, що впроваджуються. Врешті решт кожна функція або можливість нової технології повинні чітко відповідати деякій потребі. Для кожної потреби також встановлюється пріоритет і визначається її значущість, тут же потрібно чітко сформулювати очікувані результати (включаючи реалістичні і нереалістичні очікування). Важливо враховувати, що поліпшення діяльності організації в результаті її оновлення може бути неочевидним у процесі першого впровадження. Продуктивність і інші характеристики діяльності організації можуть спочатку навіть погіршати, оскільки на освоєння нових засобів і внесення необхідних змін потрібний певний час. Отже, очікувані результати повинні розглядатися з урахуванням вірогідного відстрочення.

Четвертий крок алгоритму застосування кейс-технологій – аналіз ринку пропозицій – включає порівняння потреб організації в інноваціях з реальною ситуацією на ринку або власними можливостями розробки. Дослідження ринку проводиться шляхом вивчення літератури, відвідин конференцій і семінарів, що проводяться постачальниками і користувачами вже упроваджених засобів. Під час здійснення даного аналізу необхідно з'ясувати можливість інтеграції нового засобу з іншими, що раніше використовувались в організації. Крім того, необхідно володіти достовірною інформацією від реальних користувачів, враховувати їх досвід упровадження даного засобу.

П'ятий крок присвячений визначенню критеріїв успішного впровадження, що дозволять кількісно оцінити ступінь задоволення кожній з певних потреб. Як правило, більшість організацій здійснює впровадження інновацій для того, щоб підвищити ступінь ефективності роботи своїх підрозділів, проте, оцінка успішного впровадження може бути спрогнозована на основі аналізу кількості раніше проведених упроваджень в інших організаціях або в одному з підрозділів даної, оцінки кваліфікації фахівців,

що працюють з інноваційним засобом, результатів опитування персоналу про необхідність і корисність його використання. Інші критерії, що підлягають кількісній оцінці, можуть включати: узгодженість дій між різними підрозділами організації; точність вартісних і планових оцінок; мінливість зовнішніх вимог; дотримання стандартів організації; обсяг і види необхідного навчання персоналу.

Останній, шостий крок – розробка стратегії впровадження інновації. Необхідно відзначити, що впровадження нової технології може включати важливі і складні зміни в структурі організації. Істотна увага має приділятися ролям різних груп, залучених у процес таких змін. Найбільш важливими у розробці стратегії є наступні категорії: керівник організації, який забезпечує необхідне фінансування; виконавець, здатний очолити процес упровадження; цільова група, що включає технічний персонал, фахівців-користувачів, замовників і інших. Стратегія впровадження може бути переглянута у разі появи додаткової інформації.

Даний метод навчання передбачає аналіз і групове обговорення гіпотетичних або реальних ситуацій, що можуть бути представлені у вигляді опису, відеофільму і т. ін. В основі розгляду практичних ситуацій лежить дискусія, групове обговорення, в якому студенти відіграють активну роль, а викладач скеровує і контролює їхню роботу. Використання такого методу дозволяє студентам ознайомитися з досвідом багатьох організацій (зміст конкретної ситуації), а також розвинути навички аналізу прийняття рішень, вироблення стратегії і тактики. Для успішного використання методу практичних ситуацій від студентів вимагається певний рівень теоретичних знань.

Такий метод навчання є дуже ефективним у розвитку інтелекту, оскільки, як стверджують психологи, обговорення інтелектуальної проблеми ровесниками, погляди яких різні, призводить до децентрації (подолання егоїзму в мисленні) і до інтенсивного розвитку когнітивних операцій.

Критичне ставлення до результатів мислення народжується у дискусії, а дискусія можлива тільки між рівними [151].

Функціонально-системний підхід у розвитку інтелектуальної культури реалізовувався нами практично у формі двох базових інструментів: генетичного аналізу і алгоритму розв'язування проблемних ситуацій. Під час проведення генетичного аналізу будь-який об'єкт розглядається як система, що виконує певні функції. На відміну від простої констатації змін об'єкта в часі, що існував у педагогіці і раніш у формі історичного підходу, проведення генетичного аналізу вимагає виявлення причинно-наслідкових зв'язків між потребами людини та її дій з перетворення об'єкта. Орієнтація в генетичному аналізі на ідеальний кінцевий результат дозволяє вийти на прогнозування-передбачення наслідків.

Відповідаючи на практичні запитання, генетичний аналіз надає в такий спосіб можливість перенести теорію в практику. Алгоритм розв'язування проблемних ситуацій є чіткою програмою у вигляді універсальної послідовності операцій (кроків) з аналізу проблеми, перетворення вихідної ситуації в задачу, виявлення суперечності, способів її усунення та пошуку розв'язку, максимально наближеного до ідеального.

Алгоритм розв'язування проблемних ситуацій містить у собі цілу систему інструментів: логічних, психологічних, інформаційних... Так, наприклад, логічний аналіз системи і складових її елементів виявляє відношення між ними, що існують у причинно-наслідкових зв'язках і в просторово-часових відношеннях. Психологічні інструменти допомагають зламати звичні уявлення про систему, побачити систему та її елементи під новим, несподіваним кутом зору. Так виробляються гнучкість мислення, оригінальність.

Метод аналізу практичних ситуацій дозволяє студентам вивчити і зібрати різні факти, систематизувати їх відповідно до поставленої мети і тим самим дає можливість оцінити різні аспекти, поставити нові завдання для дослідження і розвитку.

Алгоритм реалізації кейс-технології у нашій практиці включав такі кроки:

1. *Постановка мети дослідження.*
2. *Аналіз:* вивчення структури, виділення істотних чинників, збирання емпіричних даних. Результат: систематизований набір фактів (текстова модель), яку можна розглядати як опис ситуації, що склалася.
3. *Визначення потреб* (попиту, сприятливих умов для розвитку). Результат: часткові завдання для різних елементів створеної на попередньому етапі моделі.
4. *Аналіз ринку пропозицій* для вирішення поставлених завдань (ситуації-аналоги, використані технології, нові ідеї). Результат: вибір готових засобів або ухвалення рішення про розробку власних.
5. *Визначення критеріїв успішного застосування* вибраного методу вирішення або нової технології. Результат: кількісні або якісні показники, що характеризують поліпшення ситуації для всіх або основних її складових.
6. *Розробка стратегії впровадження* нових засобів. Результат: план короткострокових і довгострокових заходів.

Для кожної з галузей застосування кейс-технології дозволяє виділити два основні „протилежні” чинники, що впливають на процес розвитку, з’ясувати їх взаємовплив і рівновагу. В економіці такими чинниками є попит і пропозиція, у виробництві – можливості і потреби. Виділивши два головні чинники, що є якщо не антиподами, то протилежними сторонами або межами заданого діапазону, необхідно деталізувати структуру і визначити низку інших чинників. Такий підхід вже на першому етапі аналізу дозволяє застосувати методи математичного моделювання і здійснити деякий прогноз.

Ситуаційний аналіз – один з етапів планування маркетингової діяльності, він є ретельним аналізом внутрішнього і загального маркетингового середовища фірми, в результаті якого визначаються її сильні і слабкі сторони, небезпеки і додаткові можливості, що чекають фірму в результаті того або іншого перебігу розвитку подій у зовнішньому

маркетинговому середовищі. Результатом ситуаційного аналізу може бути вибір фірмою однієї з альтернативних стратегій свого розвитку: зростання, скорочення або об'єднання. Ситуаційний аналіз спрямований на аналіз потенціалу фірми і меж можливостей його використання.

Всю систему ситуаційного аналізу можна розбити на три аналітичні напрями. Перше – аналіз зовнішніх умов діяльності фірми: покупців, ринку, конкурентів, постачальників, маркетингових посередників, аналіз мікросередовища маркетингу. Друге – аналіз системи маркетингу: контроль мети і системи маркетингу з погляду їх відповідності: зовнішнім умовам, завданням, функціям і методам системи маркетингу; аналіз програми і ресурсного забезпечення, організація маркетингової діяльності. Третій напрям – аналіз основних елементів маркетингу: товарів, цінової політики, системи руху товару і організації збуту, реклами, стимулювання збуту. За такою схемою аналізувались провідні компанії світу, фірми місцевого рівня.

Одним із ефективних прийомів був ситуаційний аналіз компаній на предмет визначення основної причини їх краху або значних збитків. Прикладом такої ситуації є наступна: *„Компанія American Express в один період була символом успіху, застосовуючи зелену, золоту і платинові картки в залежності від рівня доходів. Знаменитих людей використовували для підтвердження концепції належності до елітної групи, асоціації з успіхом у житті. Компанія мала можливість брати з оптових торговців і клієнтів високу плату, зумовлену високою якістю послуг і відповідним статусом. З початку 1990-х років компанія AmEx зазнала нападів з боку таких компаній, як MasterCard і Visa, які взяли курс на те, що кожний може бути власником кредитної картки. Великі компанії, наприклад, General Motors і AT&T, також розпочали виробництво карток, щоб укріпити лояльність клієнтів стосовно своїх компаній. У результаті прибуток компанії AmEx, що становив у 1990 році 200 млн. доларів США, різко зменшився, і в 1992 році компанія понесла втрати в сумі 100 млн. доларів США”.*

Запитання 1: Що стало основною причиною значних збитків компанії AmEx?

Відповідь: Унікальний продукт компанії AmEx, що забезпечував їй значні переваги, був з імітований іншими компаніями, і ця перевага швидко втратилась.

Запитання 2. Які з показників роботи компанії можуть забезпечити їй довготривалу перевагу над іншими компаніями?

Відповідь: Якість і надійність продукції, які забезпечують престиж фірми, і які важко зімітувати й замінити.

Пропонуючи студентам для аналізу такі економічні ситуації, ми виходили з того, що в результаті застосування алгоритму для аналізу конкретних проблемних ситуацій формується своєрідний стиль мислення, в основі якого – чутливість до суперечностей, уміння відібрати необхідні дані, поставити задачу і націлити весь перебіг аналізу проблеми на досягнення ідеального кінцевого результату [171].

Ефективним у нашій практиці виявився й системний підхід до аналізу конкретних ситуацій. Виявляючи причинно-наслідкові зв'язки і сховані залежності як усередині системи, між її окремими елементами, так і у відношенні з іншими об'єктами, системний підхід у такий спосіб виступає як інструмент для аналізу ситуацій і об'єктів, а також дає можливість організувати інформацію і робити висновки. Виконання аналізу за визначеними правилами дозволяє сформувати навички такого вміння і потім за аналогією використовувати їх під час аналізу будь-яких ситуацій і об'єктів. Вправи на базі системного підходу підвищують ефективність процесів засвоєння знань, в основі яких лежить логічна пам'ять.

Як було показано в першому розділі, показниками ефективної інтелектуальної діяльності є кількість ідей, що виникають в одиницю часу, їх оригінальність, здатність до сприймання нового та готовність швидко переключатися з однієї ідеї на іншу та ін. За умов ситуаційного аналізу навчальна проблема сприймається, усвідомлюється та аналізується в

комплексі і на прикладі конкретної професійної діяльності з активним залученням особистісного потенціалу кожного студента.

Використовуючи суб'єктивне оцінювання ситуації під час виявлення суперечності, ми залучаємо в процес аналізу конкретного студента і тим самим даємо можливість виявити своє особисте бачення і розуміння ситуації, сприяємо розвитку творчого стилю мислення в майбутніх економістів, їхнє вміння нестандартно розв'язувати навчальні і квазіпрофесійні проблеми, формуванню інтелектуальної культури.

Для розвитку творчого мислення нами був розроблений спеціальний комплекс вправ. Ці вправи також виконуються за визначеними правилами, розробленим на базі функціонально-системного підходу, і тим самим скеровують процеси усвідомленої обробки і засвоєння інформації, виробляючи навички активної творчої інтелектуальної діяльності.

Умовами формування творчого мислення були такі:

- паритет завдань дивергентного і конвергентного типу, тобто завдання дивергентного типу повинні не тільки бути присутні як рівноправні, а й у деяких заняттях домінувати;
- домінування розвивальних можливостей навчального матеріалу над його інформаційною насиченістю;
- поєднання умови розвитку продуктивного мислення з навичками його практичного використання;
- домінування власної дослідницької практики над репродуктивним засвоєнням знань;
- орієнтація на інтелектуальну ініціативу, що припускає прояв студентом самостійності під час розв'язування різноманітних навчальних і дослідницьких завдань, прагнення знайти оригінальний, можливо альтернативний шлях розв'язування, розглядати проблему на більш глибокому рівні або з другого боку;
- неприйняття конформізму, необхідно виключати всі моменти, що вимагають конформістських рішень;

- формування здібностей до критичності і лояльності в оцінці ідей;
- прагнення до максимально глибокого дослідження проблеми;
- висока самостійність навчальної діяльності, самостійний пошук знань, дослідження проблем;
- індивідуалізація – створення умов для повноцінного прояву і розвитку специфічних особистісних функцій суб'єктів освітнього процесу;
- проблематизація – орієнтація на постановку перед студентами проблемних ситуацій.

Базуючись на результатах численних досліджень [1; 170; 171], ми зробили висновок, що дотримання цих умов дасть можливість формування творчого мислення студентів.

Прикладом вправи на розвиток творчого економічного мислення є така: *„Припустімо, що Ви одержали посаду президента компанії. Вашим контрактом передбачена значна щорічна премія, сума якої залежить від поліпшення підсумкових показників продуктивності компанії. Крім того, Ви одержите частку власності компанії у розмірі 10% через два роки, якщо на той час подвоїти обіг коштів, зберігши підсумковий показник продуктивності на середньому для даної галузі рівні. Оцініть запропоновані нижче (табл. 2.1) Ваші дії в балах від -3 „рішуче проти”... 0 „важко відповісти” до +3 „рішуче за”.*

Сума S1 визначає бажання дізнатись правила ведення бізнесу і контекст, у якому він розвивається. Сума S2 визначає ступінь упевненості у власних вміннях вести бізнес і контролювати його. Сума S3 – це рівень використання формальної логіки, досвіду та інтуїції. Число S4 вказує на оцінювання ступеня ризику і готовність до застосування творчих методів.

Результати нашої практики засвідчують, що використання на заняттях різних пізнавальних, нестандартних і творчих фахових задач з економічним змістом сприяє не лише підвищенню якості знань, реалізації та розвитку творчих якостей, що було доведено колегами раніше [179], а й розширенню в студентів економічного світогляду, розвитку творчого економічного

мислення, значному підвищенню інтелектуальної активності.

Таблиця. 2.1

Визначення підходу до керівництва компанією

№	Пропозиції стосовно досягнення успіху на посаді президента компанії	Оцінювальні бали
1	Визначення фінансових планових показників	
2	Збирання даних про частку на ринку та інформації про профілі конкурентів	
3	Визначення вкладу, який приносить кожний продукт, а потім скорочення поставок	
4	Встановлення чіткої мети стосовно зростання обсягу продажу по кожному з продуктів і досягнення цих цілей	
	Сума балів	S1 =
5	Затрати необхідно обмежувати, а поставщиків – стримувати	
6	Виокремити основних клієнтів і завойовувати їхню лояльність	
7	Укріпити систему управління компанією	
8	Функцію відділу продажу слід забезпечувати із зовнішнього джерела	
	Сума балів	S2 =
9	Запуск нового продукту необхідно запланувати до найменших дрібниць	
10	Заступників слід контролювати й скеровувати	
11	Потрібно виробити своє бачення і детальний стратегічний план для розвитку компанії	
12	Визначити точки і ланцюжок збільшення вартості	
	Сума балів	S3 =
13	Створити атмосферу, що сприяла б творчому підходу	
14	Підсилення іміджу компанії, яка має духовні цінності	
15	Фінансування ЗМІ для забезпечення просування компанії	
16	Забезпечення впливу компанії на здоровий спосіб життя і гарний настрій населення	
	Сума балів	S4 =

2.4. Організація самостійної навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності студентів

У педагогіці вже давно доведено, що „потреба інтелектуальної діяльності ефективніше реалізується в процесі самостійного здобування знань” [208, с. 191]. Особливо значний вплив на розвиток інтелектуальної культури, як показало наше дослідження, здійснюють такі види інтелектуальної діяльності як самостійна навчально-пізнавальна та науково-дослідна робота. Дидактичні умови організації самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх економістів у ВНЗ детально вивчені С. Кустовським [114]. Проте в умовах швидких економічних змін більш цінними для майбутнього економіста є навички не просто навчально-пізнавальної, а науково-дослідної роботи.

Пам’ятаючи, що інтелектуальний потенціал людини тісно пов’язаний з її творчим потенціалом, а одним із шляхів розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця є раціональне співвідношення між різними видами занять і збільшення обсягу самостійної роботи студентів [92, с. 300], ми намагалися цьому виду інтелектуальної діяльності приділити якомога більше уваги.

У недавньому минулому під самостійною роботою, зазвичай, розумілася лише позааудиторна зайнятість студентів. Тепер таке розуміння, на наш погляд, не відповідає дійсності, оскільки в сучасному освітньому процесі ВНЗ домінує частка самостійної роботи (як під безпосереднім керівництвом викладача, так і з наданням ним різної міри допомоги студентові) і кінцевий результат навчання у ВНЗ значною мірою визначається організацією раціональної системи самостійної роботи студентів.

Основною рисою самостійного навчання є його індивідуальний характер. Студент може визначати темп навчання, число повторень, тривалість заняття, тобто контролювати важливі параметри процесу

навчання. Проте індивідуальний характер позбавляє самостійне навчання однієї з найважливіших умов ефективності – зворотного зв'язку.

Крім того, як свідчить практика, самостійна робота студентів, як форма навчання, в багатьох ВНЗ ще дуже слабо розвинена. Слабка розвиненість форм самостійної роботи студентів має об'єктивні причини: по-перше, недостатня кількість навчальної літератури; по-друге, погана робота бібліотек і їх технічна відсталість; по-третє, відсутність нормальних умов для організації консультацій викладачів; по-четверте, особливий менталітет самих студентів, які не вміють, а деколи і не хочуть працювати самостійно (а іноді і в аудиторії). Більшість студентів вчаться, лише частково використовуючи свої можливості, основна причина чого – власна неорганізованість.

Розвиток ІКТ і мультимедійних технологій дозволяє значною мірою перебороти ці недоліки. Розглянемо, в чому особливість електронного навчання.

По-перше, електронні канали доставки стають частиною усіх вищезгаданих методів навчання: від мультимедійного комп'ютерного курсу до лекції або інструктажу. У цьому змісті електронне навчання навіть не є в строгому змісті індивідуальним видом навчання, це саме канал доставки освітнього матеріалу.

По-друге, електронне навчання забезпечує величезне охоплення усередині ВНЗ і повсюдну присутність навіть самих спеціалізованих курсів. Це вже нова якість процесу навчання.

По-третє, електронне навчання може бути як синхронним, так і асинхронним, тобто передаватися в записі. У цьому останньому випадку воно усе більш здобуває функцію збереження і керування знаннями, перетворення в частину інформаційної структури ВНЗ.

Процес інформатизації можна назвати інтелектуально-гуманістичною перебудовою всієї життєдіяльності людини в суспільстві. Використання інформації як ресурс розвитку і основи формування нових знань про світ і

людину, різко підвищило значущість формування інформаційної культури людини і нових умінь, пов'язаних з інформаційними технологіями.

Інформатизація і перспективні інформаційні технології забезпечують швидке і доступне розповсюдження наукових знань і передових технологій в суспільстві, підвищуючи загальний рівень його інтелектуалізації. У цих умовах затребувані не тільки здібності людей сприймати нові методи і знаряддя праці, а й здатність створювати і генерувати нові знання про світ як продукти, отримані в результаті інформаційної інтелектуальної діяльності.

Розвиток інформаційних технологій пов'язаний з появою нових галузей індустрії. І навпаки, поява нових моделей бізнесу, нових технологічних процесів різних виробництв вимагають інтенсивного розвитку програмного забезпечення і нових знань від фахівців, здатних здійснювати серйозний вплив на економіку.

Оскільки сьогодні інформаційні технології впливають на всі етапи створення продуктів, включаючи виробництво, транспортування й утилізацію, то вимоги до компетентності економістів у галузі інформаційних технологій неухильно зростають. На щастя, основні підходи до обробки інформації стали класичними, оскільки в багатьох призначених для користувача інтерфейсах спостерігається стандартизація, що спрощує спілкування з комп'ютером і розвиває корисні навички, компетенції для подальшого самостійного вивчення програмних продуктів майбутніми фахівцями. Тому мета викладачів – прищепити елементи інформаційної грамотності, щоб підготувати студента до професійного використання сучасних інформаційних технологій.

Школярі, які вступають до ВНЗ, переважно є користувачами, володіють уміннями і знаннями роботи з програмними продуктами та використовують інформаційне поле Інтернет. Досить швидко вони вчаться володіти інструментальним апаратом доступу до будь-якої інформації, її технічної обробки. Проте саме тут виявляються недоліки в якості їх навчання. У більшості студентів не розвинені навички системного мислення і

осмислення отриманої інформації, тобто вони не володіють навичками і вміннями, необхідними для здійснення неперервної освіти, навичками й уміннями перетворення інформації в привласнене знання. Майбутнім фахівцям не вистачає системного мислення, надпредметних компетенцій і вмінь, затребуваних як для якісної реалізації в сучасному світі окремої людини, так і для розвитку сучасного суспільства. Розвиток і формування згаданих якостей особистості людини неможливий без фундаментального предметного знання і цілісного світогляду, а також без системного підходу до розв'язування загальноосвітніх і професійних завдань. Тому викладачам економічного ВНЗ потрібно максимально використовувати ІКТ у викладанні всіх без винятку дисциплін, створюючи єдине інформаційне поле, спрямоване на інтелектуальний розвиток майбутнього фахівця.

У нашій практиці, наприклад, практичні роботи з економіки проводимо в комп'ютерному класі з використанням програми Microsoft office Excel – електронна таблиця, де студентам зручно проводити розрахунки. Це допомагає їм виконувати різні завдання, наприклад:

- розробити таблицю продажів продукції по місяцях, з обчисленням сум, процентної частки продажів по місяцях;
- скласти квартальний звіт на підставі таблиці продажів із застосуванням формул;
- проводити обчислення заробітної плати, податків для працівників фірми;
- будувати діаграми даних.

Для розвитку творчих здібностей студентів і активізації їхньої пізнавальної діяльності пропонуємо їм творчі завдання, виконуючи які вони звертаються до програмного застосування MS PowerPoint. Студенти зазвичай супроводжують свої виступи мультимедійними презентаціями.

З метою забезпечення ефективності і результативності від продуктів самостійної роботи студентів необхідне виконання низки вимог до її організації:

- забезпечення правильного поєднання обсягів аудиторної і самостійної роботи;
- методично грамотна організація роботи студента в аудиторії і поза нею;
- забезпечення студента необхідними методичними матеріалами з метою підвищення результативності самостійної діяльності пізнання і перетворення даного процесу в процес творчий;
- надання педагогічної допомоги і підтримки кожному студенту і студентській групі в цілому;
- контроль перебігу виконання самостійної роботи і передбачення способів заохочення студента за її якість.

Щоб організувати самостійну пізнавальну діяльність студентів з метою підвищення рівня інтелектуальної культури, слід враховувати її багатогранність. Навчальне пізнання ми розглядали як цілісний, реальний процес, що включає цілі й мотиви, емоції та почуття, вольові якості, а в ньому наукове пізнання – як ідеал досконалості. Навчально-пізнавальна діяльність передбачає співробітництво з викладачем, методику навчання, готовий зміст, методи і форми організації. Вона може бути репродуктивною або частково – творчою.

Аналіз репродуктивної і творчої діяльності за видами виконуваних робіт, що розглядається у працях [13; 14], вказує на такі чотири основні рівні готовності до розв'язування нестандартних завдань.

1. Самостійне розв'язування усвідомленої задачі, проблеми, а також досягнення пізнавальної мети за відомим зразком, алгоритмом (репродуктивний рівень). Основою її є асоціативно-рефлекторна теорія навчання і виховання.

2. Самостійне розв'язання усвідомленої проблеми і досягнення пізнавальної мети за відомою загальною схемою дій, визначеними етапами, окремими вказівками, що складають орієнтовну основу діяльності (частково творчий рівень діяльності). Основою є теорія поетапного формування

розумових дій (П. Гальперін, Н. Тализіна). На цьому етапі використовується метод від абстрактного до конкретного.

3. Самостійне розв'язання усвідомленої проблеми, досягнення пізнавальної мети, розв'язування суперечностей, побудова теорії та технології розглядуваного явища і процесу (творчий рівень).

4. Самостійне формулювання ідеї, задачі, проблеми, мети в даній ситуації і самостійне розв'язування; розробка гіпотез, концепцій, теорій і технологій процесів (ініціативний рівень).

Перший і третій рівні характеризують навчання, а другий і четвертий – ділову творчість. Між визначеними етапами наявний діалектичний зв'язок. Якщо студент розв'язав проблему або кілька проблем, то розв'язування аналогічної буде вимагати від нього репродуктивної діяльності. Перехід від одного рівня репродуктивної діяльності до більш високого не механічний, а творчий.

Самостійна пізнавальна діяльність включає пошукову, дослідницьку, прогностичну діяльність, тобто пошук розв'язків проблеми, дослідження ситуації, передбачення шляхів її продовження, системно-структурний аналіз.

Слід враховувати, з одного боку, загальний підхід до розв'язування нестандартних завдань, а з другого – зв'язки між задачами, проблемами, що виникли в процесі їх розв'язування.

Процес вивчення явища включає виявлення суперечностей у його розвитку, виділення загального, відмінного й закономірного. Процес засвоєння економічних знань характеризують такі основні етапи: сприймання інформації; творче усвідомлення; просте та творче відтворення; самоконтроль і контроль; творче застосування на практиці.

Досвід засвідчив, що якщо ці загальні позиції використати як основу організації навчально-виховного процесу у ВНЗ, то вони забезпечать розвиток інтелектуальної культури відповідно до вимог часу.

Звісно, перераховані вище способи пізнавальної діяльності проявляються в процесі виконання людиною тих чи інших робіт у певній

системі. Наприклад, відповідь на локальне запитання чи розв'язання вправи може містити використання одного-двох способів пізнання; розв'язання простого завдання – одну систему, а складного – іншу систему способів і прийомів. Тому рівень інтелектуальної культури індивіда визначається виконаними самостійно творчими роботами різної складності.

Прикладами таких робіт у нашій практиці були наступні:

Творче завдання. *Виберіть підприємство, яким Ви скористаєтесь для виконання цього завдання.*

Опишіть основну ідею, що використовується для стимулювання бізнесу, і які можливості підприємства або їх поєднання використовуються для досягнення цієї мети. Зверніть увагу на те, що можливість складається з компетентності, витрат минулих періодів, активів, знань, досвіду, мереж і спілок.

Яке поєднання перерахованих нижче стратегій використовується у гонитві за конкурентними перевагами?

- Досягнення самої низької собівартості продукції, що випускається.
- Ідентифікація та захист ринкової ніші.
- Сумарне перекривання ринку.
- Диференціація продуктів і послуг, що базується на нововведеннях та інноваційній політиці.
- Диференціація продуктів і послуг шляхом радикальних і прогресивних нововведень.

- Постійне навчання та інновації на всіх рівнях в організації.

Спробуйте здійснити класифікацію вищеперерахованих чинників за категоріями, залежно від їх пріоритетності та наявності в організації.

Вища категорія

Середня категорія

Нижча категорія

Накресліть діаграму, що ілюструє, яким чином основні процеси в організації окреслені і пов'язані для того, щоб надавати клієнту додаткову цінність. Сюди мають бути включені процеси, спрямовані на:

- Дослідження і розробки.
- Закупівлю.
- Перетворення матеріалів і окремих елементів для надання продуктів і послуг.
- Розподіл і збут.
- Доставка.
- Подальше обслуговування.

Вкажіть на діаграмі, як сприяють збільшенню цінності такі допоміжні служби, як управління інформацією, набір кадрів, просування товарів і маркетинг.

Опишіть основні межі галузі або сектора, в яких конкурує підприємство. Сюди мають бути включені географічні межі, технологічні галузі, джерела капітальних інвестувань, сегменти ринку і клієнтів та ін.

Визначіть на свій розсуд, які п'ять основних галузей промисловості взаємопов'язані з вашою, але знаходяться за межами границь, тільки що описаних вами. В їх число повинні входити галузі, які здійснюють поставки, а також ті, які користуються продуктами і послугами вашої галузі. Сюди ж повинні бути віднесені галузі, які обслуговують ваших клієнтів і ваші ринки, але які застосовують інші технології, засоби і навички.

Перерахуйте особливості, які характеризують стадію розвитку і динаміку, яка існує всередині галузі чи сектора. В число цих особливостей входять такі: етап циклу розвитку галузі, темпи впровадження нових технологій, тенденції в очікуванні і потребах клієнтів, конкуренція по собівартості, міжнародна конкуренція, дії уряду, демографія і т. ін.

Опишіть одним реченням формулу чи рецепт, який охоплює існуючу в даний час концепцію про те, що сприяє успіху в даній галузі чи секторі.

Перерахуйте критично важливі складові чи фактори, які необхідні, якщо компанія прагне досягти успіху в галузі чи в секторі. Тобто чим вона повинна володіти в плані ресурсів, комплектності, можливостей, іміджу і мережевих зв'язків?

Як продуктивність виробництва співвідноситься з продуктивністю основних конкурентів з точки зору критеріїв фінансового стану і ринкової долі? Ви будете вважати для себе корисним обмежитись порівнянням тільки тенденцій, пов'язаних з ринковою часткою, часом розробки нових продуктів або послуг, рівнем надбавки на прибуток (прибуток до податку, поділений на оборот), використанням активів (оборот, поділений на ціну основних засобів з відрахунком короткострокових зобов'язань), відношенням суми зобов'язань до власного капіталу. Також необхідно вказати зміну цін на акції і відношення ціни до прибутку за останні 12 місяців. Для того щоб підвести підсумок під цим аналізом, скористайтесь таблицею 2.2.

Таблиця. 2.2

Порівняльна продуктивність підприємства

	Ваша організація	Конкурент 1	Конкурент 2	Конкурент 3	Конкурент 4
Частка на ринку					
Час на розробку					
Рівень надбавки на прибуток					
Використання активів					
Відношення суми зобов'язань до власного капіталу					
% зміни відношення ціни до доходу за останній рік					
% зміни цін на акції за останні 12 місяців					

Тепер ви зрозуміли застосування ідеї бізнесу в контексті існування підприємства. Наступний етап – скористатися цим розумінням для розробки свого підходу до розвитку підприємства. Задумавшись над перерахованими нижче питаннями, ви побачите, на яких моментах необхідно сконцентрувати свою увагу для досягнення успіху в бізнесі.

Складіть список основних галузей у контексті бізнесу, які ви вважаєте найбільш невизначеними в плані їх характеру, форми і можливого впливу на успіх існуючої ідеї бізнесу.

За допомогою цього списку визначте, які з цих галузей є життєво важливими для розвитку підприємства впродовж наступних трьох років.

Виконуючи це творче завдання, студенти зіштовхуються з необхідністю вибору, пов'язаного з ускладненням і рівнем своїх відповідей. Ускладнення може виникати з деталей, але також може бути результатом унікальної інтерпретації, що базується на особистих спостереженнях. Аналізуючи контекст бізнесу, майбутні економісти проявляють індивідуальні творчі здібності, інтелектуальні вміння.

Творчий момент посилюється, коли досвід та ідеї поєднуються та перетворюються. Тому важливо вводити у формулювання завдань нові елементи та створювати нові відношення між наявними елементами. Синтезуючи всі знання про певні речі та власний досвід, часто виявляється, що складність проблеми значно зменшується.

Для вироблення в майбутніх економістів умінь приймати не лише самостійні рішення, а й шукати консенсусу, враховуючи думки членів команди, студентам пропонували користуватись закритим тестом. Значна кількість відповідей „Ні” вказує на необхідність шукати консенсусу, а не приймати рішення самостійно. Метод консенсусу наведений нижче.

ІНФОРМАЦІЯ

1. Чи знаєте ви, яка саме інформація потрібна для прийняття виваженого рішення?

Так Ні

2. Чи маєте ви всю необхідну інформацію прийняття правильного рішення?

Так Ні

3. Чи знаєте ви, від кого можна отримати потрібну вам відповідну інформацію чи пораду?

Так Ні

4. Чи знаєте ви, де знайти потрібну вам інформацію?

Так Ні

РИЗИК

5. Чи це ситуація з невеликим ступенем ризику, яку можна використати для розвитку навичок командного прийняття рішень?

Так Ні

6. Чи це ситуація високого ризику, коли невдача коштуватиме дуже дорого?

Так Ні

7. Чи кожен член групи настроєний досить рішуче на успішне виконання цього рішення?

Так Ні

8. Чи група достатньо налаштована на досягнення поставлених цілей і бажаних результатів?

Так Ні

ЗРІЛІСТЬ ГРУПИ

9. Чи має група досвід спільного командного успіху?

Так Ні

10. Чи приймала раніше група успішні рішення, подібні до цього?

Так Ні

11. Чи звикла група залежати від жорсткої поведінки керівництва?

Так Ні

12. Чи були попередні успіхи групи спричинені переважно особистістю лідера і його ентузіазмом?

Так Ні

СИТУАЦІЯ

13. Чи попередній досвід є в цій ситуації найкращим підґрунтям для прийняття рішення?

Так Ні

14. Можливо, це зовсім нова ситуація, в якій попередній досвід, найімовірніше, буде недоречним?

Так Ні

15. Можливо, ця ситуація є настільки новою, що члени команди навіть не підозрюють, що вони натрапили на корисну і потрібну інформацію?

Так Ні

16. Чи можете ви як лідер з певністю делегувати прийняття цього рішення команді?

Так Ні

17. Чи зможете ви змусити себе погодитися з тим рішенням, до якого прийде ваша команда?

Так Ні

Враховуючи, що творчий потенціал особистості утворюють складові її інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та дієво-практичної сфер [65], і те, що наукова робота студентів сприяє не лише поглибленню і розширенню знань з усіх дисциплін, а й розвитку творчих здібностей особистості, можна зробити висновок, що розширенню меж реалізації творчої інтелектуальної активності може сприяти науково-дослідна робота студентів.

У даний час розвиненими є суспільства, в яких людина активно пізнає і перетворює дійсність. Основним видом пізнання є наукове дослідження (експериментальне й теоретичне). Пізнання – це взаємодія суб'єкта і об'єкту, результатом якого є інформація. Філософією освіти стає навчання через дослідження і проектування.

Оскільки „в умовах ринкової економіки наука стає найважливішою умовою економічного розвитку України” [37, с. 16], то є очевидною роль науково-дослідницької роботи (НДР) студентів у розвитку їхньої інтелектуальної культури, як найважливішої складової професійної культури сучасного економіста. Тому система освіти потребує реформування з метою переходу на навчання методам мислення і способам наукової діяльності, необхідно виходити з того, що інтелектуальний рівень людини оцінюється не тільки знаннями й уміннями, а більшою мірою здатністю творчого вирішення

завдань.

У методичному плані перехід до такої системи освіти вимагає створення програм формування культури мислення і видів діяльності. В організаційному плані – проведення системи заходів, спрямованих на створення умов, у яких студенти могли б займатися дослідженням реальних проблем економіки. Найприродніше цей перехід може бути здійснений за рахунок включення студентів в самостійну науково-виробничу діяльність.

Організаційні заходи базуються на тому, що головною ланкою в системі освіти стає не інститут, а дослідницький колектив, який розробляє реальну проблему. Основне завдання наукової частини ВНЗ у цьому разі – відстеження і корекція системи освіти у напрямі перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Розв'язання цього завдання залежить від умілого використання системи заходів, міри адміністративної дії, морального і матеріального заохочення тих людей, хто ефективно займається науковими дослідженнями.

У Вінницькому торговельно-економічному інституті КНТЕУ певним стимулом до НДР є публікування наукових статей студентами та викладачами за рахунок навчального закладу.

У нашій практиці, вивчивши досвід НДР студентів економічних ВНЗ [58], ми використовували три типи дослідницьких ситуацій, які можна співвіднести з трьома типами самостійних дослідницьких робіт студентів. Ці типи робіт відповідають трьом рівням розвитку дослідницьких здібностей:

- *ситуація перевідкриття*. Вона полягає в тому, що істини, які відкривають студенти, сприяють інтелектуальному розвитку самої особистості. Так у студентів формується первинний індивідуальний досвід пошукової діяльності. Він надзвичайно важливий, оскільки дозволяє залучати їх у процес дослідження поступово.

- *дослідницька ситуація*. Вона спрямована на знаходження нових властивостей, явищ і спеціальне вивчення зв'язків між ними, які виводять на частково нові знання.

- формування *нових і цінних результатів* не лише для самих студентів, а й для науки та економіки.

Отже, йдеться про рівні складності самостійної науково-дослідницької роботи:

перший рівень – виконання самостійної дослідницької роботи на основі питань, викладених в системі і добре вивчених наукою;

другий рівень – передбачає уміння студентів здійснювати порівняльний аналіз інформації, тобто проводити складне порівняння, на основі якого майбутні економісти відкривають нове, таке, що не є значним у науці;

третій рівень – самостійна дослідницька робота з вирішення проблеми, якою займалися, але недостатньо ефективно.

Розвиток дослідницького середовища у ВНЗ ми пов'язуємо не стільки з введенням дослідницького методу в освітнє середовище (що на сьогодні вже є не зовсім новим в освіті), скільки з упровадженням принципово нової освітньої технології, розробленої на дослідницькому методі і системно-модульному підході в їх інтеграції.

Про відповідність майбутнього економіста вимогам науки і практики у певній вузькій галузі може йти мова лише в тому випадку, якщо він поєднує глибокі спеціалізовані знання з широко розвиненим інтелектом, оскільки лише в такому поєднанні він має реальні можливості для того, щоб орієнтуватися в ситуаціях, що миттєво змінюються, характерних для сучасного етапу розвитку науки і виробництва. Широта мислення, здатність долати в науці недосяжні кордони, не повторювати доведених істин, а, відштовхуючись від них, знаходити нові розв'язки, проявляти сміливість у побудові креативних проблем – все це необхідні елементи інтелектуальної культури сьогодення.

Поняття інтелектуальної культури в сучасному світі інтерпретують у зв'язку із змогою вчитись, із здатністю до адаптації, з активністю і саморегуляцією. В ряді психологічних концепцій дане поняття ототожнюють із системою розумових дій, зі стилем і стратегією розвитку проблеми, з

ефективністю індивідуального підходу до ситуацій, які вимагають пізнавальної активності. Ця здібність розвивається спеціалістами в процесі постійного навчання та самовдосконалення, в щоденній практиці, яка, виступаючи джерелом нових проблем та задач, є каталізатором для вдосконалення та збагачення розумового потенціалу. Саме на основі цього зв'язку виникло поняття про евристичні методи дослідження, які включають елементи навчання [113, с. 256]. Евристичні методи особливо інтенсивно використовувались у нашій практиці в системному аналізі, економетриці, дослідженнях економічних операцій.

Формування інтелектуальної культури – це зміни в часі її сутності як у практиці окремих майбутніх фахівців, так і в досвіді професійних груп. По суті, це той самий процес, у якому виявляється динаміка інтелектуальної культури, і який ніколи не може завершитися. У ньому проявляються тенденції як розвитку інтелекту студентів, так і отримання деяких його компонентів, які не відповідають потребам сучасної практичної діяльності останніх.

Практичне застосування вже наявних чи нових методів створюється на основі закономірностей людського пізнання. У зв'язку з цим використовуються різноманітні знання багатьох наук (гносеологія, методологія науки, евристика, психологія мислення, семіотика, історія науки, кібернетика, теорія інформації тощо), які утворюють єдину галузь – інтелектику, яка поєднує в собі взаємодію електронно-обчислювальних засобів та людських можливостей. Розвиток інтелектуальної культури відбувається успішніше, якщо додержуватися певних умов.

Важливою умовою формування інтелектуальної культури можна вважати систему методологічних знань і досвіду мислення. Основною функцією методологічних знань у науковій діяльності виступає розвиток потенціалу до аналізу і синтезу, доведення і спростування, обґрунтування знань, постановки і пошуку розв'язку задач, ведення дискусій, формулювання чи перевірки гіпотез. Процедури, уміння та навички, отримані

завдяки вдосконаленню вищезазначених здібностей, формують досвід мислення, ефективно використання якого систематизує його склад.

Відомо, що „розвиток творчого мислення невід’ємний від формування дослідницьких умінь і навичок. Чим багатогранніші і досконаліші дослідницькі уміння і навички студентів, тим багатша їхня фантазія, реальніші їхні задуми, тим більш складні завдання вони виконують” [147, с. 116]. Дослідницький підхід у нашій практиці передбачав залучення студентів до пошукової діяльності на різних її етапах: знаходження проблеми, формулювання гіпотези, пошук способів доведення, формулювання висновків.

В літературі розрізняють методології конкретних досліджень, окремих дисциплін, які є комплексними науками (фізика, математика, хімія, лінгвістика), сфери знань (гуманітарні, природничі, технічні науки), загальну методологію науки. Всі вони утворюють складну ієрархічну структуру, елементи якої використовуються для накопичення, систематизації і використання досвіду мислення.

Однак є ще одна, не менш важлива сторона інтелектуальної культури. Йдеться про саму культуру мислення, про процес руху думки, одержання нових знань, процес усвідомлення результату наукового пошуку, об’єднання нових знань в одне гармонійне ціле, тобто створення цілісного теоретичного образу явища, що досліджується, його ідеальної моделі від абстрактного до конкретного.

Велике значення в інтелектуальному розвитку студента мають наукові гуртки і семінари. Але, як показали наші дослідження, науково-дослідна робота може стати невід’ємним елементом формування інтелектуальної культури лише в тому випадку, якщо процес формування знань буде відповідати тій меті, заради якої здійснюється навчання, тобто якщо усвідомлення наукових ідей не зведеться до знайомства з деякими абстрактними істинами, ніяк не пов’язаними із предметом основного

інтересу майбутнього спеціаліста, а буде моделювати ті ситуації, з якими він може зіткнутися у своїй професійній і суспільній діяльності.

Науково-дослідницька робота – це інтелектуальна праця і, на думку багатьох науковців, важливий чинник удосконалення теоретичної, загально-професійної і спеціальної підготовки майбутніх фахівців з економіки, оскільки „в процесі наукового пошуку формуються знання, вміння та навички, відбувається всебічний інтелектуальний розвиток особистості, формуються світоглядні позиції, встановлюються зв'язки між предметами та явищами об'єктивного світу” [56, с. 503].

Організовуючи науково-дослідну роботу студентів, ми намагалися забезпечити єдність цілей і напрямів наукової, навчальної та виховної роботи. Основними завданнями НДР майбутніх економістів у нашій практиці було вибрано такі:

- 1) оволодіння студентами науковими методами пізнання і застосування їх для поглибленого і творчого засвоєння навчального матеріалу;
- 2) вивчення методології наукових досліджень та застосування її у підприємницькій діяльності;
- 3) набуття практичних навичок у застосуванні наукових методів (зокрема моделювання) під час розв'язування економічних завдань;
- 4) впровадження досягнень науково-технічного прогресу в практику підприємницької діяльності;
- 5) розвиток самодисципліни; організованості, навичок планомірної систематичної роботи;
- 6) розширення професійного і культурного світогляду;
- 7) розвиток інтересу до економіко-дослідницької роботи і з'ясування її суспільної значимості;
- 8) оволодіння методами використання ІКТ у дослідницькій і виробничій сферах;
- 9) освоєння сучасних методів експериментального дослідження;

10) набуття навичок роботи з інформацією та навичок прилюдних виступів і участі в дискусії.

Ефективність НДР визначається ступенем сформованості у виконавців дослідницьких умінь. Для виконання науково-дослідної роботи в галузі економіки студенти мають володіти дослідницьким вміннями:

- організаційно-дослідницькі (прийоми і способи самоорганізації, самоаналізу і самоконтролю, управління власними пошуковими діями);
- операційно-дослідницькі вміння (застосування методів наукового пізнання, формулювання гіпотез, постановка мети і завдань дослідження, визначення об'єкта і предмета дослідження, узагальнення одержаних результатів, аналіз наукової літератури);
- практично-дослідницькі вміння (пошук інформації, спостереження фактів і явищ, здійснення експериментальної роботи, збирання та опрацювання даних, перевірка одержаних результатів);
- комунікативні дослідницькі вміння (здатність до взаємодії, участь в обговоренні проблем, вміння шукати і знаходити колективні рішення, здійснення взаємоконтролю, обговорення результатів).

Наукова підготовка майбутніх економістів здійснювалася в нашій практиці за трьома напрямками:

- I – науково-дослідна робота під час вивчення конкретної дисципліни;
- II – науково-дослідницька робота в наукових гуртках;
- III – науково-організаційні заходи (науково-практичні конференції, конкурси наукових робіт, участь у студентських олімпіадах).

Залучаючи студентів до НДР, ми враховували наступність їхньої діяльності на різних курсах. Для першокурсників, які ще адаптуються до нових, незнайомих їм видів діяльності, реалізовувались форми НДР, спрямовані на ознайомлення з майбутньою спеціальністю. На старших курсах залучення до НДР проявлялось у більш активних формах. Інтерес до НДР підтримувався за рахунок оцінювання процесу наукових пошуків та їх результатів.

Під час написання курсових і дипломних робіт студенти здійснюють огляд відповідної наукової літератури, розробляють авторські підходи та пропозиції щодо розв'язання певної проблеми, застосовують економіко-математичні методи, комп'ютерні технології, узагальнюють передовий практичний досвід, оптимізують пропозиції із застосуванням економічних критеріїв, спрямованих на підвищення ефективності виробництва.

Організація науково-дослідної роботи передбачала реалізацію п'яти етапів, на кожному з яких розв'язувались певні завдання (див. табл. 2.3):

Таблиця 2.3

Етапи та завдання науково-дослідної роботи

Етапи НДР	Завдання етапу
I	Оволодіння основними теоретичними та емпіричними інструментами дослідження, прийомами аналізу, узагальнення
II	Теоретичне обґрунтування обраної проблеми, констатація її стану в реальних умовах та розробка пропозицій щодо поліпшення досліджуваного стану
III	Обґрунтування практичної значущості обраних для вивчення проблем та одержаних результатів
IV	Створення умов для самореалізації під час дослідження актуальних економічних проблем реальних підприємств
V	Самостійний вибір дослідницьких методик, вироблення теоретично грамотних і практично значущих пропозицій щодо поліпшення конкретних проблемних економічних ситуацій

Наскрізний план наукової підготовки майбутніх економістів впродовж навчання в економічних ВНЗ може бути таким:

1. Ознайомлення з науковою літературою та основними видами наукової продукції під час вивчення різних навчальних дисциплін.
2. Організація наукових гуртків.
3. Набуття навичок конспектування наукової літератури.
4. Знайомство з підприємствами як з об'єктами дослідження.
5. Вивчення навчальної дисципліни „Основи наукових досліджень”.
6. Написання наукового реферату.
7. Виконання курсової роботи з елементами наукового проблемного

пошуку.

8. Участь у студентських олімпіадах.
9. Вибір наукового напрямку досліджень.
10. Вибір наукової проблеми, в межах якої буде здійснюватись науково-дослідна робота.
11. Вибір теми наукового дослідження.
12. Опрацювання літературних джерел з теми дослідження.
13. Техніко-економічне обґрунтування теми наукового дослідження.
14. Написання розділу „Теоретичні основи досліджуваної теми”.
15. Уточнення об’єкта і предмета дослідження в період практики.
16. Збір вихідної інформації з теми дослідження.
17. Опрацювання вихідної інформації з теми дослідження.
18. Створення нової наукової продукції (реферативні повідомлення, тези, статті, доповіді).
19. Апробація результатів наукового дослідження.
20. Участь у конкурсах студентських наукових робіт.
21. Впровадження результатів наукового дослідження в практику.
22. Участь у студентських науково-практичних конференціях.
23. Підготовка звіту про науково-дослідну роботу.
24. Попередній захист дипломного дослідження на кафедрі.
25. Оформлення дипломної роботи.
26. Захист дипломної роботи.

Із даного плану видно, що всі види і форми науково-дослідної роботи студентів спрямовані на активізацію творчого мислення, застосування наукових методів у вирішенні конкретних економічних ситуацій. Практика організації наукової підготовки майбутніх економістів за вказаним планом показала, що завдяки такій організації науково-дослідної роботи студентів досягаються такі результати:

- формування наукового світогляду студентів, оволодіння ними методологією та методами наукового дослідження;

- прискорене оволодіння студентами спеціальністю, досягнення ними високого рівня професіоналізму;
- розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей студентів у вирішенні практичних завдань;
- прищеплення студентам навичок самостійної науково-дослідницької діяльності;
- розвиток ініціативи, здатності застосовувати теоретичні знання у практичній діяльності;
- мотивація до самоосвіти і самовдосконалення;
- розширення наукової ерудиції, збагачення інтелектуального потенціалу;
- створення у стінах ВНЗ резерву науковців і викладачів.

Стосовно останнього варто зазначити, що основу такого резерву складають магістранти. Магістерська робота свідчить про здатність і підготовленість студента теоретично осмислити актуальність обраної теми, її наукову цінність і практичну значущість, можливість виконання самостійного наукового пошуку і застосування одержаних результатів у практичній діяльності підприємства, за матеріалами якого виконувалось наукове дослідження. Практика свідчить, що інтенсивна науково-дослідна робота викладачів і студентів економічного ВНЗ сприяла різкому зростанню кількості захищених кандидатських дисертацій викладачами, які були випускниками даного навчального закладу.

Нинішня система освіти потребує реформування з метою переходу на навчання методам мислення і способам розумової діяльності. Підтверджуємо, що більшість навчальних закладів не вчать студентів мислити [199]. У методичному плані перехід до нової системи освіти вимагає створення програм формування культури мислення та інтелектуальної діяльності. В організаційному плані – проведення системи заходів, спрямованих на створення умов, при яких студенти могли б займатися дослідженням реальних проблем. Найприродніше цей перехід може бути

здійснений за рахунок включення студентів у науково-дослідницьку діяльність.

Організаційні заходи базуються на тому, що основною ланкою в системі освіти мають стати не інститут, а дослідницький колектив, який розробляє реальну проблему. Під час організації НДР студентів ми виходили з того, що інтелектуальний рівень людини оцінюється не тільки знаннями і вміннями, а й , здатністю до творчого вирішення виникаючих завдань.

Темами дипломних робіт були, наприклад, такі:

1. Удосконалення системи обліку, аналізу та контролю кредитів в інвестиційну діяльність суб'єктів господарювання
2. Бухгалтерський облік та розробка системи аналізу і контролю діяльності малих підприємств
3. Основні напрями удосконалення організації бухгалтерського обліку, економічного аналізу, контролю та аудиту.
4. Теоретико-методологічні основи обліку, аудиту ліквідації та оцінка банкрутства підприємства.
5. Облік і розробка системи контролю та аналізу в управлінні товарними запасами підприємства.

Напрямами науково-дослідницького пошуку під час вивчення циклу соціально-гуманітарної підготовки було запропоновано, наприклад, такі теми: „Теоретичні аспекти інтелектуальної власності”, „Реалізація прав на інтелектуальну власність у різних країнах” та ін. В результаті наукових пошуків студентами були визначені теоретичні основи інтелектуальної власності, а також було з'ясовано, що з метою подальшого врегулювання правовідносин щодо об'єктів інтелектуальної власності на виконання Указу Президента України Державним департаментом інтелектуальної власності розроблено проект Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про власність”. Прийняття цього закону врегулює питання участі держави у розподілі прав на об'єкти інтелектуальної власності, створені за рахунок

коштів Державного бюджету, інших централізованих фондів, що забезпечить раціональніше їх використання.

Держдепартаментом розробляється також законопроект „Про особливості введення об’єктів інтелектуальної власності до господарського обігу”, яким, зокрема, буде визначено механізми розподілу прав на об’єкти інтелектуальної власності, створені за кошти державного бюджету, особливості державного регулювання експорту, імпорту прав на об’єкти інтелектуальної власності, створені або одержані за такі кошти, систему податкових пільг тощо.

У результаті глибокого вивчення проблеми майбутні економісти самостійно дійшли висновку, що внутрішній ринок об’єктів інтелектуальної власності в Україні, пройшовши стадію формування, сьогодні потребує державної підтримки, здійснення єдиної державної політики щодо захисту національних інтересів у сфері економіки, технологічної безпеки та регулювання експорту українських технологій. Необхідна цілеспрямована інвестиційна та інноваційна діяльність, що стимулює створення і виробництво новітньої конкурентоздатної техніки та сучасних технологій. Саме такий шлях підтримки державою інтелектуальної діяльності сприятиме передусім становленню та розвитку середнього класу в Україні.

Отже, наука сьогодні є одним із чинників регуляції суспільного розвитку. Це означає можливість і необхідність свідомого наукового передбачення і для цього – якісно нового рівня підготовки фахівців, здатних прогнозувати тенденції розвитку науки і техніки, аналізувати результати та соціально-економічні наслідки їхньої зміни для оптимального керування різноманітними процесами [111, с. 84]. В сучасних умовах розвитку суспільства все актуальнішою стає проблема підготовки вищою школою фахівців у сфері економіки, які не лише досконало володіють сучасними знаннями та навичками роботи, а й здатні успішно виконувати різні види творчої діяльності, починаючи від досліджень і закінчуючи управлінням.

2.5. Проведення інтелектуальних ігор та змагань, спрямованих на розвиток інтелектуальної культури

До умов, що сприяють або перешкоджають розвитку інтелектуальної культури, відносяться і соціально-психологічні характеристики колективу і його організаційної культури, серед яких у якості основних виділяються наступні: характер взаємин, соціально-психологічний клімат, рівень розвитку колективу, традиції і т. ін. При цьому важливе значення має як формальна, так і неформальна структура відносин, оскільки на ступінь готовності до професійної творчості впливають як імовірність формальної та організаційної підтримки творчого пошуку і нововведень, так і доброзичливе ставлення в колективі, де працюватиме фахівець, його комунікативні здібності [29; 39].

Для максимально можливого відтворення соціально-психологічного клімату, в якому доведеться працювати майбутньому економісту, ми організовували інтелектуальні ігри і змагання, користуючись збірками [194; 196; 225]. Крім того, ми пам'ятали, що гра „створює умови для розвитку особистості, розвитку вищих інтелектуальних функцій” [214, с. 222].

Інтелектуальна гра – індивідуальне або (частіше) колективне виконання завдань, що вимагають застосування продуктивного мислення в умовах обмеженого часу і змагання. Інтелектуальні ігри об'єднують у собі риси як ігрової, так і навчальної діяльності – вони розвивають теоретичне мислення, вимагаючи формулювання понять, виконання основних розумових операцій (класифікації, аналізу, синтезу і т. ін.).

З іншого боку, сама по собі ця діяльність є не метою, а засобом досягнення ігрового результату (перемоги в змаганні), причому і цей результат швидко втрачає цінність і мета зміщується з результату безпосередньо на процес пошуку і ухвалення рішення.

Інтелектуальні ігри відрізняються від інших традиційних конкурсів як змістом, структурою, так і формою проведення, динамічним темпом гри.

Організатори інтелектуальних змагань намагаються створити такі психолого-педагогічні передумови для проведення їх, які допомогли б кожному з учасників максимально розкритися.

Важливим в інтелектуальних іграх є те, що знання змінюють свою традиційну роль: знання стають важливим інструментом розв'язання життєвих проблем, бо вони асоціюються з успіхом у житті, а успіх – це перемога. Прагнення до перемоги – це надійна основа досягнення успіху у житті, а шлях до цього – набуття знань інтелектуальної компетенції, прояв інтелекту в інтелектуальних конкурсах.

Найпоширенішими іграми, які можуть використовуватись під час вивчення будь-яких навчальних дисциплін, є ігри типу „Брейн-ринг” і „Що? Де? Коли?”. Перша – це очне змагання команд, а друга – турнір, у якому завдання команди полягає в тому, щоб набрати максимальну кількість балів. Розглянемо ці ігри детальніше.

Брейн-ринг

Правила гри:

1. У кожному матчі найчастіше беруть участь дві команди, хоча в принципі, кількість учасників обмежена тільки можливостями апаратури (зокрема, дуже цікаво проходять бої за участю чотирьох команд).

2. Основний принцип гри: перемагає та команда, яка більшу кількість разів раніше інших правильно відповість на поставлене запитання. Сигналом про готовність команди відповісти служить звуковий або світловий сигнал, яким управляє капітан або спеціально визначена ним людина. Максимальний ліміт часу складає 1 хвилину. Зазвичай існує заборона відповідати до певного моменту. Якщо команда порушує цю заборону, її відповідь на зараховується, і вона позбавляється права відповідати на це запитання.

3. Зазвичай відповідає член команди, призначений капітаном, проте це може робити й керівник гри. Такий прийом варто використовувати для того, щоб підвищити значення саме командної гри і підвищити роль гравців „другого плану”, щоб вони не могли відсидітися за спинами лідерів.

4. У випадку, якщо перша команда відповідає на запитання неправильно, командам, що залишилися, може даватися на відповідь 10, 20 секунд, або час, що залишився від хвилини на момент відповіді першої команди. (Чим більше команд грають одночасно, тим меншим має бути ліміт часу, що залишається кожній наступній команді).

5. Якщо жодна з команд не дала правильної відповіді на запитання, або було вичерпано час, то бал вважається нерозіграним. Якщо в турнірі бере участь велика кількість команд (а ліміт часу і запитань, природно, обмежений), то вводиться правило „накопичення балів”, тобто нерозіграні бали переходять на наступне запитання, ціна якого, відповідно, зростає.

6. Якщо всі граючі команди не відповідають на 3 запитання поспіль, то вони дискваліфікуються і їм усім зараховується поразка.

Турніри з Брейн-рингу проводяться або в груповій формі, коли всі команди за рейтингом діляться на групи по 3-4 команди, і кожна грає з кожною, або за „олімпійською системою” (гра на „виліт”). У першому випадку зазвичай розігрується певна кількість запитань (наприклад 5 або 7) і може бути зафіксована „нічия”. В олімпійській системі гра проводиться до перемоги – хто швидше набере певну кількість балів. (Зазвичай у відбірних турнірах грають до 3 балів, у фіналі – до 5 або 6).

Що? Де? Коли?

Поза сумнівом, що саме ця гра, що є найбільш складною і цікавою зі всіх ігор, перетворила у вітчизняній практиці інтелектуальні ігри на самостійний вид творчої діяльності і напрям у вихованні і розвитку студентської молоді.

У традиційному телевізійному варіанті гри єдина команда змагається з командою телеглядачів і / або ведучим. У практиці ВНЗ інтелектуальна гра Що? Де? Коли? проводиться часто в тих випадках, коли змагаються велика кількість команд (більше 10). Вони відповідають на запитання письмово.

Основні правила гри:

У грі беруть участь команди (традиційна кількість учасників – шість).

Для відповіді на запитання команді (командам) надається обмежена кількість часу (від 30 с до 1 хвилини). У випадку, якщо на запитання відповідає декілька команд, їм дається однаковий час.

Команди можуть відповідати письмово або усно. У разі усної відповіді її правильність оцінює ведучий. Письмові відповіді оцінює компетентне журі, порівнюючи варіанти команд з відповідями автора запитання.

Зазвичай правильною відповіддю вважається та, в якій міститься „ключове” слово. У випадку, якщо відповідь містить більше, ніж одну версію, вона не зараховується.

Всі команди відповідають на заздалегідь обумовлену кількість запитань (в одному турі доцільно використовувати від 12 до 18 запитань, кількість турів залежить від кількості команд, а також від рівня підготовки команд).

Переможцем вважається команда, що відповіла на більшу кількість запитань. У разі рівної кількості правильних відповідей зазвичай застосовується рейтинг (показник складності запитань, який визначається як різниця між загальною кількістю команд і кількістю команд, що правильно відповіли на запитання) або сума місць, одержаних командою в окремих турах. (Чим менша сума місць, тим вище підсумкове місце). Можливе застосування й інших способів визначення переможців, але потрібно пам'ятати про те, що чим простіші правила, тим менше конфліктів.

Викладачам економічних та інших навчальних дисциплін варто враховувати основні правила складання запитань для „Брейн-ринга” і „Що? Де? Коли?”.

В літературі з педагогічної психології проблема постановки навчально-розвивальних запитань залишається практично неопрацьованою. Вказані нижче правила складання запитань вироблені нашим досвідом з урахуванням основних дидактичних принципів і є орієнтовними.

Складність запитання має знаходитись на межі можливостей учасників гри (відомий принцип розвивального навчання). У своїй роботі зі студентами

ми орієнтуємось, насамперед, на обсяг знань, одержаних у рамках програми. Крім того, заздалегідь учасникам гри мають бути запропоновані списки літератури (а ще краще – сама ця література), для розвитку світогляду і професійної культури майбутніх економістів.

Оскільки серед учасників гри обов'язково є люди з різними провідними видами мислення, сприйняття і пам'яті, низка запитань має бути складена з урахуванням цього факту (тобто разом із запитаннями на ерудицію мають бути запитання на асоціативне мислення, що вимагають здійснення практичних дій, запитання з використанням наочності та. Ін.).

На відміну від інших видів ігор, „Брейн-ринга” і „Що? Де? Коли?” розвивають в основному понятійне мислення. Фактично, відповідь на запитання, є відновлення поняття за його ознаками. Відповідно, саме запитання має, з одного боку, містити значущі ознаки поняття, а з іншого – має бути складене так, щоб виключити попадання під ці ознаки будь-якого іншого поняття. Іншими словами, інформації, що міститься в запитанні, має відповідати лише одна відповідь.

У добре складеному запитанні правильна відповідь має бути сформульована якомога коротше, і не вимагати складних фонетичних конструкцій. Особливо це важливо, коли команди відповідають письмово.

Хороше запитання зазвичай передбачає об'єднання в собі знань з різних наукових і практичних галузей знання або, як мінімум, з різних розділів програми.

У тексті запитання мають бути присутніми як „підказки”, що спрощують пошук шуканої відповіді, так і „зайва” інформація, яка ускладнює або „затемнює” правильну відповідь.

Інтелектуальні ігри дають можливість проявити себе, самоствердитись у вищому навчальному закладі, отримати додаткові знання та переконатись у правильному виборі своєї майбутньої професії. Інтелектуальні ігри є лише першим кроком на шляху до студентських інтелектуальних змагань. Розглянемо, наприклад, положення про інтелектуальну гру „МЕНЕДЖЕР”.

Інтелектуальна гра „МЕНЕДЖЕР”

Гра проводиться серед команд, у складі яких студенти одного курсу. Кожна з команд представляє новостворену фірму (компанію). Для подальшого розвитку компанія потребує інвестицій у розмірі 2 млн. грн. Ці кошти або їх частину можна заробити, взявши участь в інтелектуальній грі „Менеджер”.

Склад команди – 5 гравців. Команду очолює капітан, він же є президентом компанії. Решта чотири гравці представляють адміністративний апарат компанії: технічний директор (помічник президента з питань виробництва), фінансовий менеджер, менеджер з маркетингу, менеджер з персоналу.

Правила гри:

1. Тематика гри і зміст запитань не виходять за межі навчальної програми, стосуються проблем підприємництва і охоплюють такі розділи, як „Менеджмент”, „Маркетинг”, „Фінанси”, „Економіка фірми”.

Змагання відбувається в три етапи:

I. ВІКТОРИНА: Завдання полягає у визначенні теоретичної підготовки учасників гри, володінні ними економічними поняттями та категоріями.

Кожен гравець команди отримує по одному запитанню, на яке має дати однозначну відповідь (час на командну відповідь – 5 хвилин).

Якщо гравець дає неправильну відповідь, то інші учасники команди не мають права відповіді на це запитання.

За правильну відповідь команда отримує один бал. Один бал еквівалентний 100 тис. грн.

Максимальна кількість балів у вікторині – 5, що еквівалентно 500 тис. грн.

Якщо є підказка із зали, питання знімається.

Переможцем вікторини є команда, яка набере найбільшу кількість балів.

II. Ситуаційна вправа: завдання полягає у визначенні вміння застосовувати теоретичні навички на практиці, стратегічно мислити, приймати управлінські рішення

Команди мають представити своє бачення вирішення конкретної бізнесової кризової проблеми (ситуації).

На обдумування проблеми та визначення власної позиції команди мають 15 хвилин. На представлення своєї стратегії – 7 хвилин.

Кожна команда має право поставити команді-супернику одне запитання (15 с.).

Відповідь на запитання – 30 с.

Оцінюється стратегічний підхід до вирішення проблеми, аргументація, логіка викладу, культура мовлення.

Максимальна кількість балів – 5, що еквівалентно 500 тис. грн.

Переможцем II етапу є команда, яка набере найбільшу кількість балів.

III. Домашнє завдання

Команди мають представити та захистити ідею Бізнес-проекту компанії, яку вони представляють. Бізнес проект має включати:

- Резюме.
- Маркетинговий план.
- Аналіз та оцінка ризиків

Час на представлення домашнього завдання – 8-10 хвилин.

Оцінюється актуальність проекту, його життєздатність, аргументація, логіка викладу, культура мовлення. Максимальна кількість балів за домашнє завдання – 10 (еквівалент – 1 млн. грн.). Переможницею змагань вважається команда, яка набрала максимальну кількість балів.

Ще одним прикладом ситуативної гри є гра „ПРОДАЖ СИРОВИНИ”, детальний зміст якої (на прикладі нафти), представлено нижче.

Частина 1

- Команди концентруються на ринку нафти;

- Команди домовляються одна з другою про купівлю або продаж нафти;

- Учасники дізнаються відносну цінність нафти, засновану на GPW, і визначають, як співвідносяться ціни на нафту з ціною на Brent.

Частина 2

- Команди вчаться визначати цінові ризики;
- Ціни на нафту коливаються все сильніше;
- Команди користуються ф'ючерсами на нафту Brent для того, щоб управляти ціновими ризиками. Ці дії здійснюватиме брокер.

- Тепер командам буде необхідно вибрати сорт нафти, який вони піддадуть переробці. Ця операція почнеться в наступній частині гри.

- Команди повинні будуть вибрати виробничий режим своїх нафтопереробних заводів.

Частина 3

- Команди виберуть сорти нафти для отримання найвигіднішої конфігурації корзини нафтопродуктів;

- Команди починають використовувати ф'ючерси і свопи по нафтопродуктах;

- Брокер здійснюватиме купівлю/продаж нафти та інших нафтопродуктів;

- З огляду на збільшення обсягу роботи і нестабільності на ринку, команди можуть розподілити свою діяльність по підкомандах.

Частини 4/5

- З'являються додаткові торгівельні можливості; можуть бути прийняті додаткові технології управління прибутком під час переробки на вимогу клієнта;

- Очікується агресивна позиція торгових команд.

Передбачається, що кожен етап займе 2 години. Додатковий час потрібно для представлення кожного етапу і підведення підсумків дій

команд. Використовуються вигадані ціни, що діють упродовж місяця, проте для ситуативної гри цей період стискається до декількох годин.

Це означає:

- Команди повинні мислити як стратегічно, також і тактично;
- Обсяг змін наростає в процесі ситуаційної гри;
- Команди набувають знання всіх типів ринків і якнайкращого комерційного освоєння нафтових ринків.

Аналогічний алгоритм має інтелектуальна економічна гра „НА ПАПЕРОВОМУ РИНКУ”.

У процесі проведення інтелектуальних ігор ситуації були наближені до реальних. Команди могли користуватися телефонами для того, щоб вести переговори з брокерами через внутрішню мережу або вести переговори безпосередньо з партнером. Повідомлення про ціни на ринку демонструвались на екрані з використанням джерел провідних міжнародних інформаційно-аналітичних центрів. Команди могли мати калькулятори для розрахунку прибутків і динаміки цін.

Для створення атмосфери змагання, зміцнення командного духу і навчальних моментів передбачені заохочувальні призи. Цінні призи можна видавати з таких номінацій:

- Найприбутковіша компанія;
- Найкраще управління інформацією і ризиками;
- Краща торгівельна компанія.

Також можна передбачити індивідуальні призи за найкращі ідеї для підтримки духу команд, гумору і особистого стимулювання учасників.

Результатом проведення економічних інтелектуальних ігор є те, що учасники одержують практичне бачення процесу переробки та аспектів комерційної і торгівельної діяльності, розуміють важливість управління ризиками і вчать виробляти стратегії, уникати помилок, що можуть бути допущені в процесі торгівельних операцій. Ці ігри є гарним доповненням до попередніх теоретичних занять, які проводилися з даної тематики.

Гарним прикладом економічної інтелектуальної гри є комплексна комп'ютерна ділова гра „ІНВЕСТ”, яку представляємо нижче.

Мета гри: Формування знань і навичок фінансових менеджерів з розробки інвестиційної політики суб'єктів господарювання.

Завдання:

1. Аналіз і прогноз зовнішніх чинників, що впливають на діяльність підприємств.
2. Побудова економіко-математичної моделі зовнішнього середовища.
3. Позиціонування підприємства з урахуванням державних, галузевих і регіональних особливостей.
4. Розробка моделі „ідеально-ефективного” підприємства галузі і порівняння її з досліджуваним підприємством.
5. Оцінювання інвестиційної привабливості підприємства.
6. Формування бізнес-плану досліджуваного підприємства.
7. Підготовка і проведення активної (агресивної) політики банку стосовно інвестиційно-привабливого підприємства.

Результат навчання

1. Вміти оцінювати сильні і слабкі сторони свої і конкурентів.
2. Уміти прогнозувати рішення урядів різних країн.
3. Вміти аналізувати стан ринків ресурсів, фінансів, товарів і послуг.
4. Уміти стійко залучати інвестиції і без ризику інвестувати.
5. Уміти проектувати і будувати бізнес-плани й економічні моделі свої і конкурентів за можливими сценаріями.
6. Вміти оцінювати і планувати ефективність всієї організації і її структурних підрозділів.
7. Уміти збирати й аналізувати світові економіко-соціальні Internet бази.

Новизна інтелектуальної гри

1. Перенесення акценту не на рутинну розробку бізнес-плану, а на побудову економіко-математичних моделей зовнішнього і внутрішнього

середовища підприємства і наступного моделювання від 10 до 10000 можливих сценаріїв і варіантів бізнес-планів, вибір оптимального.

2. Оцінювання ефективності життєдіяльності не тільки підприємства, а і його структурних підрозділів.

3. Гра використовує динамічно оновлювані економічні світові Internet бази даних.

4. Гра має дослідницьку спрямованість.

5. Гра має механізми динамічного розширення.

6. Модель гри оперує даними в масштабі реального часу.

Етапи ігрової моделі

1 Етап: Аналіз і прогноз сценаріїв розвитку зовнішнього середовища й оцінка їхнього впливу на життєдіяльність організації. Розробка економетричної моделі зовнішнього середовища.

2 Етап: Створення економетричної моделі „ідеальної” і досліджуваної організації та їхніх структурних підрозділів.

3 Етап: Імітаційне моделювання та автоматизоване формування простору оптимальних бізнес-планів.

Блок схема гри

1. Потокова модель кругообігу „Продуктів і доходів” (базова модель світового співтовариства).

2. Модель впливу зовнішніх чинників на підприємство.

3. Модель ефективної (ідеальної) фірми з обліком регіональних, галузевих особливостей.

4. Побудова підсумкової моделі ефективної (ідеальної) фірми.

5. Формування сценарних планів розвитку зовнішнього середовища.

6. Оцінка ефективності досліджуваної фірми і її структурними підрозділами.

7. Створення моделі досліджуваної фірми.

8. Оптимізаційне багатофакторне моделювання досліджуваної фірми.

9. Автоматизована побудова бізнес-плану з урахуванням вимог

UNIDO, IAS.

Характеристика інформаційної бази.

Базовими джерелами всіх елементів мозаїки гри є відкрита економічна інформація різних країн, стану фінансових, товарних, ресурсних ринків, фінансова звітність підприємства, методологія розрахунків, алгоритми, програми.

Для спрощення збору інформації використовуються сигнальні динамічні показники, що регулярно поповнюються в міру надходження їх у Internet бази. Наприклад, щотижневе відновлення даних ФРС США, щоденне відновлення світових фондових, товарних, ресурсних, фінансових ринків, щомісячні, щоквартальні дані Бюро економічного аналізу Департаменту комерції федерального уряду США тощо. Базові дані представлені в Excel таблицях, до яких підключене програмне забезпечення.

Порядок проведення гри визначається відведеним часом для гри, що формує обсяг і глибину використовуваних в аналізі і прогнозі даних.

На першому етапі визначаються цілі, завдання, етапи, методи рішень і використовувані комп'ютерні інструменти. Формуються групи учасників по 4 студенти. Кожній групі видається однакова мозаїка сценаріїв, моделей, комп'ютерних баз даних, Internet посилань, описи і пояснення кожного елемента.

На другому етапі пропонується побудувати модель і зробити не тільки якісну, а й кількісну оцінку кожного з етапів, як макроекономічних факторів, так і факторів внутрішніх, формування підсумкового інвестиційного стратегічного плану підприємства. У висновку формулюються організаційно-правові і структурно-технологічні зміни на підприємстві.

На третьому етапі відбувається підведення підсумків, оцінюють висновки (аналіз і прогноз) кожної групи за п'ятибальною системою, формуючи матрицю оцінок. Вищу оцінку одержує та група, що вирішила надзадачу, тобто розширила динамічну модель гри додатковим елементом мозаїки. Оцінку „добре” одержує та група, що змогла сформувати модель і

підсумковий сценарій, що збігається з експертним сценарієм. Оцінку „задовільно” одержує та група, у сценарії якої допущені помилки тільки внутрішнього середовища. Оцінку „незадовільно” одержує та група, що не в змозі виконати поставлені завдання. Ці оцінки проставляються і зважуються викладачем-експертом, якому приділяється 50% ваги в підсумковій оцінці. Інші 50% розподіляються рівними частками між експертами груп.

Інструкція учасникам гри.

Учасники гри кожної команди повинні прочитати опис кожного елемента у файлі help і зрозуміти методики розрахунку, представлені на прикладах. Після чого всі реально діючі приклади замінюються реальними базами даних кожного елемента мозаїки, але файли help у них збережені, нагадуючи учасникам цілі і завдання кожного елемента мозаїки, укрупнені економіко-математичні методики з їхнім описом. Остаточні розрахунки і їхнє системне ув'язування учасники повинні робити самі. Файли help і приклади побудовані за принципом достатності для розуміння і проведення гри.

До інтелектуальних ігор-змагань можна віднести економічні турніри, що представляють собою командні змагання у формі рольової гри. Такі турніри, як показує практика, сприяють набуттю вмінь розв'язувати складні економічні проблеми, робити наукові доповіді, формулювати й захищати власну думку в наукових дискусіях. Тому економічні турніри фактично мають статус змагань молодих інтелектуалів з економічної теорії.

Підготовка команд до турніру є різновидом наукової роботи студентів, під час якої вони здійснюють пошук наукової літератури, обробляють її, вибудовують логіку майбутньої доповіді, готують наочні презентаційні матеріали.

Насамперед, ця організаційна форма дозволяла активізувати самостійну пізнавальну діяльність студентів, створювала умови для їх інтелектуального і світоглядного розвитку, формування економічної культури і культури наукової полеміки майбутніх фахівців. Стимулюючи науковий пошук, вона дозволяла суттєво поповнити знання студентів з

базових дисциплін теоретико-економічного циклу новітніми науковими здобутками, оскільки в процесі підготовки до змагань учасники ознайомились з найновішими науковими публікаціями, добирали найновіші статистичні і фактичні дані.

Питання, що виносяться на турнір (див. Додаток Ж), обговорюються викладачами заздалегідь і пропонуються всім командам студентів. Всі команди мали однаковий доступ до інформаційних ресурсів, однаковий термін для підготовки і можливість одержати консультацію в будь-якого викладача.

Кожна команда, згідно з проведенням жеребкуванням, виступала в ролі доповідача, опонента або рецензента. Доповідачі викладають суть завдання, акцентуючи увагу на основних економічних ідеях та висновках і супроводжуючи доповідь ілюстративними матеріалами (таблицями, графіками, комп'ютерними презентаціями тощо). Опоненти критично аналізують доповідь, вказують на позитивні моменти виконання завдання та доповіді, звертають увагу на помилки та недоліки. Рецензенти дають загальну оцінку виступам доповідачів, об'єктивності виступів опонентів, оцінюють їх відповіді на запитання та коректність поведінки доповідачів і опонентів у процесі дискусії.

Після виступів основних дійових осіб відводиться час на запитання та вільну дискусію команд. Саме тут є необмежені можливості для прояву індивідуальності кожного студента, його компетентності, ерудованості, інтелектуальної та економічної культури.

Оцінювало перебіг і результати гри представницьке журі з 5-6 викладачів. Члени журі керувались заздалегідь визначеними критеріями. Оцінюючи роботу доповідачів, журі брало до уваги наукову достовірність викладеного матеріалу, повноту розкриття питання, логічність побудови матеріалу доповіді, самостійність і аргументованість висновків та узагальнень, уміння доповідати та звертати увагу на ключові моменти завдання, вести наукову дискусію, якість візуального супроводу доповіді.

В оцінюванні роботи опонентів брались до уваги правильність і коректність оцінювання ним виступу доповідача, повнота висвітлення як позитивних, так і негативних сторін доповіді, вміння вести наукову дискусію. Під час оцінювання роботи рецензентів журі звертало увагу на повноту і коректність даної ним оцінки виступу доповідачів та опонентів. Оцінювались не лише компетентність і активність усіх членів команди, а й ступінь взаємодії між членами команди.

Гра відбувалась у кілька раундів. До фіналу ввійшли три найсильніші команди. Окремо були визначені переможці у номінаціях: „за глибокі знання з економічної теорії”, „за оригінальність презентації матеріалу доповіді”, „за вміння захищати власну думку в науковій дискусії”, „за культуру виступу та полеміки в науковій дискусії”.

Практика показала, що економічний турнір є ефективною формою залучення студентів до наукової роботи, виявлення та розвитку творчих здібностей майбутніх економістів, способом стимулювання їх систематичної самостійної навчально-дослідної діяльності і підвищення якості знань.

Традиційним у нашій практиці було заняття – **гра з економіки „Фінансування ідей підприємців”** (2 години).

Мета: розвинути підприємницьке мислення, ділову активність, навчити складати бізнес-план, захищати свої ідеї, публічно виступати.

Хід гри:

Перше заняття – всі студенти розбиваються на команди по 5-6 чоловік, які утворюють фірми. Кожній фірмі треба за 30 хвилин придумати назву, розробити бізнес-план виробництва визначеного товару (на свій розсуд), призначити головного фахівця, підготувати рекламу товару.

Готуючись до захисту, команди повинні відповісти на запитання:

1. Яку продукцію ви випускаєте, або які послуги надаєте?
2. Чи конкурентний ваш товар на ринку?
3. Ваша стратегія на перспективу?
4. У чому полягає ваша маркетингова політика?

5. Яка платоспроможність вашої фірми, джерела фінансування?
6. Розкажіть про систему збуту ваших товарів. Яка реклама?
7. Який імідж вашої фірми?

Друге заняття – на захист відводиться 15 хвилин. Оцінюється проект (кожне запитання) за 10 бальною шкалою. Команда, що набрала найбільше число балів, отримує „фінансування”. Студенти все частіше для реклами і обґрунтування ринків збуту своєї продукції почали використовувати презентації (MS PowerPoint), використовують музичний супровід, роблять фонограми. Такі заняття відбуваються наочно, цікаво, ніхто не залишається осторонь. Робота студентів над завданнями такого типу приваблива тим, що виявляється особистісна орієнтація педагогічного процесу, відбувається пошук і розвиток здібностей, закладених природою у кожній людині.

До переваг такої роботи можна віднести наступні:

- 1) поступово складається особиста „медіатека”;
- 2) зростає роль кожного заняття, оскільки, пропустивши хоча б одне заняття, студенту важко опрацювати необхідні матеріали й надолужити упущене;
- 3) необхідні знання і правильні відповіді на виникаючі запитання майбутнім економістам доводиться здобувати самостійно, що сприяє набуванню життєво-практичних умінь;
- 4) студенти відчують задоволення від результатів своєї праці, які можуть використовувати інші товариші для вивчення нового матеріалу. Знання, здобуті самостійно і з хорошою мотивацією, найбільш міцні та ефективні;
- 5) творча робота вимагає значних розумових зусиль, аналітичного і прагматичного мислення;
- 6) розподіляючи між собою завдання, студенти вчаться працювати в групі.

Залучаючи майбутніх економістів до такої роботи, ми спостерігали позитивний ефект – матеріал, що традиційно важко засвоюється, у викладі

одногрупників сприймається по-іншому. Під час підготовки електронних додатків до занять, тестів у студентів розвивається інтерес до предмету, поглиблюються знання з економічних дисциплін.

Інтелектуальний конкурс „Кадри вирішують все!”

Завдання: створити психологічний образ керівника бізнес-структури.

Для проведення конкурсу командам пропонується ситуація:

Кожна команда представляє кадрове управління віртуальної фірми. Капітан – менеджер по роботі з персоналом.

На аукціон виставляються риси характеру, професійні якості та уміння, які відбираються командами залежно від місії бізнес-структури.

Відібравши необхідні якості, команди створюють іміджевий образ керівника (5 хвилин) і презентують його (2 хвилини).

Оцінюється врахування особливостей психологічного забезпечення професійної діяльності, творчий підхід і оригінальність, культура мовлення. Створюючи образ керівника, слід враховувати, що крім загальних психологічних вимог до управління, існують певні типи або стилі керівництва і, відповідно, перелік особистісних якостей і професійних вимог до керівника.

Під час „аукціону” команди мають відібрати ті риси і якості, якими має володіти керівник саме їхньої бізнес-структури (рекламної агенції, кадрової агенції, приватного навчального закладу тощо).

Максимальна кількість балів – 15.

Інтелектуальний конкурс на створення проекту

„Економічна модель України”

Мета конкурсу:

- формування творчих здібностей та інтелектуальної культури майбутніх економістів;
- підготовка до самостійної активної інтелектуальної професійної діяльності в галузі економіки;

- формування умінь застосовувати теоретичні знання з різних дисциплін у практичній діяльності та інтегрувати їх у єдину систему;
- виявлення талантів, природних нахилів та обдарувань студентів;
- розвиток інтелектуальних умінь: опрацьовувати літературу, готувати виступ, узагальнювати і самостійно робити висновки, захищати власні ідеї, працювати в команді;
- виховання корпоративної культури, формування навичок колективного співробітництва;
- розвиток економічного мислення;
- формування політико-економічного світогляду.

Завдання конкурсу – створити модель економічної системи України.

Проекти можуть бути різноманітними за змістом, структурою, формою. Це може бути як наукова робота, реферат, так і художній твір, есе, ілюстрований журнал чи газета, відеофільм тощо. Учасники конкурсу можуть змалювати необхідну в Україні, на їх погляд, економічну модель або ж розкрити передумови, зміст та шлях до „українського економічного дива”.

Системне і комплексне використання інтелектуальних ігор, конкурсів і змагань, як свідчить досвід, забезпечує ефективну навчальну діяльність кожного студента, сприяє вияву їхніх потенційних творчих інтелектуальних здібностей, розвиває в них творчі навички та вміння інтелектуальної діяльності, економічного мислення, формує культуру ефективного розв’язання різноманітних квазіпрофесійних проблем. Така форма навчання створює оптимальні умови для активного самостійного опанування студентами професійними знаннями, навичками та вміннями, розвиває в них творчий стиль економічного мислення, формує та розвиває рефлексивну сферу мислення майбутнього фахівця (самосвідомість і саморегуляція економічної поведінки та розумової діяльності), створює атмосферу співробітництва і змагальності, розвиває культуру ділового спілкування.

Висновки до другого розділу. Перед керівниками українських компаній дедалі частіше постає питання ефективності корпоративного

управління та фінансового менеджменту. Це зазвичай зумовлено ускладненням середовища, в якому діють компанії, загостренням конкуренції, зниженням норм прибутковості та потребами у залученні інвестицій. Щоб задовольнити вимоги ринку, фахівець з корпоративного управління та фінансового менеджменту має володіти високим рівнем не лише управлінської, а й інтелектуальної культури.

Процес розвитку інтелектуальної культури майбутніх економістів передбачає додержання основних педагогічних умов, до яких відносяться такі: забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності, розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для розвитку творчого економічного мислення, організація інтелектуальної (самостійної творчої навчально-пізнавальної, науково-дослідницької та інноваційної) діяльності студентів, організація інтелектуальних ігор та змагань.

Створення в економічному ВНЗ відповідного інтелектуального середовища передбачало забезпечення соціально-психологічних, технічних, технологічних умов для мотивації студентів до інтенсивної інтелектуальної діяльності та розвитку інтелектуального потенціалу кожного студента.

Здатність творчо вирішувати проблеми – найважливіша якість сучасного економіста. Тому в професійній підготовці майбутніх економістів мають активно використовуватись творчі нестандартні фахові завдання й проблемні ситуації під час вивчення різних дисциплін. Організація розв'язування нестандартних творчих фахових завдань під час вивчення, наприклад, дисциплін циклу природничо-наукової підготовки дає можливість інтенсивно розвивати інтелектуальні знання та вміння майбутніх економістів.

Розв'язування професійно-інтелектуальних вправ і аналіз проблемно-практичних ситуацій є найкращою формою розвитку інтелектуальної продуктивності. Аналіз практичних економічних ситуацій як форма професійної підготовки майбутніх економістів дозволяє студентам успішно виконувати такі завдання:

- оволодіти навичками і прийомами аналізу ділових ситуацій;
- відпрацювати вміння знаходити додаткову інформацію, необхідну для уточнення початкової ситуації;
- набути навичок застосування теоретичних знань для аналізу практичних проблем;
- наочно представити особливості ухвалення рішення у ситуації невизначеності, а також різні підходи до розробки правил дій, орієнтованих на кінцевий результат;
- набути навичок чіткого і точного викладу власної точки зору в усній і письмовій формі;
- виробити вміння переконливо обґрунтовувати і захищати свою точку зору;
- відпрацювати навички критичного оцінювання точки зору інших;
- навчитися ухвалювати самостійні рішення на основі групового аналізу ситуації;
- навчитися отримувати користь зі своїх і чужих помилок, спираючись на дані зворотного зв'язку.

Розвитку інтелектуальної продуктивності, як показало наше дослідження, найбільше сприяє розв'язання студентами конкретних ситуаційних вправ, які ознайомлюють студентів з українськими реаліями у царині корпоративного управління та фінансового менеджменту, оскільки описують діяльність функціонуючих українських компаній. Дискусії, які ведуться довкола проблем, описаних у пропонованих ситуаційних вправах, допомагають краще зрозуміти особливості українського корпоративного управління та фінансового менеджменту.

Організація самостійної творчої навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності студентів є ефективною умовою розвитку інтелектуальної активності і продуктивності студентів. Враховуючи, що творчий потенціал особистості утворюють складові її інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та дієво-практичної сфер, і те, що наукова робота

студентів сприяє не лише поглибленню та розширенню знань з усіх дисциплін, а й розвитку творчих здібностей особистості, можна зробити висновок, що розширенню меж реалізації творчої інтелектуальної активності може сприяти науково-дослідна робота студентів.

Організація інтелектуальних ігор та змагань, як показало наше дослідження, виступає ефективним засобом розвитку економічного мислення, створює умови для опанування світом економіки, засвоєння її норм, правил, законів.

Основні результати дослідження, що відображені в другому розділі дисертації, опубліковані в працях автора [21; 25; 26; 137; 138].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

3.1. Організація та структура експерименту

Експериментально-дослідна робота проводилась упродовж 2005-2010 років. У кожному ВНЗ, де здійснювався експеримент, вибирались контрольні та експериментальні групи. Для забезпечення достовірності результатів експерименту кожного разу експериментальною групою з першокурсників обиралась та, де середній коефіцієнт інтелекту був меншим.

В експерименті брали участь 426 студентів, з яких 216 – в експериментальних і 210 – у контрольних групах. До експериментально-дослідної роботи були залучені також 18 викладачів циклів дисциплін природничо-математичної, загальноекономічної та спеціальної практичної підготовки і 12 експертів з числа викладачів, які не брали участі в експерименті. Для виключення упередженого ставлення та забезпечення об'єктивності експертам не повідомляли, яка з груп є експериментальною.

Педагогічне дослідження мало таку структуру:

Перший етап. Загальне ознайомлення з проблемою дослідження, вивчення стану її розробленості в педагогічній, психологічній, філософській науках, визначення меж дослідження, виявлення актуальності проблеми для теорії і практики. Аналіз соціального замовлення суспільства та економіки щодо формування інтелектуальної культури економіста, вивчення стану інтелектуалізації економіки в Україні та за кордоном.

Другий етап. Визначення мети і завдань дослідження – загальних і проміжних, визначення об'єкта і предмета наукового пошуку. Розроблення концепції цілісної моделі організації навчально-виховного процесу за експериментальною методикою. Розрахунок та формування вибірки.

Третій етап. Визначення прогностичної гіпотези дослідження, розробка його методики. Побудова графіку дослідження:

- визначення термінів і процедур дослідження;
- підбір та підготовка координаторів дослідження;
- визначення складу групи експертів;
- визначення готовності професорсько-викладацького складу до формування інтелектуальної культури студентів.

Четвертий етап. Розробка концепції дослідження. Розробка програми експерименту – констатувального, формувального, контролювального етапів. Визначення критеріїв, показників і рівнів інтелектуальної культури. Складання тестів та їх апробація. Складання анкет та їх апробація. Підготовка методично-інструктивних матеріалів для координаторів і учасників дослідження. Організація виготовлення майбутніми економістами інтелектуальних продуктів.

П'ятий етап. Проведення зрізів, тестування та анкетування. Опитування педагогічних працівників щодо виявлення методичних труднощів у роботі з формування ІК студентів. Вибір статистичних і математичних методів опрацювання результатів дослідження. Опрацювання, узагальнення і синтез одержаних експериментальних даних, формулювання висновків, рекомендацій. Визначення результативності експериментальної методики.

Щоб одержати в підсумку проведеного дослідження кінцеві результати, що мають переконливі докази їх достовірності, ми додержувалися таких правил:

- відбирали методи, що дозволили б упродовж усього дослідження спостерігати за динамікою інтелектуального розвитку;
- застосовували таку кількість методів, що дала б можливість одержати необхідний і достатній фактичний матеріал для виявлення і побудови об'єктивних закономірностей;
- відібрані методи сприяли б перетворенню об'єкта дослідження;

- для підтвердження або перевірки не випадковості одержаних результатів і висновків організовували синхронне дослідження з використанням тих самих методів (або інших) в іншому колективі, з тією самою дослідницькою метою;

- сукупність використаних методів і дослідницьких методик забезпечували одержання результатів у такому вигляді, щоб їх міг використовувати будь-який зацікавлений педагог-дослідник.

Аналіз статистичного матеріалу та кількісних даних здійснювався за допомогою методів математичного опрацювання інформації на основі однофакторного і багатофакторного аналізу. Насамперед, враховувалося те, що визначає ситуативний або процесуальний прояв досліджуваного явища. Складність аналізу полягала в тому, що ситуативні інтелектуальні дії, як правило, засновані на тривалому особистісному цілісно-системному розвитку особистості.

У дослідженні використовувалися традиційні педагогічні методики: анкетування, бесіди, спостереження, інтерв'ювання, вивчення продуктів діяльності студентів, тренінги, ігри (рольові, дидактичні, соціальні); ситуації вибору тощо.

Були визначені інноваційні методичні підходи до організації інтелектуальної діяльності студентів. Їхня послідовність була такою:

- діагностування особистісної готовності студентів до одержання знань;
- ознайомлення майбутніх економістів з проблемами економіки країни;
- навчання алгоритмам окремих інтелектуальних дій;
- забезпечення ситуації вибору для виконання творчих робіт;
- залучення студентів до виконання науково-дослідних робіт;
- різнорівневе оцінювання результатів інтелектуальної діяльності;
- поєднання навчання під час занять із самоосвітою;
- оцінювання результатів інтелектуальної діяльності (інтелектуального продукту).

Заохочування студентів до фахового становлення здійснювалося за допомогою дидактичних і рольових інтелектуальних ігор, задачного методу, тренінгів, соціальної спрямованості традиційних форм організації навчальної діяльності; професіоналізації дидактичних дій викладачів економічних дисциплін.

На початковому етапі дослідження ми визначали рівень сформованості та структуру інтелекту в студентів за тестами Р. Амтхауера. Дослідження показало, що в переважній більшості студентів найнижчими виявились практичне мислення, здатність до розв'язування формалізованих проблем, конструктивність теоретичних і практичних здібностей. В окремих студентів спостерігались дуже низькі значення теоретичного та індуктивного мислення, обчислювальних навичок, а в інших – аналітико-синтетичне мислення, здатність комбінувати. Найвищими виявились показники за субтестом 5, що означає високу здатність до запам'ятовування, осмисленого відтворення, хорошу зосередженість уваги.

Аналіз професійних якостей, що необхідні сучасному економісту, та одержані результати тестування дозволили автору зробити висновок, що в процесі фахової підготовки найбільш доцільно розвивати саме практичний інтелект студентів. Тому було вирішено експериментально-дослідну роботу здійснювати переважно під час вивчення циклу дисциплін природничо-математичної та професійно-практичної підготовки.

За результатами анкетування і бесід зі студентами викладачі економічних дисциплін намагалися максимально враховувати індивідуальні нахили й здібності студентів, упроваджуючи в практику особистісно-орієнтований підхід і створюючи відповідне інтелектуально-творче середовище.

Критеріями результативності експериментальної методики впродовж навчання у ВНЗ ми обрали такі:

- темп розвитку в знаннях (прискорений, нормальний, уповільнений);

- обсяг дійсних знань у рамках навчальної програми (широкий, середній, вузький);
- перенесення знань, умінь і навичок (вільне, скуте, не відбувається без допомоги викладача);
- формування абстрактного мислення;
- самостійне знаходження необхідної інформації;
- підвищення мотивації студентів до інтелектуальної діяльності.

Проведення педагогічних досліджень тісно пов'язане з експериментальною перевіркою та доведенням висунутої гіпотези, що неминуче потребує вирішення таких актуальних проблем як одержання дійсних наукових висновків, доказовість фактичного матеріалу, об'єктивність експериментальних даних.

Об'єктивність оцінок, що виставляються студентам навчальних груп, досягалася завдяки:

- однаковим вимогам до оцінювання рівня знань, умінь і навичок, які визначені відповідними документами;
- застосуванням у процесі навчання модульно-рейтингової системи оцінювання успішності студентів;
- використанню стандартної форми відгуків про професійну діяльність випускників, що надсилаються в університет через рік після випуску.

На сучасному етапі розвитку суспільства все більшого значення в підготовці фахівців набувають особистісні якості, що визначають не лише суто професійні характеристики людини, а й спосіб її життя, рівень культури, інтелектуальний розвиток. У зв'язку з цим виникає проблема кількісної оцінки діяльності студента в стінах університету. Сюди входить і рейтингова оцінка знань студента, і визначення рівня його інтелектуального розвитку, рівня інтелектуальної активності.

Під інтелектом розуміють „здатність успішно реагувати на будь-яку, особливо нову, ситуацію шляхом належних коригувань поведінки”, „здатність розуміти взаємозв'язки між фактами сучасності для вироблення

дій, які ведуть до досягнення поставленої мети” [160, с. 20]. Оскільки поняття „інтелект” є складним та багатоаспектним і по відношенню до нього не завжди існують спільні думки, відмітимо, що ми будемо виходити із функціонального підходу до нього, розуміючи під інтелектом насамперед здатність висувати нові завдання, здатність одержувати нові знання, створювати нові продукти, тобто бути готовим до інноваційної інтелектуальної діяльності.

Саме тому для визначення рівнів інтелектуальної культури ми використовуємо її ієрархічну компонентну структуру – від інтелектуальних знань і вмінь до інтелектуальної активності та продуктивності.

Структуру і показники цілісного інтелектуального розвитку в даний час більше вивчають психологи. Психологічна діагностика інтелекту особистості включає розробку вимог до вимірювальних інструментів, конструювання і апробацію методик, адаптацію, обробку та інтерпретацію результатів. В основі лежить тестування, як процес кількісного вимірювання індивідуально-психологічних відмінностей, що включає репрезентативність, надійність, валідність, достовірність. Інтерпретація одержаних за допомогою різних методик даних може здійснюватися на основі використання двох критеріїв: при якісному порівнянні з нормою або еталоном, яким можуть виступати уявлення про непатологічний розвиток або соціально-психологічні нормативи, з подальшим висновком про наявність або відсутність певної ознаки; при кількісному порівнянні з групою з подальшим висновком про порядкове місце серед інших.

Проте особистість необхідно розглядати цілісно і вивчати взаємозв'язки її мислення, інтелекту з іншими соціальними і психологічними характеристиками. Зокрема, формування інтелектуальної культури майбутнього економіста, творчого, самостійного та професійно мобільного вимагає підвищення рівня його інтелектуальної підготовки, що забезпечує цілісність і динамічність у професійній і соціальній діяльності.

Нами використовувалась методика визначення (діагностування) інтелектуальної культури, в основі якої, за З. Калмиковою, лежать наступні положення:

— діагностика має бути комплексною, що спирається „на синтетичний”, а не на аналітичний шлях;

— методи діагностики мають базуватися на навчальному матеріалі в природному навчальному експерименті, позитивні риси якого мають поєднуватися зі строгістю лабораторного експерименту, особливо під час фіксації результатів іспитів, поєднанні якісного та кількісного аналізу під час реєстрації результатів, способів розв’язування, допомоги що надається і т. ін.;

— інтелектуальна культура діагностується в проблемних навчальних ситуаціях, де по можливості мають бути прирівняні всі інші умови;

— поєднання індивідуальних і колективних діагностичних процедур дозволяє одержати більш повну й адекватну картину інтелектуальної культури.

Для визначення рівня інтелекту студентів була створена група психодіагностики, робота якої полягала у визначенні інтелекту студента впродовж усього періоду навчання. Така діагностика дозволяла визначити не лише рівень інтелекту, а й професійну спрямованість майбутнього економіста, а також зв’язок одержаних даних з навчальною успішністю. Заміри здійснювались за методикою Амтхауера. За рік навчання в університеті середній бал правильних відповідей зріс на 10%, зменшилась кількість студентів, які мали низькі бали.

Ми припускаємо, що інтелектуальний розвиток особистості буде протікати більш ефективно завдяки реалізації сукупності виявлених умов, які перекликаються та взаємодоповнюють одна одну. При цьому до завдань нашого дослідження входить з’ясування необхідності і достатності цієї сукупності задля ефективного розвитку інтелектуальної культури майбутніх

економістів, а також виявлення порівняльної ефективності кожної з умов, її питомої ваги в цій сукупності.

До компонентів інтелектуальної культури майбутнього фахівця відносимо: інтелектуальні знання; інтелектуальні вміння; інтелектуальну активність; інтелектуальну продуктивність. Оскільки згадані компоненти, як було показано в першому розділі, мають ієрархічну структуру, то їх можна вважати рівнями розвитку інтелектуальної культури. Кожен рівень розвитку інтелектуальної культури студентів створює свою орбіту оперування знаннями, певний ступінь абстракції і самостійного, оптимального їх застосування.

3.2. Результати дослідно-експериментальної роботи

Для визначення інтелектуальних знань, умінь та навичок, яких студенти набули впродовж професійної підготовки, їх тестували на виявлення загальних здібностей. Використовувались тести Айзенка, Амтхауера, Кеттела, Векслера, Равена [8; 9; 59; 198]. Було продіагностовано такі прояви результативних властивостей інтелекту:

- здатність до узагальнення та аналізу інформації;
- гнучкість мислення;
- інертність мислення;
- здатність переключатися на інші проблеми;
- емоційні компоненти мислення;
- легкість відволікання;
- швидкість і точність сприйняття;
- вибір оптимальної стратегії.

Рівень *інтелектуальних знань* визначали також, враховуючи успішність студентів під час складання іспитів із циклів дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки. Результати

складання іспитів (середній якісний показник) з різних дисциплін студентами експериментальних та контрольних груп представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Результати складання іспитів із циклів дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки

Дисципліна	Якісні показники складання іспитів (%)			
	У контрольних групах		В експериментальних групах	
	КГ (x_K)	$(x_K - \bar{x})^2$	ЕГ (x_E)	$(x_E - \bar{x})^2$
1. Політична економія	64,3	10,4006	78,9	26,5225
2. Мікроекономіка	65,2	5,4056	72,2	2,4025
3. Макроекономіка	72,1	20,9306	71,4	5,5225
4. Історія економічних вчень	74,3	45,9006	74,6	0,7225
5. Економічна історія	76,4	78,7656	78,5	22,5625
6. Математика для економістів	55,8	137,4760	69,7	16,4025
7. Економічна статистика	64,5	9,1506	72,8	0,9025
8. Економічна інформатика	67,6	0,0056	71,9	3,4225
Середнє значення $\bar{x} =$	67,53		73,75	
n=	8		8	
СУМА		308,0350		78,4600
Коефіцієнт Стюдента	t = 2,4			

Для оцінювання результативності експериментально-дослідної роботи знайдемо величину нормованого відхилення t_ϕ за формулою Стюдента (3.1):

$$t = \frac{\bar{x}_E - \bar{x}_K}{\sqrt{\frac{(\sum_{i=1}^{n_1} (x_i - \bar{x}_K)^2 + \sum_{j=1}^{n_2} (x_j - \bar{x}_E)^2)(n_1 + n_2)}{(n_1 + n_2 - 2) \cdot n_1 \cdot n_2}}}, \quad (3.1)$$

де $\bar{x}_1$ та $\bar{x}_2$ – середні бали, і для нашого випадку $n_1 = 8$ і $n_2 = 8$. З таблиці значень $S(t)$ для розподілу Стюдента [46, с. 207] для $n = n_1 + n_2 - 2 = 8 + 8 - 2 = 14$ знаходимо $S(2,4) = 0,984$. Обчислимо ймовірність відхилень успішності в обох типах студентських груп. $P[\bar{x}_E - \bar{x}_K > t_\phi] = 2 \cdot [1 - S(t_\phi)] = 2 \cdot [1 - 0,984] = 0,032$. Оскільки ймовірність дуже мала, то можна вважати, що успішність в експериментальних групах істотно відрізняється від успішності в контрольних групах.

Сформованість *інтелектуальних умінь* визначали, враховуючи, що вони мають таку структуру [173]:

1. Аналіз і синтез.

1.1. Визначати об'єкт аналізу і синтезу, тобто відмежовувати річ або процес від інших речей або процесів.

1.2. Визначати аспект аналізу і синтезу, тобто встановлювати точку зору, з якою визначатимуться істотні ознаки об'єкту, що вивчається.

1.3. Визначати компоненти об'єкту (тобто складники) відповідно до встановлених аспектів аналізу і синтезу.

1.4. Якісно і кількісно описувати компоненти об'єкту.

Якісний опис – це визначення властивостей компонентів об'єкту.

Властивості – це особливість, яка характеризує об'єкт або його компоненти, але не є їх складовою частиною і виявляється у відносинах з іншими об'єктами або компонентами.

Кількісний опис (вимірювання) – це визначення співвідношення, порівнюючи величини до іншої однорідної величини, яка прийнята за одиницю.

1.5. Визначати просторові відношення компонентів об'єкту, тобто встановлювати зв'язки, породжені існуванням компонентів один поряд з іншим.

Відношення – це коли із зміною стану одного з об'єктів змінюється стан іншого, і тоді, коли такої зміни не відбувається.

Зв'язок – це таке відношення між об'єктами, коли зміни одного з них викликають зміни іншого.

1.6. Визначати часові відношення компонентів об'єкту, тобто встановлювати зв'язки, породжені існуванням компонентів один після іншого.

1.7. Визначати функціональні відношення компонентів об'єкту, тобто встановлювати зв'язки призначень, ролей, які виконують компоненти по

відношенню один до одного і до всього об'єкту, насамперед зв'язки субординації і координації.

Субординація – це узгодженість функцій компонентів об'єкту по вертикалі.

Координація – це узгодженість функцій компонентів об'єкту по горизонталі.

1.8. Визначати причинно-наслідкові зв'язки компонентів об'єкту, тобто встановлювати, якими складовими частинами даний компонент породжений і змінений, і які складові частини даним компонентом породжені і змінені.

Причина – це спонукальний початок; те, що породжує інше або викликає в ньому зміни.

Наслідок – це те, що з необхідністю витікає з іншого.

1.9. Визначати властивості об'єкту, тобто встановлювати властивості, породжені взаємозв'язком компонентів, але які їм не належать.

1.10. Визначати істотні ознаки об'єкту.

Істотні ознаки – це ознаки, без яких даний об'єкт існувати не може.

Ознаки – це компоненти, їх властивості і відношення між компонентами, а також властивості об'єкту і відношення між даним об'єктом і іншими об'єктами, за якими об'єкт можна впізнати, визначити, описати: все те, в чому об'єкт схожий з іншими об'єктами або відмінний від них.

2. Порівняння, аналогія.

2.1. Визначати об'єкти порівняння, тобто відмежовувати речі і процеси від інших речей і процесів.

2.2. Визначати аспект порівняння об'єктів, тобто встановлювати точку зору, з якою зіставлятимуться істотні ознаки об'єктів.

2.3. Виконувати неповне однолінійне порівняння, тобто встановлювати або тільки схожість, або тільки відмінність за одним аспектом.

Схожість – це наявність загальної ознаки, тобто ознаки, властивої двом або більше об'єктам порівняння.

Відмінність – це наявність відмінної ознаки, тобто ознаки, властивої тільки одному об'єкту порівняння.

2.4. Виконувати неповне комплексне порівняння, тобто встановлювати або тільки схожість, або тільки відмінність за декількома аспектами.

2.5. Виконувати повне однолінійне порівняння, тобто одночасно встановлювати схожість або відмінність об'єктів за одним аспектом.

2.6. Виконувати повне комплексне порівняння, тобто одночасно встановлювати схожість або відмінність об'єктів за декількома аспектами.

2.7. Виконувати порівняння за аналогією, тобто із схожості об'єктів в деяких ознаках робити припущення про їх схожість в інших ознаках.

3. Узагальнення та класифікація.

3.1. Здійснювати індуктивне узагальнення (від одиничного достовірного до загального вірогідного), тобто визначати загальні істотні ознаки двох або більше об'єктів і зафіксувати їх у формі поняття або судження.

Індуктивне узагальнення здійснюється за наступним алгоритмом:

- актуалізуйте істотні ознаки об'єктів узагальнення;
- визначте загальні істотні ознаки об'єктів;
- зафіксуйте спільність об'єктів у формі поняття або судження.

3.2. Здійснювати дедуктивне узагальнення (підведення одиничного достовірного під загальне достовірне), тобто актуалізувати поняття або судження і ототожнювати з ним відповідні істотні ознаки одного або кількох об'єктів.

Дедуктивне узагальнення здійснюється за наступним алгоритмом:

- актуалізуйте істотні ознаки об'єктів, зафіксовані в понятті або судженні;
- актуалізуйте істотні ознаки заданого об'єкту або об'єктів;
- зіставте істотні ознаки і визначте приналежність об'єкту або об'єктів до даного поняття або судження.

3.3. Здійснювати класифікацію, тобто ділити рід (клас) на види (підкласи) на основі встановлення ознак об'єктів, що складають рід.

Рід – це сукупність об'єктів, які об'єднуються в ціле за загальними істотними відмінними ознаками.

Класифікація здійснюється за наступним алгоритмом:

- з'ясуйте рід об'єктів для класифікації;
- визначте ознаки об'єктів;
- визначте загальні і відмінні істотні ознаки об'єктів;
- визначте підставу для класифікації роду, тобто відмінну істотну ознаку, за якою ділитиметься рід на види;
- розподіліть об'єкти за видами;
- визначте підставу класифікації виду на підвиди;
- розподіліть об'єкти на підвиди.

4. Аргументація.

4.1. Розрізняти компоненти доведення, тобто тезу, аргументи і форму доведення.

Теза – це думка, істинність якої треба довести. Аргументи – це думки, з яких виводиться істинність тези.

Форма доведення – це спосіб логічного зв'язку між тезою і аргументами.

4.2. Здійснювати пряме індуктивне доведення, тобто безпосередньо виводити істинність загальної тези з аргументів, що є менш загальними думками.

4.3. Здійснювати пряме дедуктивне доведення, тобто безпосередньо виводити істинність тези з аргументів, що є більш загальними думками.

4.4. Здійснювати доведення „від того, що суперечить”, тобто встановлювати істинність тези за допомогою доведення помилковості думки, що суперечить їй.

4.5. Здійснювати доведення методом виключення, тобто послідовно виключати з повністю вичерпної сукупності альтернативні думки, окрім однієї, яка є доводжуваною тезою.

4.6. Здійснювати спростування тези за допомогою виведення з неї помилкових наслідків („зведення до абсурду”).

4.7. Здійснювати спростування тези за допомогою встановлення істинності антитези.

4.8. Здійснювати спростування аргументів.

4.9. Здійснювати спростування тези.

5. Постановка проблем і розв’язування задач.

5.1. Визначати проблеми, тобто встановлювати невідповідність між бажаним і дійсним.

5.2. Визначати для вирішення проблем нову функцію об’єкту, тобто встановлювати нове значення, роль, обов’язок, сферу діяльності.

5.3. Переносити знання, уміння в нову ситуацію для розв’язування задач.

5.4. Комбінувати відомі засоби для нового розв’язування задач.

5.5. Формулювати гіпотезу щодо вирішення задачі.

6. Моделювання.

Моделі – це матеріальні або в думках представлені об’єкти, які в процесі вирішення завдань заміщають об’єкт-оригінал, зберігаючи деякі важливі для об’єкту завдання, властивості.

6.1. Використовувати, виходячи із завдання, різні види моделювання.

1) матеріальне (наочне) моделювання:

- фізичне моделювання – це моделювання, при якому реальний об’єкт заміщається на його збільшену або зменшену копію, що дозволяє проводити вивчення властивостей об’єкту;

- аналогове моделювання – це моделювання на аналогії процесів і явищ, які мають різну фізичну природу, але однаково описуються формально (одними і тими ж математичними рівняннями, логічними схемами і тому подібне).

2) уявне (ідеальне) моделювання:

- інтуїтивне моделювання – це моделювання, засноване на інтуїтивному уявленні про об'єкт дослідження, що не піддається або не вимагає формалізації;

- знакове моделювання – це моделювання, що використовує як моделі знакові перетворення якого-небудь вигляду: схеми, графіки, креслення, формули, набір символів і т. ін.

Кожне із шести названих інтелектуальних умінь, як показали наші спостереження, найкраще розвивається під час вивчення дисциплін циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки. Проте, традиційні форми навчання не забезпечують такий розвиток повною мірою, а традиційні форми контролю не дають змоги виявити й оцінити інтелектуальні вміння.

У нашій практиці для розвитку та діагностики таких умінь використовувались ділові інтелектуальні ігри, розв'язування ситуаційних вправ, інтелектуальні конкурси і змагання. Саме такі форми навчання використовувались переважно в експериментальних групах. Для порівняння з інтелектуальними вміннями студентів контрольних груп їх також залучали до інтелектуальних конкурсів і змагань на завершальному етапі експерименту.

З метою кількісного оцінювання інтелектуальних умінь майбутніх економістів експертна група, що складалася з 12 викладачів різних дисциплін, оцінювала всі 6 умінь за 10-бальною шкалою, спостерігаючи за тим, як студенти вирішують інтелектуальні завдання. Отже, максимально можлива сума балів може бути 60. Експертні оцінки в кожній групі додавали і ділили на кількість груп, щоб одержати середнє значення. Результати експертного оцінювання представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Числові значення інтелектуальних умінь

Інтелектуальні вміння	КГ (x_K)	$(x_K - \bar{x})^2$	ЕГ (x_E)	$(x_E - \bar{x})^2$
1. Аналіз і синтез	7,23	2,0832	8,14	0,1667
2. Порівняння, аналогія	6,81	1,0472	8,56	0,6861
3. Узагальнення та класифікація	5,13	0,4312	7,97	0,0568
4. Аргументація	4,25	2,3613	6,34	1,9367
5. Постановка проблем	6,18	0,1547	8,13	0,1587
6. Моделювання	5,12	0,4444	7,25	0,2320
Середнє значення $\bar{x} =$	5,7867		7,7317	
n=	6		6	
СУМА		6,5221		3,2371
Коефіцієнт Стюдента		t = 3,4		

З таблиці значень $S(t)$ для розподілу Стюдента [46, с. 207] для $n = n_1 + n_2 - 2 = 6 + 6 - 2 = 10$ знаходимо $S(3,4) = 0,996$. Обчислимо ймовірність відхилень інтелектуальних умінь в обох типах студентських груп. $P[|\bar{x}_E - \bar{x}_K| > t_\phi] = 2 \cdot [1 - S(t_\phi)] = 2 \cdot [1 - 0,996] = 0,008$. Оскільки ймовірність дуже мала, то можна вважати, що інтелектуальні вміння в експериментальних групах істотно відрізняються від інтелектуальних умінь у контрольних групах.

Наступною ієрархічною складовою інтелектуальної культури, як було визначено в підрозділі 1.2., є *інтелектуальна активність*. Як було показано в першому розділі, саме інтелектуальна активність забезпечує інтелектуальний розвиток майбутнього фахівця. Для неї характерна не лише потреба вирішувати пізнавальні завдання, а й необхідність застосовувати одержані знання на практиці, тобто здійснювати активну інтелектуальну діяльність. Інтелектуальна активність – це найважливіший особистісний чинник, що визначає перебіг і результати навчальної та майбутньої професійної діяльності. В той самий час інтелектуальну активність можна розглядати і як спеціальне завдання в сучасній системі професійної освіти, оскільки працедавці пред'являють нині підвищені вимоги до інтелектуальної активності фахівця будь-якого профілю. Тому психологічна підготовленість

молодої людини до інтелектуальної діяльності є одним із головних результатів роботи ВНЗ.

У структурі готовності до інтелектуальної діяльності ми виділяємо наступні складові:

1. Концентрація уваги.
2. Словесна (сміслова) пам'ять.
3. Здібність до узагальнення.
4. Вибірковість сприйняття.
5. Образна (зорова) пам'ять.
6. Здатність класифікувати, виділяти загальні ознаки.
7. Здібність до аналізу смислових зв'язків.
8. Здібність до аналізу кількісних відношень.
9. Здібність до образного конструювання.

Для оцінювання вказаних якостей використовувалася батарея з дев'яти тестів. Результати тестування представлялись набором з 9 оцінок, на основі яких формували профіль інтелектуальної активності. Кожен тест є адекватним пізнавальним завданням практичного характеру, для вирішення якого необхідні певні розумові дії, активізація уваги, пам'яті, уявного конструювання і т. ін.

Індивідуальний профіль інтелектуальної активності будувався для конкретного студента на основі результатів його особистого тестування. Груповий профіль інтелектуальної активності будувався на основі середніх оцінок, одержаних для даної групи. Певний інтерес можуть представляти і оцінки окремих компонентів, що входять у структуру інтелектуальної активності. Іноді вони виявляються вельми значущими для освоєння певної навчальної дисципліни або для обговорення з конкретним студентом проблеми саморозвитку, професійного становлення.

За всіма тестами оцінки розраховувались за єдиною схемою:

- підраховується число правильних відповідей (A);
- підраховується число помилок (B);

- фіксується час, який витрачається на виконання тестового завдання (T).

Обчислювались такі види оцінок:

- 1). *Проста оцінка* розраховується за формулою:

$$O_n = \frac{A}{A_{\max}} \cdot 10, \quad (3.2)$$

де A – число правильних відповідей студента;

$A_{\max}$ – максимальна кількість правильних відповідей для даного тесту.

Отже, величина простої оцінки для всіх показників змінюється в межах від 0 до 10. Підсумкова (сумарна для всіх 9 тестів) оцінка може служити орієнтовним індикатором інтелектуальної активності даного індивіда. Зрозуміло, що ця оцінка може знаходитися в діапазоні від 0 до 90.

Обчислювалась і сумарна групова оцінка інтелектуальної активності (на основі середніх оцінок для даної вибірки).

- 2). *Комплексна оцінка* розраховувалась за формулою:

$$O_k = \frac{A - B}{A_{\max}} \cdot \frac{T_s}{T} \cdot 10, \quad (3.3)$$

де A – число правильних відповідей студента;

$A_{\max}$ – максимальна кількість правильних відповідей для даного тесту;

B – число помилок, допущених студентом;

T – час, витрачений студентом;

T_s – середнє значення часу тестування для даної вибірки.

Вищі комплексні оцінки за наслідками тестування одержали ті студенти, які дали більше правильних відповідей, допустили менше помилок і працювали швидше. Додатне значення оцінки свідчило про те, що число правильних рішень студента за даним тестом перевищує число допущених ним помилок. Від'ємне значення вказує на те, що помилок допущено більше, ніж дано правильних відповідей.

Витрачений на тестове завдання час утворює поправний коефіцієнт: він збільшує загальну оцінку, якщо індивідуальний час менший середнього значення по вибірці (T_s) і знижує її при індивідуальному часі, що перевищує

T_s . Враховуючи різну трудомісткість виконуваних тестів, вважаємо некоректним обчислення сумарної комплексної оцінки.

Спочатку вкажемо на діапазон індивідуальних оцінок студентів, який був виявлений у процесі проведеного тестування в кількох університетах економічного профілю. У деяких студентів проста сумарна оцінка була рівна 22-25 балам. Найсильніші студенти одержали 70-72 бали. Отже, пропонується тест є ефективним вимірювальним інструментом, а індивідуальні відмінності інтелектуальних можливостей студентів вельми значні.

Середнє значення простої оцінки (O_n) для всієї вибірки – 46,5 балів (нагадаємо, що значення цієї сумарної оцінки може знаходитися в діапазоні від 0 до 90). Враховуючи, що середня групова оцінка опинилася посередині заданого діапазону, можна говорити про хорошу збалансованість тестової системи. Ми пропонуємо інтервал для O_n в межах від 40 до 50 (45 балів ± 5) розглядати як умовну „норму”. Оцінки, нижче 40, можна вважати низькими (низька інтелектуальна активність). Оцінки, що перевищують 50, можна вважати високими (говорять про високу інтелектуальну активність). Середній час виконання студентами всіх тестових завдань виявився рівним 28 хвилинам.

Після проведення формульовального етапу експерименту за результатами тестування студентів IV курсу в контрольних групах середнє значення групової оцінки інтелектуальної активності становило 48,9, а в експериментальних – 60,8. Обидва значення виявились більшими за умовну „норму”, проте в експериментальних групах групова оцінка інтелектуальної активності виявилась значно (на 12%) вищою.

Із рис. 3.1 видно, що найбільш високі оцінки студенти одержали з таких трьох показників, як словесна і образна пам'ять, здібність до аналізу кількісних відношень. Комплексні оцінки за цими показниками додатні, тобто учасники тестування дають більше правильних відповідей, ніж

допускають помилок. Важче студентам дається аналіз смислових зв'язків, процедури узагальнення, образне конструювання.

Отже, інтелектуальні якості в студентів розвинені нерівномірно: одні успішно допомагають навчанню, інші – його ускладнюють.

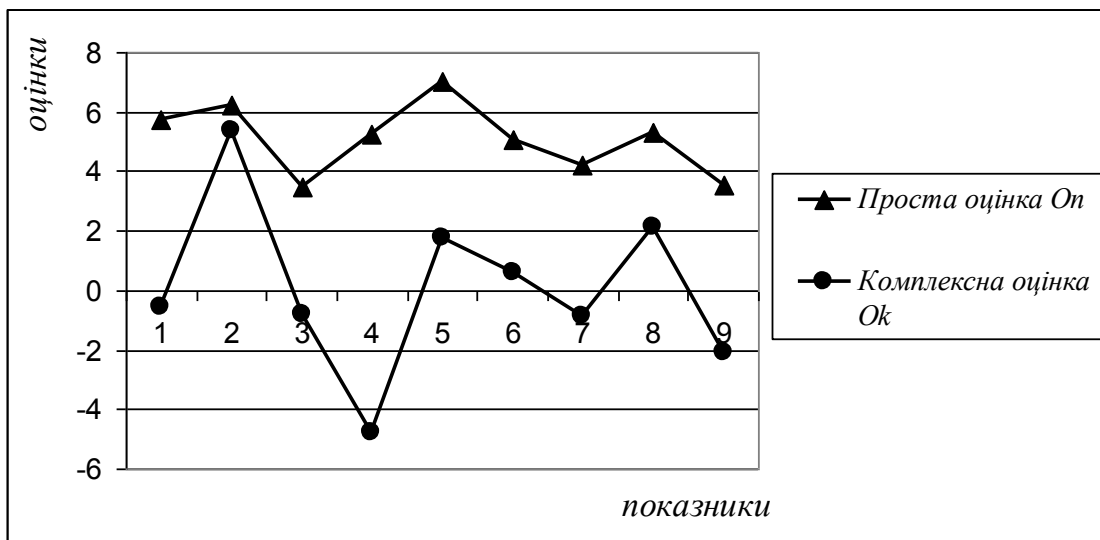

Рис. 3.1. Груповий профіль інтелектуальної активності (для всієї вибірки)
 1 – концентрація уваги; 2 – словесна пам'ять; 3 – здібність до узагальнення;
 4 – вибірковість сприйняття; 5 – образна (зорова) пам'ять; 6 – здатність класифікувати, виділяти загальні ознаки; 7 – здібність до аналізу смислових зв'язків; 8 – здібність до аналізу кількісних відношень; 9 – здібність до образного конструювання.

Можна припустити, що середній сумарний бал інтелектуальної активності, обчислений для конкретної групи, може служити для оцінювання якості освітнього процесу, що реалізовується в цій групі (звісно, у порівнянні цього балу з аналогічними даними інших груп).

Був здійснений порівняльний аналіз інтелектуальної активності в контрольних та експериментальних групах. У цілому по вибірці середній сумарний бал (O_n) інтелектуальної активності для контрольних груп (КГ) рівний 44,0, для експериментальних (ЕГ) він виявився помітно вищим – 47,8. За трьома першими параметрами показники в ЕГ помітно перевищують бали, отримані в КГ. За трьома наступними параметрами показники в ЕГ лише трохи вищі за показники в КГ, а за трьома останніми параметрами результати практично однакові.

Комплексні оцінки семи параметрів інтелектуальної активності, одержані в ЕГ, також перевищують результати в КГ.

Таблиця 3.3

Групові профілі інтелектуальної активності студентів першого курсу в контрольних та експериментальних групах (середні значення для даної групи)

Складові інтелектуальної активності	Прості оцінки – O_n		Комплексні оцінки – O_k	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1. Концентрація уваги	5,4	6,1	-1,3	0,2
2. Словесна пам'ять	5,6	6,9	3,9	6,8
3. Здібність до узагальнення	3,1	3,9	-1,5	-0,1
4. Вибірковість сприйняття	5,1	5,4	-6,5	-3,0
5. Образна (зорова) пам'ять	6,9	7,2	1,5	2,0
6. Здатність класифікувати, виділяти загальні ознаки	4,9	5,2	0,3	0,9
7. Здібність до аналізу смислових зв'язків	4,1	4,3	-1,2	-0,5
8. Здібність до аналізу кількісних відношень	5,3	5,3	2,5	1,8
9. Здібність до образного конструювання	3,6	3,5	-0,7	-3,5
СУМА	44,0	47,8		

Виключенням є дві останніх у списку складових інтелектуальної активності: прості оцінки в КГ і ЕГ рівні, а комплексні оцінки в КГ дещо вищі, ніж в ЕГ. Отже, при аналізі кількісних відношень і образному конструюванні студенти контрольних та експериментальних груп дають у середньому однакове число правильних рішень, проте студенти контрольних груп при цьому рідше допускають помилки і працюють над подібними пізнавальними завданнями швидше. Для забезпечення достовірності результатів експерименту саме ці групи були вибрані контрольними.

Результати досліджень, що проводились у кінці кожного року навчання, відображають зміну середніх сумарних балів студентів залежно від року навчання у ВНЗ. Дані по загальній вибірці наведено в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Середні показники інтелектуальної активності студентів контрольних груп різних курсів (у балах)

Складові інтелектуальної активності	Прості оцінки – O_n Контрольні групи – КГ			
	I курс	II курс	III курс	IV курс
1. Концентрація уваги	5,4	5,7	5,4	5,7
2. Словесна пам'ять	5,6	6,4	6,3	6,7
3. Здібність до узагальнення	3,1	3,2	3,6	3,9
4. Вибірковість сприйняття	5,1	5,4	5,3	5,3
5. Образна (зорова) пам'ять	6,9	7,0	7,1	7,2
6. Здатність класифікувати, виділяти загальні ознаки	4,9	5,2	4,9	5,2
7. Здібність до аналізу смислових зв'язків	4,1	4,3	4,4	4,8
8. Здібність до аналізу кількісних відношень	5,3	5,4	5,5	5,6
9. Здібність до образного конструювання	3,6	3,8	4,2	4,5
СУМА	44,0	46,4	46,7	48,9

Отже, в процесі навчання у ВНЗ інтелектуальна активність студентів з року в рік поступово зростає. Якщо у першокурсників середнє значення O_n знаходилося на нижній межі „норми”, то у випускників ВНЗ це значення досягає верхньої межі „норми”. Найбільший „приріст” інтелектуальної активності був виявлений за час переходу з I-го до II-го курсу. Пояснюємо це тим, що за перший рік навчання у ВНЗ у студентів швидкими темпами розвиваються загальнонавчальні уміння та навички, самоуправління, є досить високою мотивація до навчання. Аналогічна картина спостерігається і в експериментальних групах (табл. 3.5).

З таблиць 3.4 і 3.5 видно, що компоненти інтелектуальної активності змінюються нерівномірно: одні показники поліпшуються більшою мірою, інші – меншою. Якщо побудувати сумарні результати показників за всіма курсами, то побачимо динаміку змін інтелектуальної активності в контрольних та експериментальних групах (рис. 3.2).

Таблиця. 3.5

**Середні показники інтелектуальної активності студентів
експериментальних груп різних курсів (у балах)**

Складові інтелектуальної активності	Прості оцінки – O_n Експериментальні групи – ЕГ			
	I курс	II курс	III курс	IV курс
1. Концентрація уваги	6,1	6,9	7,1	7,5
2. Словесна пам'ять	6,9	7,2	7,5	7,9
3. Здібність до узагальнення	3,9	4,4	4,8	5,4
4. Вибірковість сприйняття	5,4	5,8	6,5	6,9
5. Образна (зорова) пам'ять	7,2	7,4	7,7	7,9
6. Здатність класифікувати, виділяти загальні ознаки	5,2	6,1	6,6	6,9
7. Здібність до аналізу смислових зв'язків	4,3	4,8	5,7	6,2
8. Здібність до аналізу кількісних відношень	5,3	5,9	6,5	6,8
9. Здібність до образного конструювання	3,5	3,9	4,5	5,3
СУМА	47,8	52,4	56,9	60,8

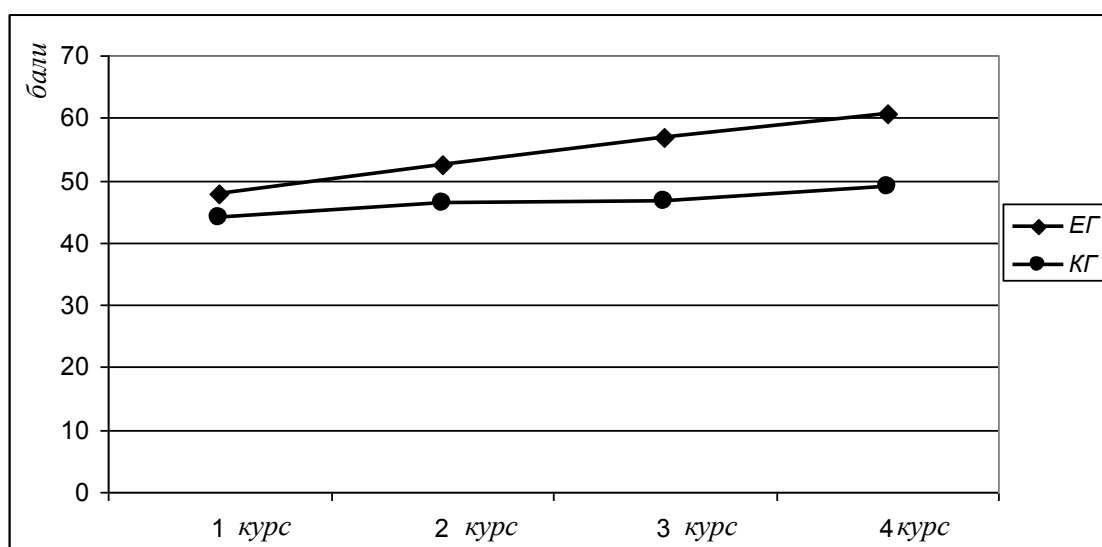

Рис. 3.2. Динаміка інтелектуальної активності в контрольних та експериментальних групах (залежно від курсу навчання)

Динаміку інтелектуальної активності, на наш погляд, можна розглядати як основний критерій якості освітнього процесу. Для підтвердження того, що між показниками інтелектуальної активності в контрольних та експериментальних групах є істотна різниця, також обчислювали коефіцієнт Стюдента, використовуючи формулу (3.1).

Таблиця 3.6

Зведена таблиця значень інтелектуальної активності

	КГ (x_K)	$(x_K - \bar{x})^2$	ЕГ (x_E)	$(x_E - \bar{x})^2$
I курс	44,0	6,25	47,8	44,5556
II курс	46,4	0,01	52,4	4,3056
III курс	46,7	0,04	56,9	5,8806
IV курс	48,9	5,76	60,8	40,0056
Середнє значення $\bar{x} =$	46,5		54,475	
n=	4		4	
СУМА		12,06		94,7475
Коефіцієнт Стюдента		t = 2,7		

З таблиці значень $S(t)$ для розподілу Стюдента [46, с. 207] знаходимо $S(2,7) = 0,983$. Обчислимо ймовірність відхилень інтелектуальної активності $P\left[\left|\bar{x}_E - \bar{x}_K\right| > t_\phi\right] = 2 \cdot [1 - S(t_\phi)] = 2 \cdot [1 - 0,983] = 0,034$. Оскільки ймовірність дуже мала, то можна вважати, що інтелектуальна активність в експериментальних групах істотно відрізняється від інтелектуальної активності в контрольних групах.

Розглянемо зміни комплексних оцінок інтелектуальної активності (табл. 3.7). Як бачимо, за всіма параметрами спостерігається збільшення середніх значень комплексних оцінок упродовж чотирьох років навчання у ВНЗ. Найуспішніше розвивається словесна пам'ять, а також здібності до узагальнення та аналізу смислових зв'язків. Якщо у першокурсників комплексні оцінки мали від'ємне значення (число помилок перевищує число правильних рішень) по шести параметрах інтелектуальної діяльності, то у випускників – тільки за трьома параметрами.

Таблиця. 3.7

**Середні показники інтелектуальної активності студентів
експериментальних груп різних курсів
(у балах, комплексні оцінки)**

Складові інтелектуальної активності	Комплексні оцінки – O_k			
	I курс	II курс	III курс	IV курс
1. Концентрація уваги	-2,1	-0,2	-0,2	-0,1
2. Словесна пам'ять	3,8	5,4	5,7	5,9
3. Здібність до узагальнення	-2,4	-1,2	-0,3	1,1
4. Вибірковість сприйняття	-5,8	-5,2	-5,2	-3,3
5. Образна (зорова) пам'ять	1,6	2,2	2,4	2,6
6. Здатність класифікувати, виділяти загальні ознаки	-0,4	1,0	-0,3	1,6
7. Здібність до аналізу смислових зв'язків	-3,6	-0,8	-0,6	2,1
8. Здібність до аналізу кількісних відношень	1,2	3,0	3,2	3,4
9. Здібність до образного конструювання	-5,6	-1,6	-1,0	-0,9

3). За вказаними вище результатами тестування можна обчислювати для конкретного студента ще три додаткові оцінки:

$$P_a = \frac{A - A_s}{A_s} \cdot 10, \quad (3.4)$$

де P_a – індивідуальна оцінка правильних відповідей (по даному тесту);

A – число правильних відповідей студента;

A_s – середнє число правильних відповідей по вибірці.

Дана оцінка характеризує *продуктивність інтелектуальних дій*. Чим більше правильних відповідей дає студент, тим вища дана оцінка. Її мінімально можлива величина рівна -10 (коли не дано жодної правильної відповіді).

Ще одна оцінка характеризує *точність інтелектуальних дій*. Чим менше помилок допускає студент, тим менша дана оцінка. Її мінімально можлива величина рівна -10 (коли не допущено жодної помилки)

$$P_b = \frac{B - B_s}{B_s} \cdot 10, \quad (3.5)$$

де P_b – індивідуальна оцінка помилок (по даному тесту);

B – число помилок, допущених студентом;

B_s – середнє число помилок по вибірці.

$$\text{Якщо скористатись формулою} \quad P_t = \frac{T - T_s}{T_s} \cdot 10, \quad (3.6)$$

де P_t – індивідуальна оцінка часу (за даним тестом);

T – час, витрачений студентом;

T_s – середній час по вибірці, то одержимо оцінку, що характеризує *швидкість інтелектуальних дій*. Чим швидше працює студент, тим менша дана оцінка. Від'ємне значення цієї оцінки свідчить про те, що студент виконав тест швидше, ніж у середньому по вибірці. Додатне – тест виконаний повільніше, ніж у середньому по вибірці.

Розглянуті вище методики тестування використовувались у нашій практиці для формування банків індивідуальних результатів інтелектуальної активності. Саме індивідуальна діагностика інтелектуальної активності дає можливість викладачам вносити корективи в розвиток інтелектуальної культури кожного окремого студента. Наведемо декілька типових прикладів.

На рис. 3.3 наведено графіки оцінок O_n і P_a , отримані для студента №1, сумарний бал якого рівний всього 21,4. У даного студента один із найнижчих результатів тестування. Практично за всіма тестами він показав результати, нижчі середнього по вибірці. Тільки одне тестове завдання (по образному конструюванню) виконане ним на рівні середнього результату по вибірці. Отже, найсерйозніша проблема студента – погана пам'ять і труднощі з увагою. Крім того, йому заважає надмірна поспішність (або відсутність терпіння): на всі тестові завдання він витратив всього 23 хвилини (середній час для всієї вибірки 28 хвилин). Очевидно, що цей студент потребує особливого навчального режиму. Йому необхідні вправи на тренування пам'яті та уваги.

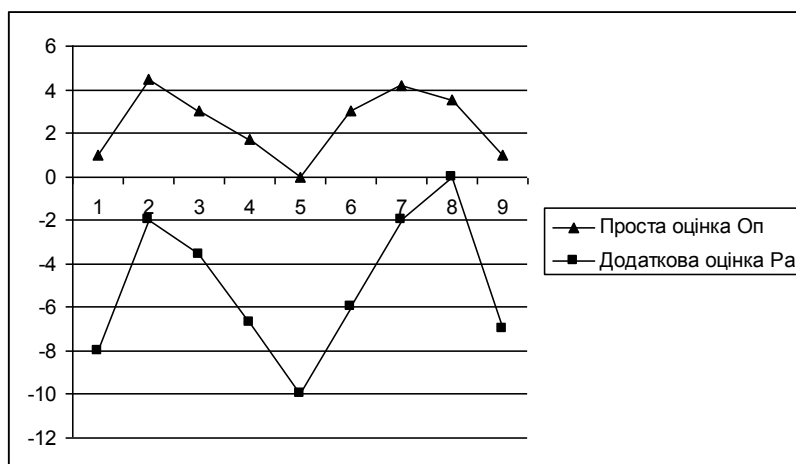

Рис. 3.3. Індивідуальний профіль інтелектуальної активності студента №1
 1 – Концентрація уваги; 2 – Вибірковість сприйняття; 3 – Аналіз смислових зв'язків; 4 – Класифікація, виділення ознак; 5 – Словесна пам'ять; 6 – Образна пам'ять; 7 – Аналіз кількісних відношень; 8 – Образне конструювання; 9 – Узагальнення.

На рис. 3.4 наведено графіки таких самих оцінок для студента №2, сумарний бал якого рівний 72 (один із кращих результатів у нашій вибірці).

У цьому випадку студент показав по восьми тестах результати, вищі за середні значення по вибірці. Найсильніші сторони студента – відмінна пам'ять, здатність концентрувати увагу й активізувати сприйняття.

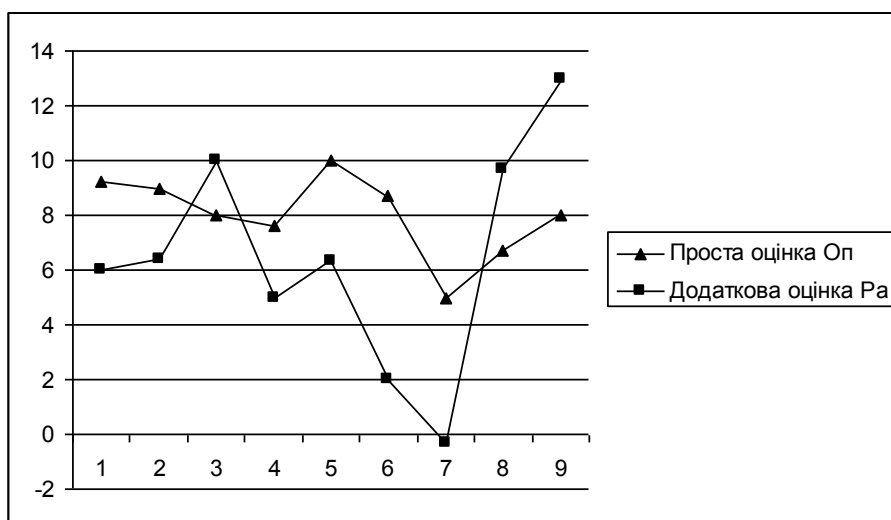

Рис. 3.4. Індивідуальний профіль інтелектуальної активності студента №2

Значно краще за багато однокурсників він справляється з операцією узагальнення. Проте логічні операції математичного характеру виконані на рівні середнього значення по вибірці. На виконання всіх тестових завдань

цим студентом витрачено 35 хвилин, що дещо більше, ніж середнє значення для вибірки.

Яка ж точність пізнавальних дій цього студента? Про це можна судити за оцінками P_b :

№п/п	1	2	3	4	5	6	7	8	9
P_b	-8,6	-3,4	-6,7	-5,0	-10,0	4,4	1,2	-7,3	-5,9

Як видно, у семи тестах студент допустив менше помилок, ніж у середньому по вибірці. По тесту 5 (словесна пам'ять) не допущено жодної помилки. Причому, це завдання виконане швидко – за 2 хвилини, коли середнє значення по цьому тесту для вибірки рівне 3,5 хвилин. Цікаво, що при виконанні тесту 7 зроблено трохи більше помилок, ніж у середньому по вибірці. Швидше за все, у даної молоді людини виявляється гуманітарна спрямованість. Перед таким студентом можна ставити складніші інтелектуальні завдання, залучати до творчої інтелектуальної діяльності.

На рис. 3.5 приведені профілі інтелектуальної активності двох студентів №3 і №4, які одержали близькі сумарні оцінки: 46,4 та 47,3.

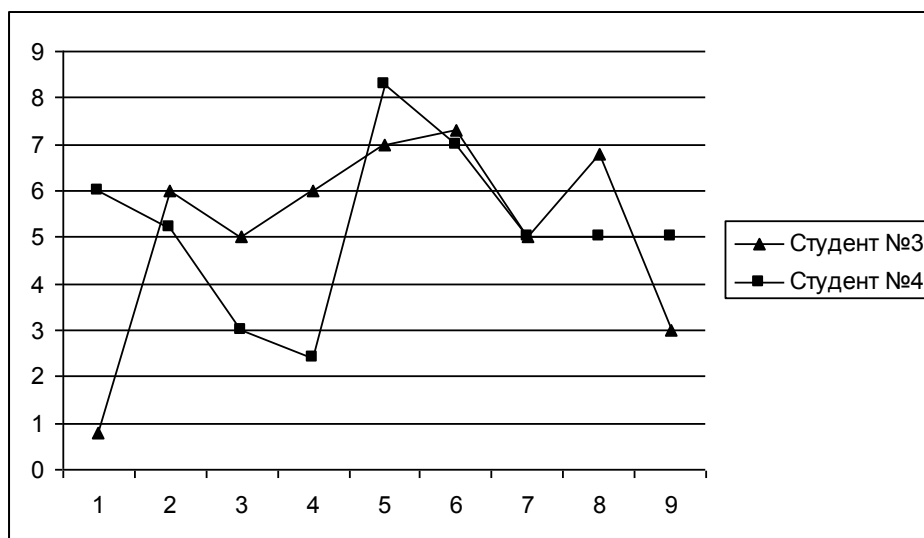

Рис. 3.5 Індивідуальний профіль інтелектуальної активності студентів №3 і №4

Отже, ці студенти одержали, приблизно, однакові сумарні оцінки O_n , проте профілі інтелектуальної активності у кожного з них мають свої особливості. Студент №3 має за чотирма параметрами вищі оцінки, а студент №4 має перевагу за трьома іншими параметрами. І лише за двома

параметрами їхні оцінки співпадають. У одного з них краще розвинена увага, смислова пам'ять, здібність до узагальнення. Інший успішніше здійснює смисловий аналіз, класифікацію, образне конструювання.

З'ясовується, що студенту №3 особливо важко дається процес узагальнення: оцінка продуктивності P_a по 9 тесту від'ємна (-1,3), але при цьому на дане тестове завдання витрачено порівняно багато часу – 9 хвилин (середнє значення для вибірки 4,5 хв.).

Студенту №4 важче дається класифікація, процедура виділення загальних ознак: оцінка P_a по 4 тесту від'ємна (-5), при цьому більше середнього допущено помилок ($P_b = 5$). Хоча дане тестове завдання виконане порівняно швидко – за 1 хвилину 50 секунд (середнє значення для вибірки 2 хвилини 14 секунд.). Пізнавальні дії студента №4 здійснюються в цілому швидше – на виконання всіх тестів він витратив 26 хв. 15 с., а студент №3 – 32 хв. 45 с.

Отже, кожен із цих студентів вимагає свого індивідуального підходу, незважаючи на однакові сумарні бали, одержані за наслідками тестування. Ми переконуємося, що структура інтелектуальної активності суто індивідуальна і неповторювана. Це вимагає від ВНЗ особистісно зорієнтованих технологій навчання, до яких відносимо ділові ігри, технології співробітництва, метод проектів тощо.

Для інтелектуальної активності Д. Богоявленська [14; 15] визначає три якісних рівні:

1. Стимульно-продуктивний чи пасивний, коли людина при найсумліннішій і енергійній роботі залишається у межах заданого чи первісно знайденого способу дії. Задачі аналізуються суб'єктом у всьому різноманітті їх індивідуальних особливостей, але як окремі, без співвіднесення з іншими задачами. Це рівень пізнання одиничного, відповідає прийняттю і продуктивному розв'язуванню завдань, які стоять перед людиною. При цьому в межах уже поставлених проблем людина здатна на сміливі гіпотези й оригінальні знахідки.

2. Евристичний. На цьому рівні людина виявляє в тому чи іншому ступені інтелектуальну активність, не стимульовану ні зовнішніми факторами, ні суб'єктивною оцінкою результатів діяльності. Володіючи досить надійним способом розв'язання, людина продовжує аналізувати склад і структуру своєї діяльності, зіставляє між собою окремі задачі, що призводить її до відкриття нових, оригінальних способів вирішення. Відбувається зіставлення ряду завдань, унаслідок чого відкриваються нові закономірності, загальні для системи задач. Це рівень пізнання особливого, відповідає відкриттю закономірностей емпіричним шляхом.

3. Креативний – вищий рівень інтелектуальної активності. Тут виявлена суб'єктом емпірична закономірність стає для нього не евристикою, не просто прийомом вирішення, а самостійною проблемою, заради вивчення якої він готовий припинити запропоновану ззовні діяльність, почавши іншу, мотивовану вже зсередини. Піддаються аналізу й доведенню знайдені закономірності шляхом аналізу їх вихідної генетичної підстави, думка досягає загального характеру. Цей рівень відповідає теоретичним відкриттям, коли вчений на підставі знайдених ним чи іншими фактів і закономірностей будує теорію, що пояснює їх, ставить нову проблему.

Оскільки нас цікавить визначення рівня інтелектуальної активності економіста, то варто врахувати також його здатність до створення абсолютно нових форм ведення бізнесу, до ініціювання нових шляхів розвитку окремих галузей економіки, чи й усієї економічної сфери загалом. Тому для перевірки та порівняння *стану готовності студентів до продуктивної інтелектуальної діяльності* під час педагогічного експерименту пропонуємо визначати чотири рівні, розділивши пасивний і продуктивний (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Рівні інтелектуальної активності

Рівні		Сутнісні характеристики
1.	Пасивний	інтелектуальна діяльність стимулюється лише зовнішніми мотивами, студент не вміє її планувати
2.	Продуктивний	присутні внутрішні мотиви діяльності, але відсутня інтелектуальна ініціатива; володіння раціональними прийомами розумової діяльності
3.	Евристичний	здатність до аналізу структури діяльності, пошуку нових оригінальних рішень; студент готовий приймати самостійні рішення, розробляє власні плани інтелектуальних дій, але впроваджує їх у практику неспішно, чекає на підтримку колег
4.	Креативний	здатність до генерування ідей, створення нових форм діяльності, нестандартних розв'язків, технологій, до висунення гіпотез, самостійної постановки проблем, завдань, вироблення концепцій; студент самостійно приймає рішення, розробляє план інтелектуальної діяльності та рішуче втілює його на практиці

Визначення рівнів проводилось групою експертів, до складу якої входили 12 викладачів різних дисциплін. Результати експертної перевірки наведено в таблиці 3.9.

Таблиця. 3.9

Результати обробки даних щодо оцінювання рівня готовності студентів до інтелектуальної діяльності

Групи	Рівні готовності студентів до інтелектуальної діяльності (%)			
	Пасивний 1	Продуктивний 2	Евристичний 3	Креативний 4
КГ	3	45	40	12
ЕГ	0	31	46	23

Наочніше ці результати наведені у вигляді гістограми (рис. 3.6).

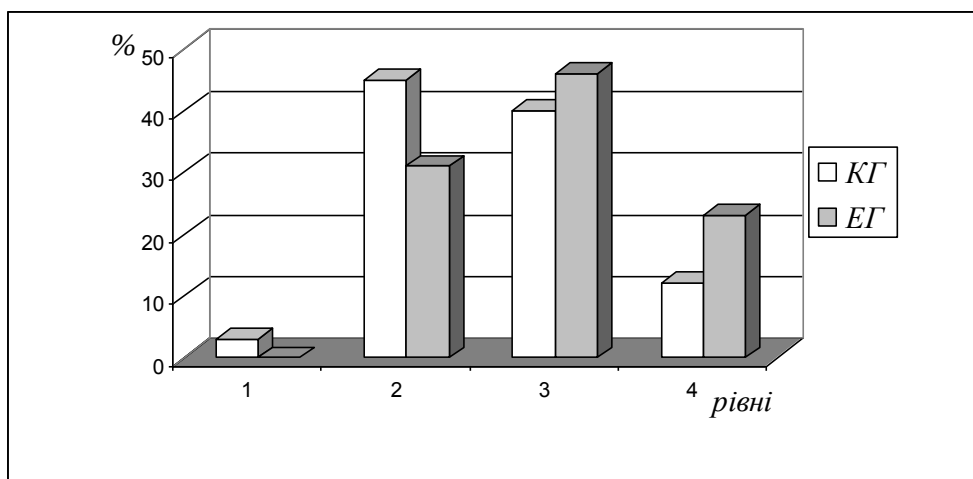

Рис. 3.6. Рівні готовності студентів до продуктивної інтелектуальної діяльності

Практичний досвід з формування інтелектуальної активності студентів дає підстави виокремити методи, найбільш доцільні для цього (табл. 3.9).

Таблиця. 3.9

Методи, що забезпечують досягнення відповідного рівня інтелектуальної активності

Рівні інтелектуальної активності		Методи
I	Пасивний	пояснювально-ілюстративний
II	Продуктивний	метод емоційного стимулювання навчання; метод ділових ігор; метод створення ситуацій успіху
III	Евристичний	науково-дослідницька робота
IV	Креативний	метод проектів, ситуативний аналіз, розв'язування економічних проблем-вправ, участь в інтелектуальних конкурсах

Зазначимо, що поділ методів за впливом на досягнення конкретного рівня інтелектуальної культури умовний. Кожний із зазначених методів певною мірою впливає на розвиток інтелектуальної активності на всіх її рівнях.

Пояснювально-ілюстративний метод є найпоширенішим у традиційних технологіях навчання і застосовувався в нашому дослідженні в контрольних групах студентів. В експериментальних групах упроваджувалась серія методів, спрямованих на розвиток інтелектуальної активності майбутніх економістів. Методика їх упровадження розглянута в другому розділі.

Очевидно, що до продуктивної інтелектуальної діяльності готові лише ті студенти, які мають продуктивний, евристичний, а ще краще – креативний рівень готовності. На жаль, студентів з креативним рівнем готовності до продуктивної діяльності мало, але в експериментальних групах їх виявилось майже вдвічі більше, ніж у контрольних.

Для визначення числового значення **інтелектуальної продуктивності** як показника готовності саме до інтелектуальної економічної діяльності, був використаний модифікований Л. Засекіною [75, с. 154] варіант методики практичного інтелекту Р. Стернберга [184].

Студентам пропонувалися два практичних завдання.

Задача 1. *Ви і Ваш співробітник несете відповідальність за оформлення звіту про фінансові витрати за поточний рік. Ви маєте закінчити цю роботу до кінця тижня. Вам не подобається, що саме цього співробітника обрали працювати над звітом разом з вами, оскільки у нього репутація людини, яка завжди порушує терміни виконання роботи. При цьому, видається, що він докладає значних зусиль для виконання роботи. Просто йому не вистачає організаційних навичок, які необхідні для того, щоб закінчити справу у відповідні терміни. Він також є надто педантичним. В результаті він багато часу витрачає на досягнення рівня „досконалої ідеї”, „досконалого звіту”, що в результаті гальмує його роботу. Ваша мета полягає в оформленні грамотного звіту у чітко відведені для цього терміни.*

Оцініть якість кожного нижчеподаного варіанту стратегії поведінки та вірогідність її використання для досягнення цілі. Оцінку здійснюйте за двобальною шкалою: 0 – ніколи не використаю; 1 – не знаю; 2 – обов’язково використаю.

Перелік містить 10 стратегій, кожна з яких свідчить про наявність практичних навичок та вмінь у розв’язанні такого роду завдань.

1. Розподіліть усю роботу, яку необхідно виконати, на рівні частини, та повідомте співробітника про те, що відповідальність за свою ділянку роботи кожен буде нести окремо.

2. Ввічливо поясніть йому, що надлишкова педантичність та скрупульозність у роботі знижує її ефективність.

3. Визначте терміни виконання кожної частини роботи і узгодьте, що Ви повинні закінчити до кожного з цих термінів.

4. Попросіть Вашого начальника про те, щоб він кожен день перевіряв, наскільки просунулася Ваша робота (після того, як поясните причину цього прохання).

5. Хваліть Вашого співробітника за закінчення кожної частини роботи.

6. Ввічливо без наявності конфліктогенів робіть йому зауваження, якщо Ви побачили перші ознаки того, що він порушує терміни роботи.

7. Як тільки Ви помітили, що він починає затягувати справу, попросіть дозволу закінчити звіт самостійно.

8. Вкажіть чітко та ясно, проте ввічливо, наскільки він затримує виконання роботи.

9. Намагайтеся не тиснути на співробітника, оскільки від цього він ще більше гальмуватиме справу.

10. Запропонуйте йому вечерю за Ваш рахунок, якщо він до кінця терміну здасть звіт.

Задача 2. Оцініть варіанти наступних стратегій, що стосуються Вашої повсякденної роботи бухгалтера за двобальною шкалою: 0 – ніколи не використовую; 1 – не знаю; 2 – завжди використовую. Перелік стратегій:

1. Думати про виконання роботи, а не про час, який ця робота потребує.
2. Виконувати в першу чергу ті завдання, які відповідають Вашим пріоритетам.
3. Бути в курсі кожного етапу проекту, у якому Ви берете безпосередню участь.

4. Винагороджувати себе за виконання необхідних завдань впродовж робочого дня.
5. Робити невеличкі перерви впродовж дня.
6. Доручати комусь лише неістотні завдання, оскільки Ви не можете гарантувати, що завдання будуть виконані якісно та відповідно до визначеного терміну, якщо Ви виконуєте їх не власноруч.
7. Починати роботу з того, до чого у Вас лежить душа для того, щоб підвищити якість роботи.
8. Використовувати будь-яку можливість для забезпечення зворотного зв'язку вже на ранніх етапах роботи над важливим завданням, проектом.
9. Визначати свої власні терміни, додатково до тих, які визначені вищим керівництвом.
10. Не витрачати надто багато часу на розмірковування про найкращий спосіб виконання роботи, адже найкращий спосіб віднаходиться лише в процесі активного виконання завдання.

Максимальна кількість балів, що свідчить про високий рівень практичного інтелекту, становить 40 балів. У результаті дослідження бали розподілилися в контрольних групах між 5 і 28, а в експериментальних – між 9 і 37. Розподіл студентів у відсотковому відношенні за набраними балами представлено на рис. 3.7.

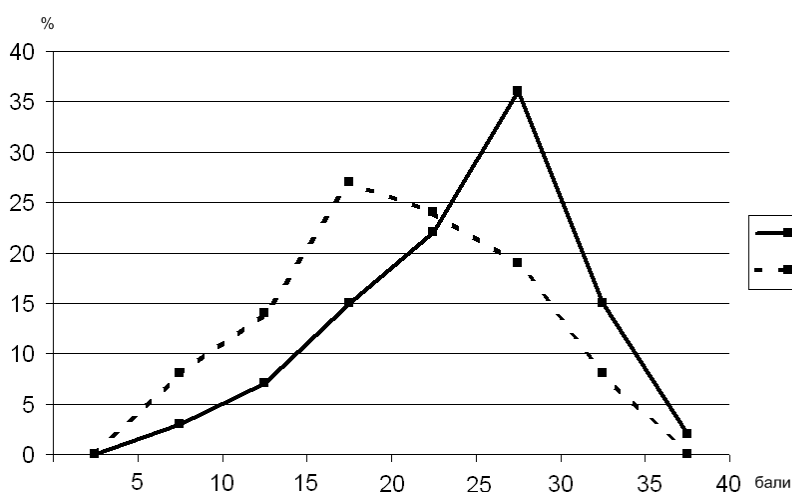

Рис. 3.7. Розподіл студентів у відсотковому відношенні за набраними балами практичного інтелекту (інтелектуальна продуктивність)

З рисунка 3.7 видно, що в експериментальних групах пік розподілу студентів зміщений у бік більшої кількості балів, що свідчить про вищий рівень практичного інтелекту.

Для підтвердження готовності студентів саме до інтелектуальної економічної діяльності використовувався тест „Ваші шанси стати підприємцем”, що представлений нижче.

Тест: Ваші шанси стати підприємцем

Виберіть у кожному із семи пунктів по одній характеристиці, яка найбільше Вам відповідає. При цьому проставте бали: а – 4, б – 3, в – 2, г – 1.

1. Ініціатива:
 - а) шукаю додаткові завдання;
 - б) винахідливий при виконанні будь-якого завдання;
 - в) виконую необхідний обсяг робіт без вказівок керівництва;
 - г) постійно чекаю вказівок.
2. Лідерство:
 - а) сильний, справляю враження впевненого;
 - б) уміло даю ефективні накази;
 - в) ведучий;
 - г) ведений.
3. Відповідальність:
 - а) виявляю відповідальність при виконанні завдань;
 - б) погоджуюсь із завданнями (хоча і не без заперечень);
 - в) неохоче беруся за виконання завдань;
 - г) ухиляюсь від виконання завдань.
4. Ставлення до інших:
 - а) позитивно та доброзичливо ставлюся до інших;
 - б) приємний та ввічливий;
 - в) іноді зі мною важко працювати;
 - г) сварливий та некоммунікбельний.
5. Організаторські здібності:
 - а) переконливий, умію подати факти в логічній послідовності;
 - б) здібний організатор;
 - в) середні організаторські здібності;
 - г) те, що я організовую, як правило, не відбувається.
6. Рішучість:
 - а) швидкий та точний;
 - б) обережний;
 - в) швидкий, але часто помиляюсь;
 - г) боязкий, часто сумніваюся.
7. Наполегливість:
 - а) цілеспрямований, мене не зупиняють труднощі;
 - б) докладаю постійних зусиль;

- в) намагаюсь докладати зусиль, поки є результати від цього;
 г) якщо у мене щось не вдається, то я цю справу залишаю.

Результати:

25–28 балів: Ви природжений підприємець.

21–24 бали: У Вас є значні шанси стати підприємцем.

17–20 балів: Ви можете стати непоганим підприємцем, якщо на Вашому шляху не виникне значних перешкод.

13–16 балів: Для того щоб Ви могли стати підприємцем, Вам необхідно докласти значних зусиль для власного самовдосконалення, і щоб успішно склались обставини.

Менше 13 балів: Ваші шанси в сфері підприємництва не дуже сприятливі, спробуйте свої сили в інших сферах.

Розподіл студентів за набраними балами у контрольних та експериментальних групах наведено в таблиці 3.10.

Таблиця 3.10

Розподіл студентів за набраними балами

Групи	Число студентів (%), які набрали бали з певного діапазону				
	менше 13	13–16 балів	17–20 балів	21–24 бали	25–28 балів
КГ	4	14	41	33	8
ЕГ	0	15	24	46	15

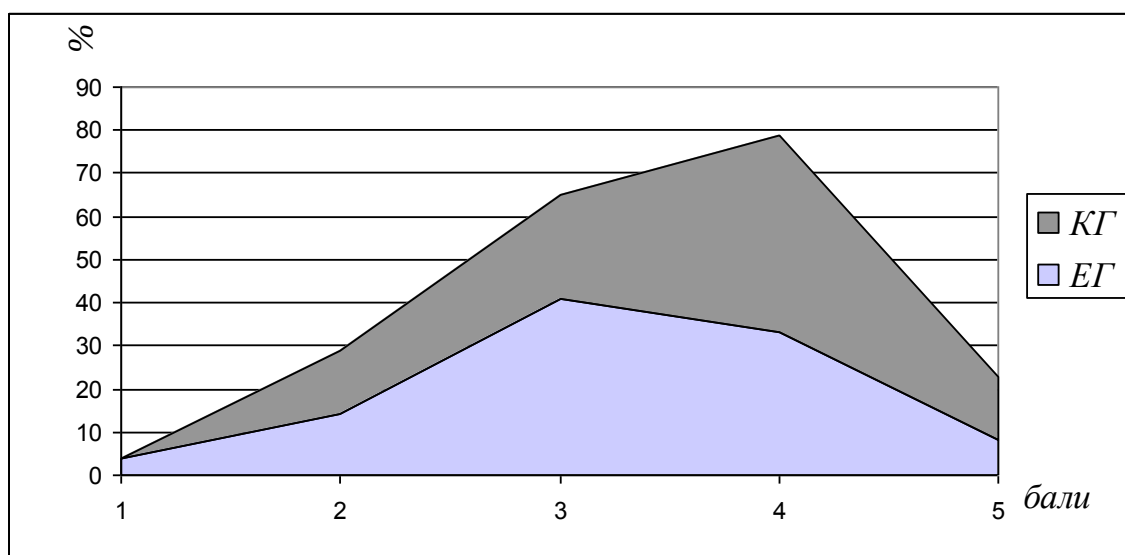

Рис. 3.8. Розподіл студентів за набраними балами у контрольних та експериментальних групах

З рисунка 3.8 видно, що в експериментальних групах випускників, готових до підприємницької діяльності, значно більше.

Результати останніх двох діагностичних методик свідчать, що в експериментальних групах рівень інтелектуальної продуктивності студентів значно вищий, ніж у контрольних групах.

Для визначення і порівняння рівнів інтелектуальної культури студентів контрольних та експериментальних груп за критеріями користувались критеріями і показниками, що представлені в першому розділі. Числові значення показників наведено в таблиці 3.11. Кожний із показників оцінювався за п'ятибальною шкалою. Оцінки виставлялись експертами та визначалось їх середнє значення.

Оскільки всього показників визначено 24, то максимальною могла б бути сума 120 балів, зокрема 40 за кожним із трьох критеріїв. Аналіз таблиці 3.11 показує, що найбільшою є сума показників за когнітивним критерієм в обох типах груп, а щодо мотиваційно-особистісного та операційного, то маємо розбіжності. У контрольних групах більше значення за мотиваційно-особистісним, ніж за операційним критерієм, а в експериментальних – навпаки.

Таблиця 3.11

**Числові значення показників інтелектуальної культури
майбутніх економістів**

	Критерії і показники	Числові значення	
		КГ	ЕГ
Мотиваційно-особистісний критерій			
M1	Бажання мати високий рівень економічних знань	4,1	4,4
M2	Прагнення до професійного успіху	4,2	4,4
M3	Прагнення до реалізації власних інтелектуальних здібностей	3,8	4,3
M4	Уміння визначати особистісно та професійно значущу інформацію	3,2	4,1
M5	Здатність до постановки проблем, висунення нових цілей	2,9	4,1
M6	Прагнення до постійного самовдосконалення	3,1	4,2
M7	Нестандартний підхід до розв’язання квазіпрофесійних проблем	2,8	3,9
M8	Бажання до творчої інтелектуальної діяльності	2,7	4,1
	Сума балів за мотиваційно-особистісним критерієм	26,8	33,5
Когнітивний критерій			
K1	Знання з циклу дисциплін з природничо-математичної підготовки	3,3	4,4
K2	Знання з циклу дисциплін із загальноекономічної підготовки	3,6	4,3
K3	Знання з циклу дисциплін зі спеціальної професійної підготовки	4,1	4,5
K4	Розуміння сучасних економічних проблем	3,8	4,4
K5	Здатність самостійно здобувати інформацію, перетворюючи її в знання	3,6	4,4
K6	Уміння здійснювати аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікацію економічної інформації	3,7	4,3
K7	Здатність інтегрувати знання з різних наук	3,5	4,3
K8	Знання інновацій в сфері економіки, законів про інтелектуальну власність, різних форм ведення бізнесу	3,5	4,4
	Сума балів за когнітивним критерієм	29,1	35,0
Операційний критерій			
O1	Здатність застосовувати знання з різних наук для розв’язування практичних економічних завдань	3,3	4,4
O2	Уміння, навички самостійної інтелектуальної діяльності	3,4	4,3
O3	Уміння розв’язувати нестандартні завдання	3,3	4,2
O4	Уміння моделювати економічні ситуації	3,5	4,4
O5	Здатність визначати методи і засоби досягнення цілей	3,2	4,4
O6	Здатність творчо розв’язувати проблеми	3,3	4,2
O7	Готовність до виготовлення інтелектуальних продуктів	3,2	4,3
O8	Вміння використовувати комп’ютерну техніку для розв’язування інтелектуальних завдань	3,4	4,2
	Сума балів за операційним критерієм	26,6	34,4

Проте, як видно з таблиці 3.12, сумарне значення за всіма критеріями в експериментальних групах значно вище.

Таблиця. 3.12

Сумарне значення показників за всіма критеріями

Групи	Мотиваційно-особистісний	Когнітивний	Операційний	Сумарне значення за всіма критеріями
КГ	26,8	29,1	26,6	82,5
ЕГ	33,5	35,0	34,4	102,9

Більш наочними результати оцінювання є на рисунку 3.9.

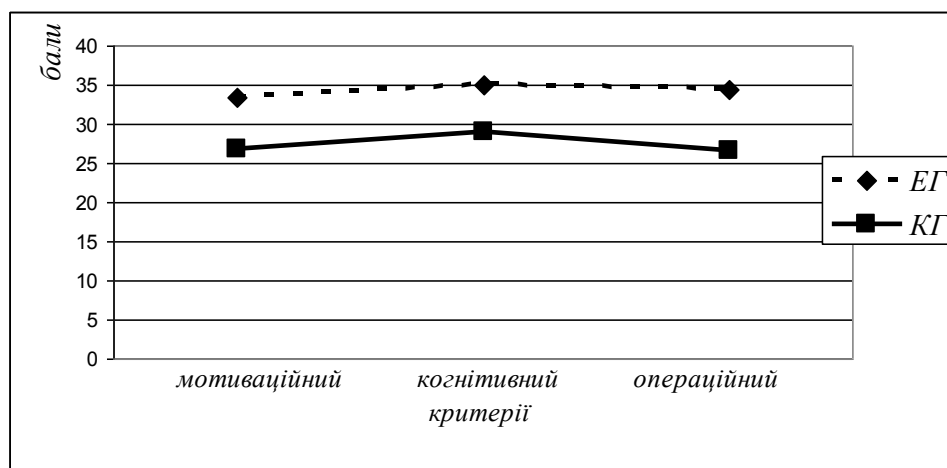

Рис. 3.9. Розподіл сумарних значень показників за критеріями

Для підтвердження не випадковості розходжень показників у КГ та ЕГ визначався критерій істотності відмінностей (критерій згоди) за формулою

$$t = \frac{v_E - v_K}{\sqrt{\frac{v_E^2}{2n_E} + \frac{v_K^2}{2n_K}}}, \quad (3.7)$$

де $v_E = \frac{\sigma_E}{x_E}$ і $v_K = \frac{\sigma_K}{x_K}$, де середнє квадратичне відхилення обчислювалося за

формулою $\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n-1}}$ [46, с. 137]. Проміжні результати обчислень подані в таблиці 3.13.

Результати обчислень дали значення критерію істотності $t_\phi \approx 4,739 > 3$, яке свідчить, що відмінність показників в КГ та ЕГ істотна. Це дає підстави

вважати, що на формування інтелектуальної культури майбутніх економістів значною мірою впливає експериментальна методика.

Таблиця. 3.13

Проміжні результати обчислень критерія згоди

N	КГ	$(x - \bar{x})^2$ КГ	ЕГ	$(x - \bar{x})^2$ ЕГ	
1.	4,1	0,840	4,4	0,043	
2.	4,2	1,034	4,4	0,167	
3.	3,8	0,100	4,3	0,000	
4.	3,2	0,080	4,1	0,085	
5.	2,9	0,340	4,1	0,085	
6.	3,1	0,147	4,2	0,037	
7.	2,8	0,467	3,9	0,242	
8.	2,7	0,614	4,1	0,085	
9.	3,3	0,034	4,4	0,000	
10.	3,6	0,100	4,3	0,043	
11.	4,1	0,380	4,5	0,012	
12.	3,8	0,100	4,4	0,000	
13.	3,6	0,014	4,4	0,000	
14.	3,7	0,047	4,3	0,095	
15.	3,5	0,000	4,3	0,008	
16.	3,5	0,100	4,4	0,043	
17.	3,3	0,034	4,4	0,000	
18.	3,4	0,007	4,3	0,012	
19.	3,3	0,034	4,2	0,037	
20.	3,5	0,000	4,4	0,000	
21.	3,2	0,080	4,4	0,000	
22.	3,3	0,034	4,2	0,043	
23.	3,2	0,080	4,3	0,000	
24.	3,4	0,007	4,2	0,000	
Середнє значення		Сума	Середнє значення	Сума	Критерій згоди
3,4375		3,456	4,2875	0,446	t = 4,739

	α КГ	ν КГ	α ЕГ	ν ЕГ
	0,379487	11,039623	0,136359	3,180383

Якщо діапазон сумарного числового значення інтелектуальної культури $[0;120]$ розділити на проміжки, кожному з яких відповідатиме певний рівень інтелектуальної культури, то, використовуючи методику, запропоновану А. Киверялгом [115], одержимо такий розподіл:

0-30 – низький рівень	75-90 – вище середнього
31-45 – нижче середнього	90-105 – високий рівень
46-75 – середній рівень	106-120 – творчий рівень

На основі експертних оцінок, анкетування і тестування за аналогією з рівнями інтелектуальної активності, що запропоновані Д.Богоявленською, були визначені рівні інтелектуальної культури майбутнього економіста за такою схемою:

Низький рівень та нижче середнього (пасивний рівень) – студент не розуміє цінності знань для власного вдосконалення та для майбутньої професійної діяльності; погано відтворює одержані на лекціях знання; не завжди прагне знайти додаткову і погано уявляє, яку саме інформацію треба знайти; не знає, де шукати необхідну інформацію; погано володіє інтелектуальними вміннями; не вміє розв’язувати стандартні інтелектуальні завдання.

Середній рівень та вище середнього (продуктивний рівень) – студент розуміє цінність інтелектуальних знань і вмінь для власного вдосконалення та для майбутньої професійної діяльності; уявляє, яку інформацію потрібно шукати для виконання інтелектуальних завдань; вміє розв’язувати стандартні інтелектуальні завдання; має низьку інтелектуальну активність; не прагне до створення власних інтелектуальних продуктів.

Високий рівень (евристичний) – студент розуміє цінність інтелектуальних знань і вмінь для власного вдосконалення та для майбутньої професійної діяльності; чітко знає, яку саме інформацію і де треба шукати для виконання інтелектуальних завдань; вміє розв’язувати стандартні інтелектуальні завдання; має середню інтелектуальну активність; прагне до створення власних інтелектуальних продуктів, але має низький або середній рівень інтелектуальної продуктивності.

Творчий рівень – студент розуміє цінність інтелектуальних знань і вмінь для власного вдосконалення та для майбутньої професійної діяльності; чітко знає, яку саме інформацію і де треба шукати для виконання інтелектуальних завдань; вміє розв'язувати нестандартні інтелектуальні завдання; має високу інтелектуальну активність; готовий до створення власних інтелектуальних продуктів, має високий рівень інтелектуальної продуктивності.

Бачимо, що в КГ, де сумарний показник становить 82,5 балів, спостерігається рівень інтелектуальної культури, вищий середнього, а в ЕГ, де показник становить 102,9, маємо високий рівень інтелектуальної культури. Проте варто зазначити, що в експериментальних групах 16,8% студентів показали творчий рівень інтелектуальної культури, в той час як у контрольних групах цей показник становив лише 8,3%.

Висновки до третього розділу. Сформований рівень інтелектуальної культури є тим фундаментом, який лежить в основі становлення майбутнього компетентного фахівця економічної сфери. Інтелектуальна культура майбутнього економіста створюється і формується на основі досвіду творчої інтелектуальної діяльності, відкриває широкі можливості для самовдосконалення і самореалізації, свободи вибору дій, цілей і способів їх досягнень, при цьому логічно вбудовується в загальну та професійну культуру.

Результати складання іспитів (середній якісний показник) із різних дисциплін студентами експериментальних та контрольних груп підтвердили доцільність професіоналізації фундаментальних знань шляхом їхнього включення в проведення ділових ігор, інтелектуальних змагань, розв'язування ситуаційних вправ. Методами математичної статистики підтверджено, що інтелектуальні вміння студентів в експериментальних групах істотно відрізняються від інтелектуальних умінь студентів у контрольних групах.

Доведено, що в процесі навчання інтелектуальна активність студентів, компонентами якої є концентрація уваги, вибірковість сприйняття, швидкий аналіз смислових зв'язків, класифікація, виділення ознак, словесна пам'ять, образна пам'ять, правильний аналіз кількісних відношень та образне

конструювання, узагальнення, з року в рік поступово зростає. Таке зростання, як показали результати дослідження, в експериментальних групах відбувається інтенсивніше, ніж у контрольних.

Аналіз результатів експериментальних досліджень дав змогу дійти висновку щодо доцільності використання запропонованої методики і для формування готовності майбутніх економістів до продуктивної інтелектуальної діяльності. Порівняльний аналіз числових значень показників інтелектуальної культури показав, що за всіма критеріями сумарні значення показників інтелектуальної культури майбутніх економістів в експериментальних групах значно переважають відповідні значення в контрольних групах. Обчислення критерію згоди підтвердило, що така відмінність не випадкова, а зумовлена застосуванням, розробленої за результатами дослідження, методики.

Усі одержані результати, що наведені у третьому розділі, дають підстави стверджувати, що запропоновані автором педагогічні умови формування інтелектуальної культури майбутніх економістів дають значний ефект у підготовці майбутніх економістів.

Матеріали, що використовувались у третьому розділі, опубліковані в працях автора [19; 20; 23; 24; 25; 221; 222].

ВИСНОВКИ

1. В економіці постіндустріального суспільства діяльність, пов'язана з виробництвом, зберіганням, передаванням і використанням знань, набуває все більш істотного значення, а інтелектуальні продукти й послуги займають все більш значне місце на міжнародних ринках. Тому сучасне суспільство зацікавлене в адекватному оцінюванні, найбільш повному розвитку та реалізації інтелектуальних здібностей фахівців економічної галузі, в якнайширшому використанні інтелектуального потенціалу нації, який складають люди з розвинутою інтелектуальною культурою.

Значні зміни відбуваються в економіці, зокрема: впровадження інноваційних моделей розвитку на основі використання інтелектуальної діяльності, зростання ролі інтелектуальної власності, розширення сфери інтелектуальних послуг. Зазначені зміни зумовили те, що до своїх фахівців економічна галузь висуває низку нових вимог: здатність бачити проблеми, виявляти ініціативу щодо їх розв'язання; наявність аналітичного й критичного мислення; розвиненість стратегічного мислення; вміння досліджувати процеси, приймати ефективні рішення, застосовуючи інформаційні технології, здатність до самонавчання. Такі якості формуються в процесі професійної освіти. Тому підвищення вимог до інтелектуальної культури студентів економічних спеціальностей є об'єктивною необхідністю і визначається сьогоdnішнім рівнем розвитку суспільних відносин, ступенем зрілості нашого суспільства.

2. Аналіз педагогічної та психологічної літератури дав змогу з'ясувати характеристичні ознаки інтелектуальної культури особистості та педагогічні умови її формування. Розглянувши поняття „інтелект” як базове у нашому дослідженні, дослідивши його взаємозв'язок з іншими розумовими процесами та мотивацією до інтелектуальної діяльності, а також проаналізувавши різні підходи щодо розуміння поняття „інтелектуальна культура особистості”, ми визначили, що: інтелектуальна культура людини є одним із основних показників її готовності до навчання, до освоєння знань в умовах певної конкретної

освітньої системи; це потенційна властивість людини, що виявляється в різних умовах її життєдіяльності; показник підготовленості психіки до швидкого її розвитку у визначеному напрямі, у визначеній сфері знань, умінь; це обсяг і якість знань, якими володіє людина; готовність до переходу на нові рівні розумового розвитку. Характерні ознаки інтелектуальної культури – темпи просування в освоєнні знань і формуванні вмінь; легкість цього освоєння (відсутність напруги, втоми, наявність почуття задоволення від засвоєння знань); гнучкість у переключенні на нові способи і прийоми роботи; міцність збереження засвоєного матеріалу; наполегливість у досягненні поставленої мети. Здатність продумати, змодельовати подумки якусь подію або явище визначає глибину і досконалість інтелектуальної культури особистості.

Під *інтелектуальною культурою студентів економічних спеціальностей* розуміємо ієрархічну систему знань, умінь і здібностей, що дозволяють майбутньому економісту на основі аналізу, синтезу, порівняння, моделювання та прогнозування здійснювати активну й продуктивну інтелектуальну діяльність, спрямовану на вирішення складних економічних завдань.

3. Феномен інтелектуальної культури включає особистісну (активне ставлення особистості до своїх інтелектуальних можливостей, що передбачає прагнення до самовдосконалення, творчого використання інтелектуальних здібностей), змістову (певний запас знань) та операційну (здатність долати досягнуті вершини, ставити нові цілі, творчо розв'язувати проблеми) складові. Тому були визначені відповідні критерії сформованості інтелектуальної культури майбутніх економістів: мотиваційний, когнітивний, операційний.

Рівень інтелектуальної культури фахівця в сфері економіки визначається тим, як він реалізує в своєму житті такі напрями інтелектуальної діяльності:

- реалізація власних інтелектуальних здібностей і нахилів;
- прагнення професійного успіху;
- вироблення навичок самостійного засвоєння нових знань та умінь;
- усвідомлення реального економічного становища в країні;
- постановка проблем, висунення нових цілей;

- визначення методів і засобів досягнення цілей;
- практична інтелектуальна діяльність з реалізації намічених цілей;
- загальнонавчальні вміння, навички самостійної інтелектуальної діяльності, уміння розв'язувати нестандартні завдання.

З огляду на все сказане, до компонентів інтелектуальної культури майбутнього фахівця віднесено: інтелектуальні знання; інтелектуальні вміння; інтелектуальну активність; інтелектуальну продуктивність. Зазначені компоненти мають ієрархічну структуру. Розвиток кожного наступного залежить від рівня розвитку попереднього. Інтелектуальні вміння передбачають застосування знань на практиці, інтелектуальна активність залежить від наявних знань та інтелектуальних умінь, інтелектуальна продуктивність визначається готовністю до інтелектуальної діяльності, тобто інтелектуальною активністю.

На основі експертних оцінок, анкетування і тестування було визначено рівні інтелектуальної культури майбутнього економіста (пасивний, продуктивний, евристичний, творчий). Доведено, що інтелектуальна культура майбутнього економіста формується на основі досвіду творчої інтелектуальної діяльності, яка відкриває широкі можливості для самовдосконалення і самореалізації, свободи вибору дій, цілей і способів їх досягнень. До того ж, інтелектуальна культура логічно вбудовується в загальну та професійну культуру.

Методами математичної статистики підтверджено, що інтелектуальні вміння (аналіз і синтез, порівняння та аналогія, узагальнення та класифікація, аргументація, постановка проблем і розв'язування задач, моделювання) студентів в експериментальних групах істотно відрізняються від інтелектуальних умінь студентів у контрольних групах. Порівняльний аналіз числових значень показників інтелектуальної культури показав, що за всіма критеріями (мотиваційним, когнітивним, операційним) сумарні значення показників інтелектуальної культури майбутніх економістів в експериментальних групах значно переважають відповідні значення в контрольних групах. Обчислення критерію згоди підтвердило, що така

відмінність не випадкова, а зумовлена проведеною експериментально-дослідною роботою.

4. Дослідження показало, що основним чинником, який сприяє найбільш ефективному формуванню інтелектуальної культури, є стимулювання інтелектуальної активності студентів. Забезпечити функціонування такого чинника можна за дотримання певних педагогічних умов, до яких відносимо: створення в студентів мотивації до інтелектуальної діяльності; розв'язування нестандартних творчих задач і проблемних ситуацій для розвитку творчого економічного мислення; організація самостійної творчої навчально-пізнавальної та науково-дослідної роботи як чинника розвитку інтелектуальної активності; розв'язування професійно-інтелектуальних вправ і аналіз проблемно-практичних ситуацій для розвитку інтелектуальної продуктивності; організація інтелектуальних ігор і змагань для розвитку інтелектуальної культури майбутніх економістів.

За результатами експерименту виявилось, що сумарний числовий показник із 120 максимально можливих балів у контрольних групах становить 82,5 балів, тобто спостерігається рівень інтелектуальної культури, вищий середнього, а в експериментальних групах, де показник становить 102,9, маємо високий рівень інтелектуальної культури. Проте в експериментальних групах 16,8% студентів показали творчий рівень інтелектуальної культури, в той час як у контрольних групах цей показник становив лише 8,3%. Методами математичної статистики доведено, що такі розходження не випадкові, а зумовлені експериментальною методикою. Тому можна вважати, що мети дослідження досягнуто, гіпотеза підтверджена, завдання виконані.

До напрямів подальших наукових пошуків відносимо визначення найбільш ефективних методичних прийомів професійної підготовки майбутніх економістів до інтелектуальної діяльності в умовах жорсткої конкуренції.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

АЛГОРИТМ РОБОТИ ВИКЛАДАЧА ІЗ ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПІЗНАВАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ

(Вивчається стиль мислення студента в процесі його навчальної діяльності)

1. Підготовка анкети із запитаннями.
2. Спостереження за діями студента.
3. Інтерв'ювання студента після виконання завдання.
4. З'ясування із студентами окремих елементів стратегії.
5. Повторне виконання аналогічного за складністю завдання із проміжним інтерв'юванням для уточнення окремих фрагментів стратегії.
6. Реалізація нового завдання чітко за алгоритмом виявленої стратегії.
7. Спроба розв'язати завдання без елементів виробленої стратегії або з її змінами.
8. Узагальнення одержаної стратегії.
9. Графічне (схематичне) зображення кроків стратегії.
10. Порівняння вироблених стратегій у кількох сильніших студентів.
11. Порівняння успішних і неуспішних стратегій.
12. Підсумкове узагальнення і висновок про універсальність стратегії і можливість її використання в процесі навчання.

Анкета на визначення індивідуальних пізнавальних стратегій

- 1). Як Ви починаєте роботу над розв'язанням цього завдання?
- 2). Чому Ви починаєте саме з цієї дії (усної чи письмової)?
- 3). Пронумеруйте всі свої дії (і усні і письмові).
- 4). Про що згадуєте Ви, вибираючи наступну дію?
- 5). Які практичні навички пригодилися в процесі виконання завдання?
- 6). Як Ви розумієте, що рухаєтеся в правильному напрямі?
- 7). Що Ви робите, якщо щось не виходить?
- 8). Який крок є завершальним?
- 9). Як Ви переконаєтеся, що завдання виконане повністю?

10). Чи відчуваєте Ви задоволення від досягнутого результату?

Можливі відповіді студента, який розв'язував текстову задачу

Впізнаю, що це за задача, до якої теми вона відноситься.

Пробую побудувати математичну модель ситуації, що описана в задачі.

Обмірковую можливі способи розв'язування.

Згадую відповідні правила і формули.

Відбираю найоптимальніший спосіб.

Відбираю ті знання, що потрібні для розв'язування даного прикладу вибраним способом.

Розв'язую за алгоритмом:

1 – ...

2 – ...

3 – ...

Слідкую, щоб не допустити механічної помилки чи помилки в обчисленнях.

У правильності виконання впевнений, бо користуюся раніше доведеними і загальновідомими формулами та теоремами.

В процесі виконання завдання стають у нагоді всі одержані раніше навички: з обчислювання, із швидкості виконання усних операцій, а також знання раніше вивчених розділів, що пов'язані з даним завданням.

Якщо щось не виходить, шукаю помилку в обчисленнях. Якщо в них усе правильно, повертаюся до умови і шукаю помилку у виборі формули. Якщо вона правильна, то шукаю помилку у виборі способу розв'язання.

Вибираю інший спосіб розв'язування.

На завершальному етапі співставляю відповідь з умовою, роблю наближене оцінювання.

Для цілковитої впевненості у правильності розв'язку роблю перевірку, підставляючи розв'язок в умову задачі.

У разі правильності виконання відчуваю задоволення (від вирішення проблеми, від подолання труднощів, полегшення і т. ін.).

ДОДАТОК Б**АНКЕТА НА ВИЗНАЧЕННЯ СПРЯМОВАНOSTІ НАВЧАЛЬНОЇ
МОТИВАЦІЇ**

Шановний студенте! Просимо висловити свою думку і відповісти на запитання анкети. Уважно прочитайте кожне запитання і поставте ствердний знак „+”, якщо відповідь позитивна або „-”, якщо відповідь негативна, або підкресліть одну із запропонованих відповідей.

Одержані дані будуть використані в науково-практичних цілях.

1. Життя студента:
 - а) виправдало мої надії;
 - б) розчарувало;
 - в) мене задовольнило.
2. Навчання в університеті:
 - а) викликало інтерес;
 - б) було примусовою роботою;
 - в) відбувається саме собою.
3. Мотиви вибору економічної професії:
 - а) престижна спеціальність;
 - б) хотілося здобути вищу освіту;
 - в) за наполяганням батьків;
 - д) професія відповідає здібностям і інтересам;
4. Мене не хвилює, яку оцінку я отримаю на іспиті, аби здати сесію.
5. За період навчання в коледжі мені доводилося стикатися з серйозними труднощами.
6. Через мою звичку відкладати роботу, в кінці сесії мені довелося багато займатися.
7. Мені подобається, коли на лекції говорять про щось нове і складне.
8. Я дуже турбуюся, якщо на іспиті неправильно відповідаю.
9. Я не бачу практичної значущості в більшості того, що нам викладають.
10. Я середній студент і ніколи не буду особливо хорошим, оскільки немає сенсу прагнути бути кращим.
11. Мені дуже важливо мати високі оцінки.
12. Мені соромно отримувати низькі оцінки на іспиті.
13. Я дуже не люблю зізнаватися в поразці, навіть у найменших справах.

Дякуємо Вам за інформацію!

ДОДАТОК В

СТРАТЕГІЧНІ ПОМИЛКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ І ПРОДУКТАМИ

1. Компанія Херох першою в світі розробляє графічний інтерфейс для персональних комп'ютерів з використанням вікон, кнопок і т. ін., але не робить нічого, щоб закріпити і розвинути свій успіх. Принципи графічного інтерфейсу підхоплюють спочатку Apple, а потім Microsoft. Що стосується Херох, то компанія фактично йде з ринку програмного забезпечення.

2. Фірма Apple залишає операційну систему комп'ютерів Macintosh «закритою» для сторонніх розробників програмного забезпечення, змушуючи їх таким чином орієнтуватися на DOS, а потім і на Windows. В результаті, незважаючи на початкову інтелектуальну перевагу, Apple сама сприяла перетворенню IBM PC на стандарт настільного комп'ютера, а Microsoft в законодавця ринку програмного забезпечення.

3. У 1986 році президент IBM Томас Дж. Уотсон-молодший вважався, за визнанням журналу Fortune, найбільш успішним капіталістом в історії. У цей період фірма IBM знала все, що необхідне для оцінювання перспективності ринку персональних комп'ютерів. Більш того, потенційні конкуренти самі поступалися їй дорогою. Але корпорація, зосередившись на випуску великих машин, не скористалася своїми знаннями і перевагами. В результаті через шість років вона позбулася третини співробітників і практично всіх прибутків.

ДОДАТОК Д**СИТУАЦІЙНА ВПРАВА**

Відкрите акціонерне товариство «Вінницький завод тракторних агрегатів» (ВАТ «ВЗТА») є великим машинобудівним підприємством, яке спеціалізується на виробництві запчастин для сільгосптехніки.

Споконвічно родючі ґрунти та кліматичні умови сприяли розвитку сільського господарства на Україні. Це передбачало розбудову підприємств, які б забезпечували аграрну галузь відповідною технікою та запчастинами до неї. Такі підприємства були монополістами у своїй галузі та знаходились як в Україні, так і теперішніх країнах СНД. Машини й устаткування для галузей АПК потребували комплектації якісними вузлами та агрегатами. Окрім цього, великим попитом традиційно користувалися запчастини до сільгосптехніки.

Унаслідок руйнування усталених економічних зв'язків, посилення тиску з боку іноземних конкурентів, браку коштів у сільгоспвиробників та низки інших негативних обставин відбувся різкий спад обсягів виробництва сільгосптехніки. Як наслідок – скоротився попит на комплектуючі вироби до неї. ВАТ «ВЗТА» почало відчувати проблеми зі збутом своєї продукції, потреба у якій, здавалось би, є невичерпною. Погіршився ряд фінансових показників, а головне – зменшувався прибуток. Підприємство, залишаючись лідером на ринку, не тільки не розвивається та не відчуває припливу капіталу, але й опинилося на межі його відтоку. Спеціалісти підприємства прийняли рішення збільшити обсяг фінансування процесів просування продукції, активізацію реклами, стимулювання збуту.

Наскільки виваженим був цей крок, вам доведеться з'ясувати в процесі роботи над вправою.

Статутний фонд підприємства становить 854 тис. грн. ВАТ «ВЗТА» розробляє, виробляє і реалізує: шестеренні гідравлічні насоси різних модифікацій; гідроциліндри; шланги гідравлічні; клапани; вузли пневмогальмівної системи тракторів і тракторних причепів та ін.

На початку 90-х років підприємство опинилося у скрутному становищі, і вся його подальша діяльність була спрямована на подолання економічної кризи та забезпечення дієздатності в існуючих умовах. Завод мав виробничі зв'язки з 80 головними постачальниками сировини і матеріалів та понад 500 споживачами. Продукцію постачали у 48 іноземних країн.

В умовах ринкових відносин поступово почала змінюватись і традиційна номенклатура продукції. Уже в 1991 році частина відомих виробів, які раніше виготовляли великими обсягами, випускали дрібними партіями, а виробництво деяких з них через брак коштів у замовників зовсім припинено. Така доля, насамперед, спіткала товари народного вживання. Основною ж і пріоритетною продукцією, яка надала заводу ринкового авторитету, заслужила високу оцінку споживачів і яка й досі стабільно сходиться з конвеєра, є запасні частини до тракторів та сільськогосподарських машин.

ВАТ «ВЗТА» – майже єдине підприємство області, яке жодного року не було збитковим, незважаючи на тяжкі часи, які воно переживало.

Протягом останніх років підприємство працює досить успішно, розширюючи ринки збуту своєї продукції. Щорічно зростає сума коштів, що знаходяться у розпорядженні підприємства, а також розмір функціонуального капіталу (власних оборотних коштів). Показники ліквідності мають стійку тенденцію до зростання; збільшується частка оборотних коштів в активах підприємства. Показники фінансової залежності підприємства, навпаки, поступово знижуються. ВАТ «ВЗТА» постійно розширює та удосконалює асортимент своєї продукції: щорічно впроваджує у виробництво від 8 до 12 нових асортиментних позицій. Завдяки унікальності окремих використовуваних технологій постійно підвищується якість продукції, знижується її собівартість, що дозволяє підприємству пропонувати її ринку переважно за низькими цінами.

Але викликає серйозне занепокоєння суттєве зниження прибутку підприємства у 2003 році. Тоді відчутно скоротився дохід від реалізації продукції, що і виявилось основною причиною погіршення всіх показників прибутковості підприємства.

Основною продукцією ВАТ «ВЗТА» є шестеренні гідравлічні насоси та гідроциліндри. Ця продукція має промислове призначення.

За характером споживання шестеренних гідравлічних насосів підприємство ВАТ «ВЗТА» діє на первинному та вторинному ринках збуту. Первинний ринок охоплює підприємства, для яких продукція ВАТ «ВЗТА» є комплектуючими виробами. Вторинний – ринок запчастин.

У загальному обсязі реалізації первинний і вторинний ринки становлять 20 і 80% відповідно. Частка ВАТ «ВЗТА» на кожному з ринків така: на первинному – близько 35%; вторинному – близько 5%.

За статистичними даними підприємства, з урахуванням 2003 року, найбільшим споживачем основної продукції ВАТ «ВЗТА» є Росія. Економічний підйом промисловості та сільських господарств, а також отриманий урожай у 2003 році зумовив збільшення попиту (майже удвічі порівняно з попереднім роком).

У Росії зосереджені потужні підприємства, яким потрібні агрегати ВАТ «ВЗТА» для комплектації своєї продукції: тракторів, машин, дорожніх машин та іншої спеціалізованої техніки. На сьогодні встановлено та підтримуються зв'язки з Волгоградським, Челябінським, Чебоксарським тракторними заводами, Камським автомобільним заводом, Ярославським моторним заводом. Ринок Росії є найбільш перспективним і задовольняє попит російських сільськогосподарських підприємств, що потребують великої кількості насосів та гідроциліндрів для ремонту своєї техніки.

Ринок України за попитом є другим після Росії. Частка ринку України в загальному обсязі ринків збуту становила 32%.

Головними споживачами продукції ВАТ «ВЗТА» на первинному ринку України є «Харківський тракторний завод», «Харківський завод самохідних шасі», Харківський завод «Серп і молот», «Південний машинобудівний завод», «Херсонський комбайновий завод», «Бердянський завод жаток».

Значна кількість продукції на Україні також реалізується на вторинному ринку. Серед інших країн СНД найбільшим споживачем є Білорусь, яка

залишається активним покупцем переважно на первинному ринку. Для комплектації продукцію ВАТ «ВЗТА» використовують на «Мінському тракторному заводі», «Мінському автомобільному заводі», «Білоруському автомобільному заводі» та інших підприємствах. Підприємство також реалізує продукцію у Казахстані та Узбекистані, країнах Прибалтики, Східної Європи, Туреччини.

До 1993 року для ВАТ «ВЗТА» не існувало проблем зі збутом виготовленої продукції в межах усіх країн СНД. Особливим попитом користувалися гідроприси, а саме гідравлічні шестеренні насоси. Продукцію гідро- та пневмоавтоматики реалізовували через оптових посередників, а також безпосередньо замовникам.

Починаючи з 1993 року, крім повної втрати господарських зв'язків з матеріально-технічного забезпечення виробництва, значно зменшилася потреба російського ринку в гідроприсах, майже повністю закотився ринок прибалтійських країн, значною мірою скоротилися потреби вітчизняного ринку.

Проте за останні 5 років попит на шестеренні насоси зріс у 3,18 рази. Найбільший попит припадає на березень та липень-вересень – місяці пожвавлення сільськогосподарських робіт.

Продукція, яку випускає ВАТ «ВЗТА», має сезонний характер купівлі. Зважаючи на це, для стабілізації надходжень коштів фахівці розробили систему стимулювання продаж, за використання якої насоси шестеренні купують великими партіями і взимку. При цьому головним стимулювальним заходом є впровадження системи дисконтних знижок. Так, оптові знижки становлять 3% у разі купівлі партії з 10 000 насосів, 5% – партії з 50 000 шт.; 10% – для партії у 100 000 шт.

Також існує система функціональних знижок за виконання функцій представництва в регіонах: дистриб'ютори отримують 15–20% від вартості замовлення, дилери – 10%. ВАТ «ВЗТА» здійснює свою підприємницьку діяльність, охоплюючи значну і найбільш перспективну частку ринку СНД (Росія, Білорусь) та налагоджуючи контакти з країнами Східної Європи. Причому основним ринком збуту і попиту щодо продукції підприємства був і залишається ринок у межах СНД.

Основні конкуренти ВАТ «ВЗТА» знаходяться:

- у Росії: м. Корєневськ, м. Грязі, м. Павлово, м. Омськ, м. Москва («Мосгідропривід»);
- у Білорусі: м. Жітковічі, м. Сморгонь;
- у Польщі: м. Вроцлав;
- в Україні: м. Кіровоград (ТОВ «Гідросила»).

Заводи в містах Корєневську, Грязі, Павлово та Омську – це колишні підприємства ВПК, які мають високий технічний потенціал виробництва та робітників. Насоси, які вони випускають, досить якісні, але ціна на них у 2 рази вища, ніж на насоси ВАТ «ВЗТА», номенклатура насосів обмежена, самі підприємства маловідомі. Тому їх не можна вважати сильними конкурентами ВАТ «ВЗТА» навіть на російському ринку.

Найбільш сильним конкурентом на російському ринку є «Мосгідропривід». Основна його перевага – наближеність до головних покупців. Недоліками продукції цього підприємства є висока ціна (у 1,5 рази вища, ніж у ВАТ «ВЗТА») та малий асортимент продукції.

Білоруські заводи встановлюють невисокі ціни на свою продукцію, але якість їх насосів низька, асортимент обмежений. Вони складають конкуренцію ВАТ «ВЗТА» лише на білоруському ринку.

Завод у місті Вроцлаві наближений до західних ринків, але ціни на його продукцію вищі, ніж у ВАТ «ВЗТА». Вінницький виробник конкурує з цим підприємством на західних ринках.

Найсильнішим конкурентом ВАТ «ВЗТА» як в Україні, так і за кордоном є Кіровоградське ТОВ «Гідросила». Це підприємство має великий технічний потенціал. Раніше шестеренні насоси були супутніми товарами цього підприємства. Після викупу ТОВ «Гідросили» комерційними структурами нові власники зрозуміли вигідність випуску такої продукції і розширили її виробництво. Сьогодні ТОВ «Гідросила» активно розробляє нові марки насосів. Трудовий колектив цього товариства збережений, кадри висококваліфіковані. Підприємство має міжнародний сертифікат якості, тоді як продукція ВАТ «ВЗТА» сертифікована лише в Росії. ТОВ «Гідросила» має потужну збутову систему (80 менеджерів). Ціни на шестеренні насоси ТОВ «Гідросила» майже в 1,5 рази вищі за ціни ВАТ «ВЗТА».

Переваги в конкурентній боротьбі ВАТ «ВЗТА» створюють розроблені ним нові конструкції насосів, більшість з яких універсальні й адаптовані до усіх видів техніки. Основна ідея, яку підприємство вкладає у створення нових конструкцій шестеренних гідравлічних насосів, – економія коштів споживача за рахунок подовження строку служби деталей, максимальної адаптації до умов експлуатації і зниження ціни завдяки металозбережній технології. У своїй діяльності ВАТ «ВЗТА» орієнтується на споживача, враховуючи ієрархію критеріїв вибору покупцем виробника (надійність, сумісність, низьку початкову ціну) та сучасні економічні умови, коли у споживачів продукції бракує оборотних коштів.

Для упакування насосів ВАТ «ВЗТА» використовує дерев'яні ящики, а товариство «Гідросила» – грати. Крім того, середня ціна на шестеренні гідравлічні насоси в основного конкурента вища.

Значну перевагу створюють сервісні послуги, які мають велике значення для товарів виробничого призначення. Так, основними сервісними послугами, які надає ВАТ «ВЗТА», є оперативність виконання замовлень; можливість спецзамовлень для термінових поставок; доступні ціни; система дисконтних знижок; післяпродажне обслуговування; гарантія заміни недоброякісного товару; можливість одержання консультацій щодо використання товару.

Вивчаючи прогнози збуту та місткість ринку України, можна стверджувати, що більшість шестеренних насосів виробництва ВАТ «ВЗТА» експортуватиметься, оскільки передбачуваний обсяг збуту ВАТ «ВЗТА» перевищує місткість національного ринку. Прогнозується, що підприємство розширюватиме збут своєї продукції у Росії, Польщі, Угорщині, Словаччині,

Пакистані, Китаї. Значну роль у реалізації маркетингової програми підприємства відіграють посередники (дилери, дистриб'ютори).

Частка посередників становить близько 70% реалізації продукції заводу. На Україні працює 1 дистриб'ютор, в Росії – 3, Білорусі – 1, країнах СНД – 20 дилерів ВАТ «ВЗТА». При цьому посередники виконують такі функції: фізичне переміщення товарів до місць продажу; встановлення контактів із споживачами; проведення переговорів; стимулювання збуту.

Підприємство сьогодні здебільшого використовує канали другого рівня. Витрати на збут на ВАТ «ВЗТА» планують не методом прямого розрахунку, який є найбільш точним, а у відсотках до собівартості реалізованої продукції.

Так, у 2003 році збутові витрати становили 1185 тис. грн., із них безпосередньо на товарорух витрачено 829,5 тис. грн., тобто 70% від загальної суми збутових витрат.

Плануючи витрати на товарорух, на підприємстві використовують найбільш поширений у практиці структурний підхід до розподілу витрат: транспортування – 46%, що становить 381,6 тис. грн.; складування – 26%, тобто 215,7 тис. грн.; підтримування товарно-матеріальних запасів – 10%, або 83,0 тис. грн.; одержання і відвантаження товарів – 6%, або 49,8 тис. грн.; упакування – 5%, або 41,5 тис. грн.; адміністративні витрати – 4%, або 33,2 тис. грн.; опрацювання замовлень – 3%, або 24,9 тис. грн.

У загальному обсязі постачання готової продукції питома вага постачань через канали нульового рівня становить 15%, через канали першого рівня – 25%, другого рівня – 60%.

При цьому обсяг реалізованої продукції на підприємстві у 2001 році становив 46 201 тис. грн., у 2002 році – 51 300 тис. грн., у 2003 – 45 217 тис. грн.

Загальний обсяг реалізації продукції (з ПДВ) через дилерів у 2003 році становив 33 923 тис. грн., через дистриб'юторів – 4 511 тис. грн.; решту продукції підприємство реалізувало самостійно (безпосередньо).

Чистий загальний прибуток дилерів у 2003 році становив 537 тис. грн., дистриб'юторів – 49 тис. грн. Загальна сума активів дилерів дорівнює 36 872,5 тис. грн., а дистриб'юторів – 5 012,0 тис. грн. У складі всього капіталу дилерів власний капітал становить 26 454 тис. грн., а позиковий – 10 318 тис. грн. Склад капіталу дистриб'юторів такий: розмір власного капіталу – 3382 тис. грн., позикового – 1 490 тис. грн.

Отже, підприємство має проблему – як стабілізувати власні прибутки та забезпечити приплив капіталу, потрібний йому для подальшого розвитку.

Завдання для обговорення:

1. Визначте, у якій стадії міграції капіталу знаходиться підприємство і в якому стратегічному напрямі воно має розвиватися далі.

2. Побудуйте життєздатну бізнес-модель підприємства, визначте у ній елементи, які потребують першочергової уваги.

3. Оцініть і проаналізуйте фінансові показники діяльності посередників у каналах збуту продукції підприємства.

4. Розробіть схему розподілу збутових витрат у каналах товарообігу продукції підприємства.

ДОДАТОК Е

РОБОЧИЙ ПЛАН САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА З ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ „БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ”

Спеціальність „Фінанси”

Тема 1. Основи діяльності банків другого рівня

1. Вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури й інструктивних положень НБУ.
2. Складання схем, що відображають:
 - банківську систему України;
 - види банків другого рівня в Україні;
 - принципи діяльності банків другого рівня в Україні;
3. Написання реферату на тему: „Зростання ролі банків другого рівня в умовах переходу України до ринкової економіки”.
4. Розв’язування ситуаційних задач.

Тема 2. Ресурси банків другого рівня: їх формування і основи управління

1. Вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури й інструктивних положень НБУ.
2. Підготовка глосарія з понять, розглянутих у темі.
3. Складання схем, що відображають:
 - формування власного капіталу банку;
 - методи управління ресурсами на рівні банку другого рівня;
 - фактори, що впливають на рівень депозитного відсотка;
 - функції власного капіталу банку другого рівня;
 - види міжбанківських кредитів в Україні.
4. Написання рефератів на теми:
 - „Роль залучених ресурсів у діяльності банків другого рівня в Україні і проблеми їх мобілізації в сучасних умовах”;
 - „Проблеми страхування депозитів на сучасному етапі розвитку економіки”;
 - „Депозитна політика банків другого рівня в Україні та її роль в мобілізації тимчасово вільних коштів суб’єктів господарювання”;
 - „Концептуальні питання управління пасивами банків другого рівня в Україні”.
5. Підготовка огляду періодичної преси з теми.
6. Вирішення ситуаційних задач.

Тема 3. Організація короткострокового банківського кредитування підприємств

1. На основі вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури і нормативних документів НБУ підготовка до творчого обговорення питань теми.
2. Складання схем, що відображають:
 - етапи здійснення кредитних операцій;
 - документацію, надану клієнтом до банку, для одержання позички.
3. Підготовка рефератів на теми:
 - „Проблеми зворотності банківських позичок в Україні”;

„Сучасні форми забезпечення зворотності банківських кредитів, їх переваги, недоліки і перспективи розвитку”;

„Робота банку з проблемними позичками та її удосконалення”.

4. Вирішення господарських ситуацій.

Тема 4. Довгострокове кредитування капітальних вкладень підприємств

1. Вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури й інструктивних положень НБУ.

2. Підготовка глосарію з понять, розглянутих у темі.

3. Складання схем, що відображають:

- особливості довгострокового кредитування за рахунок коштів, що були мобілізовані банками другого рівня;
- особливості довгострокового кредитування за рахунок централізованих коштів.

4. Підготовка огляду періодичної преси з теми.

5. Розв’язування ситуаційних задач.

Тема 5. Споживче кредитування

1. На основі вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури й нормативних документів НБУ підготовка до творчого обговорення питань теми.

2. Складання схеми, що відбиває класифікацію споживчих кредитів.

3. Складання порівняльної таблиці особливостей різних видів споживчих кредитів.

4. Підготовка глосарія з понять, розглянутих у темі.

5. Розв’язування ситуаційних задач.

Тема 6. Готівкові грошові розрахунки та касові операції банків другого рівня

1. На основі вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури й нормативних документів НБУ підготовка до творчого обговорення питань теми.

2. Складання схем, що відображають:

- джерела надходжень та напрями видачі готівки;
- види касових операцій;
- документи для проведення касових операцій банків з клієнтами;

3. Підготовка реферату на тему: „Особливості організації грошових готівкових розрахунків в Україні в порівнянні з іншими країнами”.

4. Розв’язування господарських ситуацій.

Тема 7. Розрахункові операції банків другого рівня

1. На основі вивчення лекційного матеріалу, додаткової навчальної літератури й нормативних документів НБУ підготовка до творчого обговорення питань теми.

2. Складання схем, що відображають:

- класифікацію безготівкових розрахунків;
- документообіг при різних формах безготівкових розрахунків.

3. Підготовка огляду періодичної преси з теми.

4. Складання глосарія з основних понять теми на основі вивчення інструкції №22 „Про безготівкові розрахунки в господарському обороті України”.

5. Підготовка виступів, що характеризують економічну сутність, переваги, недоліки і перспективи розвитку різних форм безготівкових розрахунків.

6. Написання рефератів на теми:

„Вексельна форма розрахунків, проблеми і перспективи розвитку”;

„Пластикові картки: їх види, документообіг і сучасний стан у господарському обороті України”.

7. Вирішення задач і господарських ситуацій.

Контрольні запитання

1. Комерційні банки: сутність, види, порядок утворення, організаційна структура, місце і роль у банківській системі й економіці України.
2. Економічні і правові основи організації діяльності комерційних банків в Україні, взаємини з НБУ.
3. Характеристика комерційного банку як економічного підприємства і принципи його діяльності в ринкових умовах.
4. Функції, операції і послуги комерційних банків, їхня класифікація, взаємозв'язок і характеристика.
5. Загальна характеристика доходів, витрат і прибутку комерційного банку.
6. Склад і структура ресурсів комерційних банків, їхня економічна характеристика.
7. Депозити і внески, їхні види і роль у формуванні банківських ресурсів.
8. Депозитний відсоток і фактори, що визначають його величину.
9. Правова основа збереження і сплати відсотків по залишках засобів на поточних рахунках.
10. Договір на відкриття термінового депозитного рахунка, його реквізити й умови.
11. Ощадний (депозитний) сертифікат, його призначення, оформлення, видача і погашення.
12. Простий вексель як депозитний інструмент комерційного банку, порядок випуску і переваги.
13. Джерела формування і використання засобів фонду гарантування внесків фізичних осіб.
14. Види міжбанківських кредитів і їхня роль у формуванні ресурсів комерційних банків.
15. Депозитна політика комерційних банків, її напрямку і методи реалізації.
16. Напрями аналізу і методи прогнозування банківських ресурсів.
17. Методи керування ресурсами комерційних банків на макрорівні.
18. Сутність і методи керування ресурсами на рівні комерційного банку.
19. Договірна розрахункова і платіжна дисципліна, їхня сутність, значення в господарських зв'язках і роль в організації розрахункових операцій комерційних банків.
20. Розрахунки платіжними дорученнями, їхня сутність і сфера використання.
21. Організація і сфера застосування платіжних доручень, гарантованих банком.
22. Розрахунки платіжними вимогами-дорученнями, їхня організація, переваги і недоліки.
23. Організація розрахунків чеками, переваги, недоліки, сучасний стан.
24. Види акредитивів, організація документообігу. Характеристика способів, місця здійснення платежу і сучасний стан в Україні.

25. Вексельна форма розрахунків. Сутність і організація інкасування, домициляції й авансування векселів банком.
26. Безготівкові розрахунки на основі заліку взаємних вимог, їхні види особливості організації, сучасний стан в Україні.
27. Розрахунки в порядку планових платежів, сфера їхнього використання й організація.
28. Відповідальність платників і банків за виконання грошових зобов'язань і здійснення розрахункових операцій.
29. Організація і документальне оформлення прийому і збереження коштів у касах комерційних банків.
30. Організація і документальне оформлення видачі готівки з кас комерційних банків.
31. Сутність і методи регулювання касових ресурсів комерційних банків.
32. Організація прогнозування касових оборотів комерційного банку і визначення емісійного результату.
33. Контроль комерційних банків за дотриманням касової дисципліни, і відповідальність підприємств за її порушення.
34. Характеристика видів банківських кредитів і форм позичкових рахунків.
35. Принципи банківського кредитування, сутність і значення.
36. Етапи процесу кредитування і їхня роль у забезпеченні якості позичок.
37. Кредитоспроможність позичальника її сутність, система економічних і неекономічних показників.
38. Економічні показники кредитоспроможності, методи їхнього вирахування і використання в діяльності комерційного банку.
39. Застава як форма забезпечення зобов'язань позичальника перед банком, його види і характеристика.
40. Гарантія і поручительство як форми забезпечення банківських позичок, їхня порівняльна характеристика.
41. Страхування ризику не повернення кредиту позичальником, його сутність і проблеми використання в банківській практиці України.
42. Плата за банківський кредит, її зміст і умови диференціації.
43. Кредитний договір, його призначення, правова, економічна основа, зміст і роль у керуванні кредитними взаєминами між банками і позичальниками.
44. Порядок видачі банківських кредитів і напрямок наданих позичок.
45. Способи погашення заборгованості за позикою.
46. Умови і порядок пролонгації банківських позичок.
47. Основні напрямки банківського контролю в процесі кредитування позичальника і кредитних санкцій.
48. Дії банку щодо порушення справи про банкрутство позичальника.
49. Утворення і використання резерву на можливі втрати банку, зв'язані з його кредитною діяльністю.
50. Сутність, роль і форми організації консорціумного кредитування.
51. Кредити комерційних банків, зв'язані з вексельним звертанням, їхні види й організація.

52. Сутність і організація облікової (дисконтної) операції комерційних банків з векселями.
53. Довгострокові кредитування капітальних вкладень, форми організації і сучасний стан в Україні.
54. Споживчі кредити комерційних банків, їхні види і сучасний стан в Україні.
55. Організація кредитування населення на невідкладні нестатки установами Ощадного банку України.
56. Довгострокові кредити Ощадного банку України населенню: мети, організація і сучасний стан.
57. Економічна сутність, види і мети банківських інвестицій.
58. Подібність, розходження і зв'язок інвестиційних і позичкових операцій комерційних банків.
59. Види, мети і задачі операцій комерційних банків з цінними паперами.
60. Операції комерційних банків по емісії власних цінних паперів, їхні види і характеристика.
61. Сутність і форми кореспондентських відносин комерційних банків України з іноземними банками.
62. Сутність, види і сфера використання „чистих платежів”.
63. Порядок розрахунків платіжними дорученнями і чеками по експортно-імпортних операціях.
64. Документарні платежі, їхня сутність, сфера використання і види.
65. Документарні акредитиви, їхні види й організація розрахунків.
66. Документарні інкасо, його види й організація розрахунків.
67. Форми участі комерційних банків у кредитуванні експортно-імпортних операцій, їхня характеристика.
68. Кредитування експортно-імпортних операцій на основі платіжних документів.
69. Види кредитів і позичок у зовнішній торгівлі, їхня характеристика.
70. Банківські гарантії в зовнішній торгівлі, їхньої мети, форми і види.
71. Види банківських операцій в іноземній валюті.
72. Факторинг, його сутність, організація і сучасний стан в Україні.
73. Сутність, види, форми, участь лізингу і роль комерційних банків у наданні лізингових послуг.
74. Сутність і види довірчих (трастових) послуг комерційних банків для фізичних і юридичних осіб.
75. Гарантійні, посередницькі, інформаційні і консультаційні послуги, їхня характеристика і роль у діяльності комерційних банків.
76. Характеристика основних напрямків роботи НБУ з комерційними банками.
77. Операції НБУ по грошово-кредитному регулюванню економіки.

Література з дисципліни

1. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-IV// Голос України. – 1999. -№ 112. – С. 105.
2. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7.12.2000р./ Урядовий кур'єр, №8, 17.01.2001р.

3. Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті. Закон України від 23.09.94 р. з доповненнями.
4. Про відкриття банками рахунків у національній і іноземній валюті: Інструкція утв. постановою Правління НБУ від 18.12.2006 р. № 527. – К.: НБУ.
5. Про організацію безготівкових розрахунків в Україні в національній валюті: Інструкція №22 затв. Постановою Правління НБУ від 22.01.2004– К.: НБУ.
6. Про порядок регулювання й аналіз діяльності комерційних банків: затв. постановою Правління НБУ №338 від 18.08.2003 р. – К.: НБУ.
7. “Про нормативи обов’язкового резервування засобів банківською системою України”, Положення, утв. посада. Правління НБУ від 09.07.2007 № 332.
8. Про організації емісійно-касової роботи в установах банків України: Положення утв. постановою Правління НБУ № 129 від 7.07.2004. – К.: НБУ.- 267 с.
9. Про організації бухгалтерського обліку в банківських установах банків України: : Інструкція утв. постановою Правління НБУ від 30.12.2006 № 566. – К.: НБУ.
10. Правила здійснення депозитних операцій для банківських депозитів.: Утв. Постановою Правління НБУ № 250 від 30.06.2003 р. К.: НБУ.- 6 с.
11. Про міжбанківські розрахунки в Україні: Положення утв. постановою Правління НБУ № 414 від 8.10.2004. – К.: НБУ.
12. Про виконання установами банків доручень підприємств і розрахункових документів по безперечному списанню засобів: Положення утв. постановою Правління НБУ від 18.09.2006 р. № 379. – К.: НБУ.
13. Про порядок утворення і реєстрації комерційних банків: : Положення утв. постановою Правління НБУ № 281 від 21.07.1998 р. – К.: НБУ.
14. Про порядок видачі банками ліцензії на здійснення банківських операцій: Положення утв. постановою Правління НБУ № 181 від 6.05.2004 р. – К.: НБУ.
15. Про порядок формування і використання резерву для заповнення можливих утрат по кредитних операціях комерційних банків: Положення утв. постановою Правління НБУ від 27.03.2006 р. № 122. – К.: НБУ.
16. Про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих утрат по кредитних операціях комерційних банків, зміни і доповнення до Положення утв. посада. Правління НБУ № 168 від 6.04.1999 р.
17. Про порядок утворення фонду гарантування внесків фізичних осіб, формування і використання його засобів. Положення : утв. Указом Президента України №996/98 від 10.09.2002р.
18. Про організації внутрішнього аудита в комерційних банках України: утв. постановою Правління НБУ № 114 від 20.03.2004 р. – К.: НБУ.
19. Про застосування Національним банком України методів впливу до комерційних банків за порушення банківського законодавства: Положення утв. постановою Правління НБУ від 4.02.2003 р. № 38. – К.: НБУ.
20. Про кредитування: Положення НБУ від 25.09.2006. – К.: НБУ.

21. Правила бухгалтерського обліку процентних і комісійних доходів і витрат банків. Утв. постановою Правління НБУ від 25.09.2002 р. № 316 з доповненнями, внесеними відповідно до постанови НБУ № 133 від 31.03.2003. – К.: НБУ.
22. Про операції банків з векселями. Положення утв. постановою Правління НБУ № 258 від 28.05.2005 р. – К.: Вісник НБУ. Додаток до журналові. Випуск 7, 2005. – С. 54-99.
23. Порядок ведення касових операцій у національній валюті в Україні. Утв. постановою Правління НБУ від 2.02.2002 р. № 21 у редакції постанови Правління НБУ від 10.10.2002 № 334. – К.: НБУ.
24. Банківські операції: Підручник / За ред. А. М. Мороза. К.: КНЕУ, 2000 – 384 с.
25. Банки і банківські операції / Під ред. проф. Жукова Е.Ф. – М.: Банки і Біржі, 2004.
26. Банківська справа: Підручник. – 3-і изд. / Під ред. проф. В.И. Колесникова, проф. Л. П. Кроливецкой. – М.: Фінанси і статистика, 2005. – 480 с.
27. Банківська справа: Підручник / Під ред. О. И. Лаврушина. – М.: Фінанси і статистика, 2004. – 576 с.
28. Банківський портфель – 2 (Книга банківського менеджера. Книга банківського юриста). – М. Соминтекс, 2004. – 748 с.
29. Васпоренко О. В. Банківські операції: Навч. посібник.- К.: т-во «Знання», КОО, 2001.- 243 с.
30. Вступ до банківської справи: Посібник / Відп. ред. Савлук М. І. – К.: Лібра, 2003. – 344 с.
31. Ивасенко А. Г. Безготівкові розрахунки і банківський аудит розрахункових операцій: Навчальний посібник. – М.: Вузівська книга, 2004. – 168 с.
32. Касові операції: Оформлення, облік. – М.: Пріор, 2005. – 78 с.
33. Кредити і позики: Оформлення. Бух. Облік. Оподаткування / А. М. Абашина й ін. – М.: Филинь, 2006. – 110 с.
34. Кредитний ризик. Навч. посібник / За ред. Вітмінського. К.: т-во «Знання», КОО, 2003.- 251 с.
35. Михайлов Д. М. Міжнародні розрахунки та гарантії. – К.: Фбк-прес, 2004. – 368 с.
36. Міжнародні валютно-кредитні відносини / За ред. Філіпенка. – К.: Либідь, 2006. – 208 с.
37. Основи банківської справи / Під. ред. А. Н. Мороза. – К.: „Либра”, 2006. – 184 с.
38. Примостка Л. О. Фінансовий менеджмент банків / Навч. посібник.- К.: КНЕУ, 2004.- 280 с.
39. Садвакасов К. К. Комерційні банки. Управлінський аналіз діяльності. Планування і контроль. – М.: Видавництво „Вісь-89”, 2006. – 160 с.
40. Черкасов В. Е., Плотичина Л. А. Банківські операції: маркетинг, аналіз, розрахунки. – М.: Мегаинформ, 2007. – 207 с.

ДОДАТОК Ж**МОЖЛИВІ ЗАПИТАННЯ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО
ТУРНІРУ**

1. Чи був сформований в результаті приватизації державного майна в Україні ефективний власник?
2. Яка сфера бізнесу і чому є найвигіднішою в Україні?
3. Якими є наслідки дефіциту державного бюджету для розвитку економіки?
4. Які чинники сприяють розвитку тіньової економіки в Україні?
5. Чим зумовлене виникнення в Україні зовнішнього боргу, і якими є шляхи розв'язання проблеми зовнішньої заборгованості?
6. Які соціально-економічні наслідки має ухилення від сплати податків?
7. Чи є економіка України привабливою для іноземних інвестицій?
8. Чи є в Україні середній клас?
9. Чи є вигідним для України вступ до СОТ?
10. Що перешкоджає Україні стати повноправним членом ЄС?
11. Якими можуть бути критерії раціональної поведінки споживача при розподілі доходів на споживання та заощадження?
12. Як рівень заробітної плати в Україні впливає на економічне зростання?
13. Якими є світові критерії якості життя та можливості їх застосування в оцінюванні добробуту в Україні?
14. Чи дійсно необхідно захищати вітчизняного виробника від іноземної конкуренції?
15. Чи може змінитися місце України в системі міжнародного поділу праці після вступу до ЄС?

ДОДАТОК 3

ЕКОНОМІЧНА ГРА „ОЩАДЛИВІСТЬ І РИЗИК”

Мета гри – допомогти студентам у захопливому змагально-ігровому режимі закріпити знання порядку нарахування банківських відсотків на строкові вклади і дати їм можливість відчувати ризик утрати цих внесків під загрозою банкрутства банків.

Учасники гри – студенти економічних факультетів, об’єднані в команди або працюючі індивідуально. Кількість учасників не обмежується, а оптимальна їхня чисельність – 3-5 команд або така сама кількість індивідуальних гравців.

Таблиця 3.1

Розрахункова таблиця записів поетапних і кінцевих результатів економічної гри „Ощадливість і ризик”

Категорії банків	1-й рік			2-й рік			3-й рік		
	Вкладено в банк, тис. грн.	Виплачені банками % або факт їхнього банкрутства	Отримано з банків, тис. грн.	Вкладено в банк, тис. грн.	Виплачені банками % або факт їхнього банкрутства	Отримано з банків, тис. грн.	Вкладено в банк, тис. грн.	Виплачені банками % або факт їхнього банкрутства	Отримано з банків, тис. грн.
1	100	10	110	140	10	154	-	-	-
2	150	20	180	150	62	75	-	-	-
3	50	Б	-	-	-	-	219	80	394
Всього	300	Х	290	290	Х	229	219	Х	394
Штраф	Х	Х	-	Х	Х	-10	Х	Х	-30
Всього	300	Х	290	290	Х	210	219	Х	364

Команди гравців очолюють обрані ними капітани, які діють від імені всієї команди і приймають рішення за результатами нарад із членами команди. При виникненні розбіжностей між членами команди питання вирішується голосуванням (простою більшістю голосів, а при їхній рівності приймається те рішення, за яке проголосував капітан команди).

Керівництво підготовкою і проведенням гри здійснюють ведучий з числа педагогів і його помічник (з числа педагогів або студентів, які не беруть участь у грі).

В обов’язки ведучих входить:

а) роз’яснення всім гравцям порядку проведення гри й у разі потреби правил нарахування банківських річних відсоток по термінових вкладах (при річному строковому вкладі після закінчення року до його первісної величини додається сума, рівна добутковій цієї первісної величини і відповідного банківського відсотка, поділеного на 100);

- б) розігрування можливого банкрутства банків (за допомогою підкидань монети);
- в) контроль за дотриманням правил гри всіма гравцями;
- г) відкритий наочний облік проміжних і кінцевих результатів гри (спільно зі своїм помічником);
- д) оголошення переможця і розподілу зайнятих місць всіма учасниками гри;
- е) організація колективного обговорення результатів гри і висновки за підсумками цього обговорення.

Таблиця 3.2

Таблиця розігрування заможності банків

Кількість випадання певної сторони монети при трьох підкиданнях	Заможність і банкрутство банків	Виплати банківських відсотків за категоріями банків, %		
		1	2	3
3	Повна заможність банків усіх категорій	10	20	80
2	Повна заможність банків 1 і 2-ї категорій і банкрутство банків 3-ї категорії при втраті всіх вкладених у них коштів	10	20	Б
1	Повна заможність банків 1-ї категорії і банкрутство банків 2-ї і 3-ї категорії при втраті половини вкладів в банках 2-ї категорії і всього вкладу в банках 3-ї категорії	10	Б/2	Б
0	Банкрутство всіх банків при втраті половини вкладу в банк 1-ї категорії і всього вкладу в банках 2-ї і 3-ї категорій	Б/2	Б	Б

Помічник ведучого, діючи під його керівництвом, здійснює: а) контроль і облік часу виконання завдань і штрафів, що накладаються, за прострочення встановленої нормативної межі цього часу; б) облік і розрахунки в розрахункових таблицях, що здійснюються за поетапними і кінцевими результатами гри. У процесі ведення командної гри і підведення її проміжних і кінцевих підсумків ведучий здійснює взаємодію і вирішує спірні питання тільки з капітанами команд при участі свого помічника. Умови гри передбачають наявність у розпорядженні гравців трьох категорій банків, що виплачують по строкових річних вкладах наступні відсотки: перша категорія – 10%, друга категорія – 20%, третя категорія – 80%. При цьому аналогічно зазначеному ростові процентних ставок росте ймовірність банкрутства названих банків, при якому відбувається повна (Б) або 50-процентна (Б/2) втрата внеску в збанкрутілий банк, як це визначено в таблиці 3.1. Приведена таблиця завчасно

відтворюється в збільшеному вигляді і перед початком гри вивішується для загального огляду перед гравцями.

Кожний з учасників гри (капітан команди або індивідуальний гравець) має протягом 3 хвилин розмістити свої 300 тисяч гривень у зазначені категорії банків так, щоб не тільки зберегти, а й максимально примножити вихідну суму внеску. Банківські вклади можуть розміщатися будь-якими частинами й у будь-яку кількість категорій банків, але при цьому варто мати на увазі, що можливість уникнути банкрутства банків знижується в міру збільшення їхніх процентних ставок. Факт повного або часткового банкрутства встановлюється ведучим за кожний рік шляхом триразового підкидання монети в залежності від кількості її падіння вгору гербом. Все розігрування розподілу командами внесків по банках і визначення їхнього банкрутства здійснюються тричі за три роки. В другому і третьому роках місце збанкрутілого банку займає інший банк тієї самої категорії з тим самим розміром процентної ставки. При цьому в другому і третьому роках загальна сума внеску, що розподіляється, міняється з урахуванням її збільшення за рахунок раніше одержаних відсотків і зменшення за рахунок утрат від банкрутства банків і виплачених штрафів за прострочення встановленого часу виконання ігрового завдання.

Переможцем гри визнається той, хто завдяки розумному сполученню ощадливості і ризику домігся найбільшого приросту первісного банківського вкладу, що характеризується величиною загальної суми, виплаченої банками за результатами третього року за винятком штрафів за прострочення нормативного часу виконання ігрових завдань. За величиною цієї суми відповідно визначаються друге і наступне місця серед усіх учасників гри.

Порядок проведення гри передбачає послідовне виконання наступних процедур:

1) роз'яснення головної мети, умов і правил проведення гри і визначення переможця;

2) формування команд, вибори їхніх капітанів і присвоєння командам номерів або назв;

3) оголошення ведучим початку першого етапу (року) гри із завданням командам розподілити 300 тис. грн. по трьох категоріях банків з витратами часу на виконання цього завдання не більше трьох хвилин. При недотриманні цієї норми часу накладається штраф у розмірі 10 тис. грн. за кожну наступну хвилину прострочення;

4) виконання завдань командами і представлення їхніми капітанами записів із вказуванням назви або номера команди, етапу (року) гри і розподілу 300 тисяч грн. по трьох категоріях банків;

5) представлення капітанами команд записів ведучого, котрий після одержання всіх записів разом зі своїм помічником заносить їхні дані в розрахункові таблиці, що розглядаються на заздалегідь заготовлених на класній дошці або спеціальних аркушах для кожної команди;

6) визначення ведучим під наглядом капітанів команд факту банкрутства банків шляхом підкидання монети, а потім проведення публічних розрахунків і записів у розрахункових таблицях кожної команди всіх результатів приросту

або втрат внесків і їхніх нових сум з урахуванням виплачених штрафів за прострочення часу;

7) оголошення ведучим нового другого етапу (року) гри із завданням командам розподілити нові суми по трьох категоріях банків, маючи на увазі, що замість збанкрутілого банку його місце займає інший банк із тими самими процентними ставками. Потім за аналогією з попередніми процедурами (пп. 3-6) двічі на другому і третьому етапах (роках) повторюються розігрування нових сум, отриманих за результатами попередніх етапів.

У випадках повної втрати внесків на першому і другому етапах команди достроково вибувають із гри, а зайняте місце ними серед усіх команд встановлюється в зворотному порядку черговості їхнього вибуття з гри. Усі записи результатів ігри заносяться в розрахункові таблиці команд, форма яких із прикладом цих записів для однієї з команд приводиться в таблиці 3.2.

У наведеному прикладі дана команда перед розігруванням третього року, порівнюючи свої результати з результатами інших команд, прийшла до висновку, що вона зможе стати переможцем лише в тому випадку, якщо вона помістить свій внесок у банк третьої категорії і, звичайно, якщо цьому банкові вдасться уникнути банкрутства. Цим і пояснюється вкрай ризикований крок названої команди. За результатами третього завершального етапу (року) по величині підсумкових сум, отриманих командами з банків з урахуванням утрат від банкрутства банків і штрафів за прострочення нормативного часу виконання завдань, визначається переможець гри і розподіляються зайняті місця між усіма учасниками гри.

Обговорення підсумків гри проходить під керівництвом ведучих за участі всіх гравців, яким надається можливість висловити свої судження з приводу причин удач і невдач тих або інших команд (гравців). У процесі обговорення можуть бути питання до капітанів команд (гравцям), чим вони керувалися, приймаючи те або інше рішення, із критикою або схваленням цих рішень. Обговорення підсумків гри повинне носити діловий характер. За результатами проведеної економічної гри і її обговорення ведучий підводить підсумки. У кінцевому рахунку перемагає той, хто вміє порівнювати свої розрахунки з ризиком і кого в грі супроводжувала вдача.

ДОДАТОК И

КОМПЛЕКСНА ДІЛОВА ГРА „ЯРМАРОК”

Мета гри: вивчити можливості участі НТФ у ярмарку, повторити та закріпити в студентів досвід роботи на виставкових заходах, узагальнити набуті знання з предметів „Комерційна діяльність”, „Маркетинг”, навчити студентів практичним прийомам роботи з організації і проведення ярмарку.

Організація гри.

Група поділяється на 2 підгрупи, кожна з яких представляє дочірнє підприємство НТФ. Кожний із студентів виконує функціональні обов’язки працівників фірми:

- директор;
- менеджер з продажу;
- менеджер з купівлі;
- менеджер з реклами.

У процесі підготовки до ярмарку на основі здобутих раніше знань з комерційної діяльності за темою „Реклама в підприємницькій діяльності” студенти-учасники ярмарку виготовляють рекламні матеріали, продумують експозицію товарних взірців.

Із студентів старших курсів обирають членів організаційного комітету, які здійснюють оцінювання участі кожної фірми в ярмарку, активності студентів кожної групи під час повторення раніше вивченого матеріалу.

Актуалізація попередніх знань

Пропонуються слова, що є домінуючими під час вивчення даної теми, а саме ярмарок і виставка. Команди протягом однієї хвилини обдумують і подають до оргкомітету перелік документів, які асоціюються у них зі словом „ярмарок”. Оргкомітет зачитує і оцінює ці слова: кожне правильне слово – +1 бал, а слова, що повторювались – + 0,5 бала.

Мотивація вивчення теми

Ярмарки посідають особливе місце в арсеналі засобів рекламної дії, оскільки надають широкі можливості демонстрації виробів, що рекламуються для встановлення прямих актів з безпосередніми покупцями та споживачами. Особливо ефективні виставкові заходи в поєднанні з комплексом супроводжуючих рекламних дій:

- рекламною компанією в пресі; проведенням презентацій, прес-конференцій.

Ярмарки народились як заходи ринкового характеру, основна мета яких збут виготовленої продукції чи товарів. Отже, ярмарки – це комерційні заходи, основна мета яких укладання торговельних угод за запропонованими зразками товарів.

У кожній сфері діяльності щорічно є можливості щось пізнати, оцінити і продати під час міжнародних, регіональних і місцевих виставок та ярмарків. Тому для багатьох учасників цих заходів участь у ярмарку – набагато більше,

ніж просто форум або ринок, Протягом кількох днів здійснюється закріплення попередніх дружніх зв'язків та зав'язування нових, пошук нових джерел постачання та джерел інформації, обговорення певних тенденцій, ідей чи товарів. Для прогресивних підприємств важливість ярмарку неможливо переоцінити. Для дрібних фірм виставки та ярмарки – це засіб завоювання загального визнання та місце зустрічі з покупцями чи фахівцями, які посправжньому зацікавлені в одержанні інформації, шукають нові товари та послуги, а можливо і готові одразу ж зробити замовлення. Особисті контакти з представниками і потенційними клієнтами створюють атмосферу довіри і доброзичливості, що поліпшує ділові стосунки. Перевагою також є те, що фірма-експонент може виступати з доповідями про товар, його переваги на симпозіумах, які відбуваються в межах ярмарку, розповсюджувати друковану рекламу, демонструвати фільми про цю фірму, тощо. Діяльність на ярмарку більше приваблює покупців до товарів, ніж усі публікації в пресі.

Повторення раніше вивченого матеріалу з теми „Реклама підприємницької діяльності”

Кожній команді пропонується провести презентацію фірм, які вони представляють. Оргкомітет оцінює презентації:

- якість сприйняття – 2 бали;
- якість викладення матеріалу – 2 бали.

Проведення ділової гри

Проведення ярмарку та робота учасників команд на ньому тісно переплітається із поясненням викладача про роботу фірми з підготовки до участі в ярмарку та роботу на ньому. Наголошується на значенні виставкових заходів для підвищення ефективності комерційної роботи конкретної фірми. Команди попередньо готуються до участі в ярмарку. Тому на даному занятті треба об'єднати домашнє завдання команд та пояснення теми викладачем і відпрацювати навички роботи на ярмарку. Під час проведення цього навчального ярмарку ставиться така мета:

- разом із студентами втілити в життя весь набутий досвід роботи на ярмарку, навчити їх, використовуючи різноманітні рекламні засоби, ефективно працювати на ярмарковому стенді, проводити аналіз результатів діяльності;
- ознайомити студентів з етапами підготовки участі фірми в ярмарку, виготовленням рекламної продукції та вивчення основних вимог, що ставляться до неї;
- навчити студентів правилам роботи на ярмарку: знайомство з партнерами робота з продажу-купівлі на ярмарковому стенді.

Для досягнення цієї мети проводимо ділову гру таким чином, щоб кожний етап ділової гри спочатку супроводжувався поясненням та рекомендаціями викладача, а потім студенти будуть відпрацьовувати елементи ділової гри практично – захист кожного використаного елементу гри, доведення його доцільності та ефективності.

Під час організації участі фірми в ярмарку потрібно зосередити свою увагу на таких етапах:

- підготовка фірми до участі в ярмарку;

- робота на ярмарку;
- підведення підсумків.

Перший етап участі фірми в ярмарку вимагає особливого підходу та виваженості, тому її потрібно добре спланувати.

По-перше, фірма, що вирішила взяти участь у ярмарку, повинна визначитися для себе, якої мети вона хоче досягти.

Після цього кожний директор фірми (групи) обґрунтовує ті цілі, яких його фірма хоче досягти.

По-друге, необхідно розробити програму участі фірми в ярмарку.

По-третє, на основі визначеного об'єму коштів, які фірма може витратити на підготовку рекламної компанії, необхідно розробити план рекламної компанії, вирішити ряд актуальних питань, пов'язаних із представленням фірми та її товарного асортименту на ярмарку.

У процесі планування рекламної компанії необхідно пам'ятати, що найбільший ефект приносить не один вибраний засіб реклами, а вдале поєднання декількох, що носять систематизований характер, логічно продовжують один іншого.

Під час планування рекламної компанії слід звернути увагу на такі моменти:

- **виготовлення вивіски.**

Кожна фірма захищає свою вивіску. Оргкомітет оцінює вивіски фірм; *максимальна оцінка – 5 балів*;

- **листи-запрошення** (демонстрація вимог до листів-запрошень; зразки листів-запрошень). Кожна із команд захищає свої запрошення. Оргкомітет оцінює зразки запрошень.

максимальна оцінка – 5 балів;

- **візитівка, відповідні картки;**

- **рекламні сувеніри** (демонстрація за допомогою графопроєктора рекламних сувенірів. Кожна фірма проводить захист своїх рекламних сувенірів. Оргкомітет разом із викладачем оцінює рекламні сувеніри фірм;

максимальна оцінка – 3 бали;

- **ярмарковий каталог, проспекти, буклети** (демонстрація вимог, що ставляться до ярмаркового каталогу).

Кожна фірма „захищає” свій ярмарковий каталог. Оргкомітет разом з викладачем оцінює ярмарковий каталог, проспекти, буклети фірм;

максимальна оцінка – 5 балів;

- **спеціальні пропозиції** (розповідь про спеціальні пропозиції, демонстрація переліку інформації, що може бути розміщена в спеціальних пропозиціях). Кожна фірма захищає свої спеціальні пропозиції.

Оргкомітет разом з викладачем оцінює спеціальні пропозиції фірм; *максимальна оцінка – 5 балів*;

По-четверте, мало підготувати рекламний матеріал, необхідно ще й організувати виставку-експозицію запропонованих товарних взірців та підготувати презентацію запропонованих товарів.

Захист кожної команди – презентація свого стенду. Оргкомітет разом з викладачем оцінює презентацію кожної фірми;

максимальна оцінка – 5 балів;

По-п'яте, для ефективної роботи та раціонального використання часу продавця та клієнта, необхідно розробити та мати в достатній кількості бланки ярмаркових замовлень, накладних, типових угод. Кожна фірма проводить захист оформлених документів. Оргкомітет разом з викладачем оцінює документацію кожної фірми; *максимальна оцінка – 5 балів.*

Таким чином, виконавши всі етапи підготовки фірми до участі ярмарку, кожна із команд готова до наступного етапу – роботи на ярмарку. Природно, що це один із головних етапів, оскільки без належної підготовки до участі неможливо організувати належним чином роботу на ярмарку. Проте, бувають такі випадки, що підготовка фірми до участі в ярмарку була бездоганною, добре підготовленою, але учасники не вміють працювати з клієнтами, виявились не підготовленими до роботи. Тому учасникам ярмарку необхідно добре продумати деталі своєї роботи на ярмарку. Якщо їх є декілька, то конкретно розподілити обов'язки між ними, надати їхній роботі продуманого і систематизованого характеру. Учасники повинні працювати на стенді єдиною командою, завжди готовими прийти на допомогу один іншому, допомагати у вирішенні проблем, що виникають і пам'ятати, що головне завдання – подати на належному рівні фірму та товарний асортимент, завоювати імідж, довіру і повагу в покупців.

Робота на ярмарку починається, перш за все, із знайомства з партнером. Після знайомства з партнером треба бути готовими до роботи з продажу товарів. При цьому необхідно дотримуватись таких правил.

1. Не чекайте, поки покупець запитає про запропонований вами товар. Побачивши зацікавленість покупця вашим фірмовим стендом, запропонуйте йому послуги, розкажіть про свій товар, про те, як ваша фірма може задовольнити потреби покупця. Демонструючи властивості товару чи послуги, ви показуєте свої справжні вміння продавця. Це називається „наступом” на покупця і має суттєве значення.

2. Після того, як ви відчули, що покупець хоче придбати ваші товари, ви повинні запитати, чи буде він оформляти замовлення, які умови постачання його влаштовують, яким видам оплати він надає перевагу: передоплата з розрахункового рахунку і післяплата з розрахункового рахунку.

У залежності від умов продажу треба оформити супровідні документи. Якщо чеком, – оформлення накладної на відпуск товарів. Якщо передоплата з розрахункового рахунку – замовлення, рахунок. Якщо після, то оплата з розрахункового рахунку.

В процесі ділової гри кожен учасник повинен зробити щонайменше 2 замовлення, передбачаючи різні форми оплати за замовлений товар. Кожна фірма-учасниця повинна щогодини надавати інформацію про кількість проданих товарів (кількість замовлень, сума) та про кількість придбаних товарів (кількість, сума) для підведення підсумків роботи фірми на ярмарку. Крім того, кожна фірма готується до аналізу результатів діяльності на ярмарку.

Кожному учаснику ярмарку пропонується анкета оргкомітету. Просимо дати відповідь на її запитання та здати їх в оргкомітет.

Проводиться робота на ярмарку.

Підведення підсумків ділової гри:

1. Доповідь оргкомітету про підсумки роботи на ярмарку фірм-учасників.
2. Доповідь кожного директора про аналіз роботи його фірми на ярмарку (перелік питань):
 - аналіз ефективності використання рекламних матеріалів;
 - відзначення позитивних якостей та недоліків роботи фірми на ярмарку;
 - розіграш лотерей.

Закріплення вивченого матеріалу:

- розв'язання проблемних ситуацій;
- розв'язування кросворду.

Підведення підсумків заняття:

- визначення команди-переможця;
- аналіз типових помилок студентів;
- оцінювання участі кожного.

ДОДАТОК К**КОМПЛЕКСНА КОМП'ЮТЕРНА ДІЛОВА ГРА „ІНВЕСТ”**

Мета гри: Формування знань і навичок фінансових менеджерів з розробки інвестиційної політики суб'єктів господарювання.

Завдання:

1. Аналіз і прогноз зовнішніх чинників, що впливають на діяльність підприємств.
2. Побудова економіко-математичної моделі зовнішнього середовища.
3. Позиціонування підприємства з урахуванням державних, галузевих і регіональних особливостей.
4. Розробка моделі „ідеально-ефективного” підприємства галузі і порівняння її з досліджуваним підприємством.
5. Оцінка інвестиційної привабливості підприємства.
6. Формування бізнес-плану досліджуваного підприємства.
7. Підготовка і проведення активної (агресивної) політики банку стосовно інвестиційно-привабливого підприємства.

Результат навчання.

1. Вміти оцінювати сильні і слабкі сторони свої і конкурентів.
2. Уміти прогнозувати рішення урядів різних країн.
3. Вміти аналізувати стан ринків ресурсів, фінансів, товарів і послуг.
4. Уміти стійко залучати інвестиції і без ризику інвестувати.
5. Уміти проектувати і будувати бізнес-плани й економічні моделі свої і конкурентів за можливими сценаріями.
6. Вміти оцінювати і планувати ефективність всієї організації і її структурних підрозділів.
7. Уміти збирати й аналізувати світові економіко-соціальні Internet бази.

Новизна КДГ.

1. Перенесення акценту не на рутинну розробку бізнес-плану, а на побудову економіко-математичних моделей зовнішнього і внутрішнього середовища підприємства і наступного моделювання від 10 до 10000 можливих сценаріїв і варіантів бізнес-планів, вибір оптимального.

2. Оцінка ефективності життєдіяльності не тільки підприємства, а і його структурних підрозділів.

3. КДГ використовує динамічно оновлювані економічні світові Internet бази даних.

4. Гра має дослідницьку спрямованість.

5. Гра має механізми динамічного розширення.

6. Модель гри оперує даними в масштабі реального часу.

Етапи ігрової моделі.

1 Етап: Аналіз і прогноз сценаріїв розвитку зовнішнього середовища й оцінка їхнього впливу на життєдіяльність організації. Розробка економетричної моделі зовнішнього середовища.

2 Етап: Створення економетричної моделі „ідеальної” і досліджуваної організації і їхніх структурних підрозділів.

3 Етап: Імітаційне моделювання і автоматизоване формування простору оптимальних бізнес-планів.

Блок схема гри.

1. Потокова модель кругообігу „Продуктів і доходів” (базова модель світового співтовариства).
2. Модель впливу зовнішніх чинників на підприємство.
3. Модель ефективної (ідеальної) фірми з обліком регіональних, галузевих особливостей.
4. Побудова підсумкової моделі ефективної (ідеальної) фірми.
5. Формування сценарних планів розвитку зовнішнього середовища.
6. Оцінка ефективності досліджуваної фірми і її структурними підрозділами.
7. Створення моделі досліджуваної фірми.
8. Оптимізаційне багатofакторне моделювання досліджуваної фірми.
9. Автоматизована побудова бізнес-плану з урахуванням вимог UNIDO, IAS.

Характеристика інформаційної бази.

Базовими джерелами всіх елементів мозаїки гри є відкрита економічна інформація різних країн, стану фінансових, товарних, ресурсних ринків, фінансова звітність підприємства, методологія розрахунків, алгоритми, програми.

Для спрощення збору інформації використовуються сигнальні динамічні показники, регулярно поповнювані в міру надходження їх у Internet бази. Наприклад, щотижневе відновлення даних ФРС США, щоденне відновлення світових фондових, товарних, ресурсних, фінансових ринків, щомісячні, щоквартальні дані Бюро економічного аналізу Департаменту комерції федерального уряду США тощо. Базові дані представлені в Excel таблицях, до яких підключене, розроблене фондом „Ноосфера” програмне забезпечення.

Порядок проведення гри.

Порядок визначається відведенням часом для гри, що формує обсяг і глибину використовуваних в аналізі і прогнозі даних.

На першому етапі визначаються цілі, завдання, етапи, методи рішень і використовувані комп'ютерні, Internet інструменти. Формуються групи учасників по 4 чоловік. Кожній групі видається та сама мозаїка сценаріїв, моделей, комп'ютерних баз даних, Internet посилань, описи і пояснення кожного елемента.

На другому етапі пропонується побудувати модель і зробити не тільки якісну, а й кількісну оцінку кожного з етапів, як макроекономічних факторів, так і факторів внутрішніх, формування підсумкового інвестиційного стратегічного плану підприємства. У висновку формуються організаційно-правові і структурно-технологічні зміни на підприємстві.

На третьому етапі відбувається підведення підсумків, оцінюють висновки (аналіз і прогноз) кожної групи по п'ятибальній системі, формуючи матрицю оцінок. Вищу оцінку одержує та група, що вирішила надзадачу, тобто розширила динамічну модель ДГ додатковим елементом мозаїки. Оцінку

„добре” одержує та група, що змогла сформувати модель і підсумковий сценарій, що збігається з експертним сценарієм. Оцінку „задовільно” одержує та група, у сценарії якої допущені помилки тільки внутрішнього середовища. Оцінку „незадовільно” одержує та група, що не в змозі виконати поставлені цілі і задачі. Ці оцінки проставляються і зважуються викладачем-експертом, якому приділяється 50% ваги в підсумковій оцінці. Інші 50% розподіляються рівними частками між експертами груп.

Інструкція учасникам гри.

Учасники гри кожної команди повинні прочитати опис кожного елемента у файлі help і зрозуміти методики розрахунку, представлені на прикладах. Після чого всі реально діючі приклади замінюються реальними базами даних кожного елемента мозаїки, але файли help у них збережені, нагадуючи учасникам цілі і завдання кожного елемента мозаїки, укрупнені економіко-математичні методики з їхнім описом. Остаточні розрахунки і їхнє системне ув'язування учасники повинні робити самі. Файли help і приклади побудовані за принципом достатності для розуміння і проведення гри.

ГРА „ПІДПРИЄМЕЦЬ І ФІРМА”

Цілі гри:

1. Активізація і закріплення знань студентів, набутих під час вивчення основ підприємницької діяльності (теми: „Фірми та їхня класифікація”, „Управління й організаційні структури фірми”, „Фірмовий стиль”).

2. Надання права ухвалення практичного рішення на етапах створення і розвитку діяльності фірми.

3. Ознайомлення з основними правовими й установчими документами, що регламентують основи підприємницької діяльності в Україні.

Основні поняття даної гри: фірма; фірмовий стиль; види господарської діяльності фірми; правова форма фірми; організаційна структура фірми; установчі документи фірми; реєстрація фірми.

Як правило, перед грою її учасники повинні прослухати курс лекцій, що включає основні теоретичні положення. На це відводиться від 4 до 20 академічних годин у залежності від подробиць викладу матеріалу і рівня підготовленості аудиторії. Для учасників гри, які не ознайомилися з цим курсом заздалегідь, прослуховування лекцій організовується в перший день гри. Грою керує її адміністрація (журі).

Необхідний період для проведення гри – 3 дні.

Протягом першого дня проходить розподіл аудиторії на команди (фірми), обговорення загальних цілей і плану дій, розподіл функціональних ролей команди, починається розробка проекту установчих документів і фірмового стилю, видається домашнє завдання, виконання якого завершує цей етап роботи.

На другий день учасники гри мають:

- вибрати вид господарської діяльності й організаційно-правову форму підприємства;
- закінчити розробку установчих документів підприємства і представити їх;
- завершити розробку фірмового стилю і представити його у вигляді інформаційного листа;
- проаналізувати і обговорити фірмовий стиль конкурентів і результати представити у вигляді експертного висновку.

Підготовка до презентації фірми – домашнє завдання.

Аудиторна робота другого ігрового дня становить 5-6 годин.

Завдання до третього дня гри:

- підготовка підприємства до рекламної кампанії. Вона включає завершення розробки рекламної продукції (плакати, листівки, запрошення, брошури), обговорення доповіді президента, репетицію рекламного ролика;
- презентація підприємства;
- підведення підсумків гри і висновки.

Оскільки комплексна ділова гра – досить складна форма організації цілеспрямованої взаємодії всіх її учасників під керівництвом викладача, сутністю якої є взаємозв'язок імітаційного моделювання і рольової поведінки

учасників гри в процесі розв'язування ними типових професійних і навчальних завдань досить високого рівня проблемності, то для полегшення процесу її конструювання ми використовували модульний принцип. Підготовча робота була розбита на модулі, в кожному з яких містилися певні операції. Кожний модуль мав свої завдання, цілі і результати.

Оскільки ігрові дії учасників часто викликають зміни ігрових ситуацій, то ми намагалися прогнозувати можливі варіанти ситуацій, тобто весь складний комплекс реакцій учасників.

Дотримуючись принципів конструювання ділової гри, про які йшлося в першому розділі, в підготовці до здійснення комплексних ДІ ми виконували такі операції:

1. Вибір теми та діагностика вихідної ситуації.
2. Формулювання мети і завдань.
3. Визначення структури.
4. Діагностика ігрових якостей учасників.
5. Діагностика об'єктивних обставин.

Таким чином, уся підготовча діяльність будувалася нами на прогностичній основі. Це дало можливість викладачу уявити і створити проблемну ситуацію, провести багатоваріантний аналіз проходження і результатів рольових дій студентів; виявити ймовірні типові помилки; визначити серію прийомів, спрямованих на стабілізацію психологічного режиму заняття; встановити тенденції та закономірності розвитку комплексної ділової гри з урахуванням контингенту учасників.

Діагностика ігрових якостей учасників ділової гри проводилася шляхом анкетування, тестування, індивідуальних бесід. Це дозволило побачити й оцінити колектив зсередини, визначити лідерів, рівні претензій кожного учасника, підібрати оптимальних партнерів тощо.

Останнім етапом гри був її аналіз. У ньому брали участь усі гравці і ведучі, тому що в цьому випадку аналіз виходить найбільш повним.

Ведучі повідомляли гравцям про свій попередній задум, пояснювали ті або інші дії, початі організаторами і ведучими, давали свою оцінку проведеної ділової гри. Гравці, в свою чергу, аналізували перебіг гри в цілому і свої дії в ній, а також організацію гри.

Після цього детально пророблялися ключові моменти гри, відбувався пошук відповідей на питання: „Чому виникла та або інша ситуація, до чого вона привела?” Все це сприяло нагромадженню досвіду в гравців і підвищенню рівня і культури гри загалом.

Крім усного аналізу, ми проводили анкетування гравців з наступних запитань:

1. Наскільки повно і зрозуміло була розроблена картина професійного середовища?
2. Наскільки універсальні і дієві були правила гри?
3. Наскільки повно Ви відчули свою роль?
4. Що вибивало Вас з ігрового образу?

5. Чи змогли Ви втілити свої ігрові плани? Якщо ні, то що цьому перешкодило?

6. Які ігрові моменти Вам більше всього сподобалися?

7. Які невдачі і помилки були допущені ведучими під час проведення гри?

8. Хто з гравців, на Вашу думку, краще усіх зіграв свою роль?

9. Яка Ваша думка про технічну сторону організації гри?

10. Що Ви хотіли б побажати організаторам гри на майбутнє?

ДОДАТОК М

ДІЛОВА ГРА „МЕНЕДЖЕР ЯК СУБ'ЄКТ КЕРУВАННЯ”

Тривалість гри: 4 години

I. МЕТА ГРИ

Основна мета ігрової діяльності – аналіз використання робочого часу менеджера, виявлення найважливіших „поглиначів” і шляхів їхнього усунення. Додатково учасникам необхідно зробити розрахунки часу, що ефективно використовується менеджером, денних витрат часу й узагальнити результати, проаналізувавши структуру робочого часу керівника.

II. ТЕХНІЧНА ПІДГОТОВКА

Попередньо для проведення гри необхідно підготувати:

- робоче місце менеджера: письмовий прилад, телефон, калькулятор, індивідуальне завдання, ділові папери і т. ін.;
- робоче місце секретаря: папка з діловими паперами, телефон, чайний сервіз і т. ін.;
- папку з діловими паперами для підлеглого менеджера: квартальний звіт, дані про постачальників і т. ін.;
- інформацію для представника постачальника з указівкою предмета й умов договору (вибір довільний);
- годинник для спостерігачів;
- ідентифікатори учасників гри;
- таблиці спостережень(2-3 шт.), аналітичні таблиці (15 шт.).

III. УЧАСНИКИ ГРИ ТА ЇХНІ ФУНКЦІЇ

1. Менеджер (начальник відділу фірми). Виконує визначений обсяг роботи в процесі гри, по можливості, не відволікаючись на сторонні розмови, відвідувачів, телефонні дзвінки і т. ін. Протягом робочого дня він приймає оперативні управлінські рішення, виконує покладені на нього обов'язки відповідно до займаної посади. Як індивідуальне завдання менеджер відповідає на питання тестів, вирішує задачі, запропоновані викладачами. Протягом робочого дня в менеджера заздалегідь запланована зустріч із представником фірми-постачальника. Метою переговорів є укладання договору постачання деякого товару на взаємовигідних умовах. У переговорах бере участь підлеглий – працівник відділу, очолюваного менеджером. Під час гри менеджер може делегувати виконання окремих завдань підлеглому і секретареві.

2. Начальник (генеральний директор фірми). У процесі гри вимагає по телефону від менеджера представити в найкоротший термін звітні документи. Наприклад, квартальний звіт для підготовки доповіді на зустріч з акціонерами, інформацію про конкретного постачальника, що цікавиться вирішенням кадрового питання у відділі.

3. Підлеглий менеджера (співробітник відділу). Доповідає менеджеру про стан поточної роботи, цікавиться ходом рішення кадрового питання. До

своїх обов'язків відноситься безвідповідально, до доповіді не готовий, робочі документи ведуться безладно.

4. Секретар менеджера. Повідомляє йому про всі телефонні дзвінки, відвідувачів, виконує доручення менеджера, пропонує відвідувачам каву. Наприкінці робочого дня відпрошується в менеджера в „особистій справі” і далі не бере участь у грі. Трохи нав'язлива, іноді відволікає менеджера від роботи.

5. Колега менеджера (співробітник іншого відділу). У робочий час відволікає менеджера розмовами на сторонні теми (про спорт, про політику, відпочинок і т. ін.), ділиться з ним особистими проблемами, заважає виконанню роботи менеджера.

6. Представник фірми-постачальника. Спізнюється на заздалегідь заплановану з менеджером зустріч, довго перепрошує і виправдовується, веде переговори з менеджером, детально обговорюючи умови постачання. Під час гри може відволікати менеджера розмовами на сторонні теми.

7. Клієнт (представник фірми-споживача). Приходить на прийом до менеджера без попередньої домовленості з метою висунути претензії до якості товару, придбаного його фірмою кілька днів назад. Намагається одержати грошову компенсацію, повернути товар. Наполегливий, безапеляційний.

8. Дружина менеджера. Відволікає менеджера від роботи телефонними розмовами на побутові теми (покупки, здоров'я дітей, і т. ін.). Химерна, імпульсивна, вразлива, нав'язлива.

9. Спостерігачі. Здійснюють хронометраж робочого дня менеджера, заповнюють таблиці обліку часових витрат.

IV. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ ДІЛОВОЇ ГРИ

1. Ведучий (викладач) розподіляє ролі між студентами групи. Студента, який грає роль менеджера, видаляють з аудиторії, викладач-асистент пояснює його завдання.
2. Ведучий (викладач) конкретизує зміст ролей учасникам гри і знайомить їх зі сценарієм.
3. Другий викладач-асистент пояснює спостерігачам їхню функцію і знайомить із правилами ведення хронометражу і заповнення таблиць спостереження.
4. Асистенти заздалегідь готують робочі місця діючих осіб.
5. Учасники гри прикріплюють таблички-ідентифікатори, і студент – „менеджер” запрошується в аудиторію.
6. За командою ведучого гра починається. Фіксуються моменти початку і закінчення гри.

V. ПІДВЕДЕННЯ ПІДСУМКІВ ДІЛОВОЇ ГРИ

По завершенні ділової гри проводиться аналіз використання робочого часу менеджера. Узагальнивши результати хронометражу, проведеного спостерігачами, студенти класифікують витрати часу менеджера і заповнюють таблиці М.1. і М.2.

Таблиця М.1

Ефективний час роботи менеджера

Вид діяльності менеджера	Інтервал часу	Тривалість
Робота з документами	9.00-9.30	30 хв.
Розмова з начальством	9.30-10.00	30 хв.
...	...	...

Таблиця М.2

Втрати робочого часу протягом дня

Вид діяльності	Інтервал часу	Тривалість	Джерело перешкод	Причина перешкоджання
Телефонна розмова	10.00-10.15	15 хв.	Член сім'ї	Вирішення сімейних проблем
...	...	...	...	...

Студенти аналізують підсумки таблиці М.1 і М.2, на основі чого розраховують і представляють графічно структуру використання робочого часу менеджера. Використовуючи дані таблиці М.2, студенти проводять аналіз денних утрат, їхню класифікацію відповідно до приведеного нижче переліку, виявляють найважливіші „поглиначі” часу і визначають заходи для їхнього усунення.

Найважливіші поглиначі часу:

Нечітка постановка мети.

Відсутність пріоритетів у справах.

Прагнення занадто багато зробити за один раз.

Відсутність повного уявлення про майбутні завдання і шляхи їх вирішення.

Погане планування трудового дня.

Особиста неорганізованість, „завалений” письмовий стіл.

Нераціональне читання документів.

Недолік мотивації (індиферентне ставлення до роботи).

Пошуки потрібних записів, пам'ятних записок, адрес, телефонних номерів.

Недоліки кооперації або поділу праці.

Телефонні дзвінки, що відривають від справ.

Незаплановані відвідувачі.

Нездатність сказати „ні”.

Неповна, спізнана інформація.

Відсутність самодисципліни.

Невміння довести справа до кінця.

Затяжні наради.

Недостатня підготовка до бесід і обговорень.

Відсутність зв'язку або неефективний зворотний зв'язок.

Розмови на приватні теми.

Нераціональна система ведення ділових записів.

Синдром „відкладання”.

Бажання знати всі факти.

Тривалі чекання (наприклад, домовленої зустрічі).

Занадто рідке делегування (передоручення справ).

Недостатній контроль за передорученими справами.

По завершенні ділової гри студентам може бути запропонований тест „Самоменеджмент: наскільки добре ви справляєтеся зі своєю роботою?”. Студенти відповідають на 10 питань, заповнюючи таблицю, використовуючи оцінну шкалу (див. табл. М.3).

Таблиця М.3

Шкала оцінювання до тесту „Самоменеджмент”

Варіант відповіді	Бали за відповідь			
	майже ніколи	інколи	часто	майже завжди
	0	1	2	3

Запитання тесту „Самоменеджмент”

1. Я резервую на початку робочого дня час для підготовчої роботи, планування.
2. Я передоручаю все, що може бути передоручено.
3. Я письмово фіксую завдання і цілі з указівкою термінів їхньої реалізації.
4. Кожен офіційний документ я намагаюся обробляти за один раз і остаточно.
5. Щодня я складаю список майбутніх справ, упорядкований за пріоритетами.
6. Найважливіші речі я роблю в першу чергу.
7. Свій робочий день я намагаюся, по можливості, звільнити від сторонніх телефонних розмов, незапланованих відвідувачів і нарад, що зненацька збираються.
8. Своє денне завантаження я намагаюся розподілити відповідно до графіка моєї працездатності. В моєму плані часу є „вікна”, що дозволяють реагувати на актуальні проблеми.
9. Я намагаюся спрямувати свою активність таким чином, щоб у першу чергу сконцентруватися на деяких „життєво важливих” проблемах.
10. Я вмію говорити „ні”, коли на мій час хочуть претендувати інші, а мені необхідно виконати більш важливі справи.

0-15 балів: Ви не плануєте свій час і перебуваєте під владою зовнішніх обставин. Деяких зі своїх цілей Ви домагаєтеся, якщо складаєте список пріоритетів і дотримуєте його.

16-20 балів: Ви намагаєтеся опанувати своїм часом, але Ви не завжди досить послідовні, щоб мати успіх.

21-25 балів: У Вас гарний самоменеджмент.

26-30 балів: Ви можете служити взірцем кожному, хто хоче навчитися раціонально витратити свій час.

ДОДАТОК Н

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ НА ВИРОБЛЕННЯ ВМІНЬ ПРИЙМАТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ РІШЕННЯ

Завдання 1. Перелік якостей, якими має володіти сучасний менеджер, включає:

1. Компетентність у вибраній сфері діяльності.
2. Здатність ефективно діяти в умовах ринку, детально знати виробництво, уміти забезпечувати при будь-яких ринкових ситуаціях оптимальні господарські результати.
3. Здатність організовувати, координувати, направляти і контролювати діяльність підлеглих.
4. Високі етичні якості: чесність, правдивість, скромність, висока вимогливість до себе і до інших, розвинені почуття обов'язку та відповідальності.
5. Єдність слова і справи, оперативність і гнучкість у роботі, вміння самостійно і своєчасно ухвалювати оптимальне рішення, добиватися виконання його підлеглими.
6. Глибоке знання людської психології, способів контакту з людьми, уміння формувати колектив з високим творчим інтелектуальним потенціалом.
7. Прагнення до найбільш раціонального розподілу функцій між собою і співробітниками, об'єктивна оцінка результатів своєї діяльності і співробітників.
8. Справедливість у взаєминах з підлеглими, уміння завойовувати їх довіру, створювати в колективі сприятливий психологічний клімат.
9. Уміння стратегічно мислити, передбачати тенденції розвитку виробництва, організовувати свою роботу і роботу співробітників з урахуванням перспективи.
10. Постійне оновлення власних знань, підтримка їх відповідно до потреб суспільства.
11. Турбота про повсякденні потреби працівників, їх здоров'я і працездатність.

Запитання до завдання

1. Чи згодні ви з переліком якостей, якими має володіти економіст-менеджер?
2. Якими, на ваш погляд, додатковими якостями має володіти економіст-менеджер?
3. Чи є які-небудь специфічні вимоги до економіста-менеджера, який діє в умовах української дійсності?

Завдання 2. Рецептів, як досягти успіху в бізнесі, пропонується багато. Одна систем заходів пропонується вам, проаналізуйте її.

1. Визначення специфічних перспектив організації, виходячи з потреб суспільства.
2. Визначення специфічних потреб людей в організації. Такими зазвичай є самоповага, визнання і можливість незалежно мислити і діяти; ці відомості ґрунтуються на тривалих спостереженнях, що проводилися впродовж останніх десяти років.

3. Формування команди для роботи, акцентуючи її увагу на процес планування, мета якого – визначити, де організація хоче опинитися через п'ять років.
4. Визначення стратегічної мети, аналіз зовнішніх умов, виявлення своїх сильних і слабких сторін і створення передумов для досягнення мети. Таким чином, виходить зафіксоване на папері керівництво до дії, або письмовий план дії.
5. Визначення етапів досягнення цілей, окремих осіб, і груп, постановки ключових завдань на майбутні п'ять років.
6. Визначення цілей на четвертому, третьому, другому і першому роках роботи.
7. Якщо плановані досягнення, наступного року не відповідають сьогодишнім реаліям, організація повинна наново встановити, що можна зробити наступного року, і переглянути план аж до п'ятого року, відшукуючи компромісні рішення на кожному з етапів.
8. Необхідно визначити стратегію для досягнення поставлених цілей. Кожному членові організації повинна бути надана можливість внести свій внесок до вироблення цієї стратегії.
9. Цей план або проект представляють у вищу ланку управління або в групу, якою підзвітне керівництво. Дуже важливо до початку виконання завдання погоджувати цілі і засоби їх досягнення.
10. Після того, як загальний п'ятирічний план і стратегія узгоджені, починається їх виконання.
11. Створюються детальні плани заходів і дій, при цьому особлива увага приділяється розбиттю кожної ключової ділянки; на певних працівників покладається відповідальність за завершення того або іншого етапу і чітко обкреслюється круг обов'язків.
12. Необхідно встановити порядок звітності і виділяти успіхи і невдачі, щоб можна було простежити за виконанням кожного етапу робіт, від окремого заходу до довгострокової програми.
13. Всі працівники повинні мати можливість сигналізувати про відхилення від плану, що вимагає негайних дій для повернення на заданий курс.
14. Повинна бути розроблена система внутрішніх і зовнішніх винагород, які підтримають організацію на її шляху до поставленої мети.

Запитання до завдання

1. Чим пропонована схема відповідає умовам сучасної української економіки; у чому вона їй чужа?
2. Що, на вашу думку, слід було б додати в перелік дій, щоб зробити їх ефективнішими?
3. Якою мірою, якби ви були керівником, ви прийняли пропоновану систему за основу?

Завдання 3. Як краще працювати з партнером, клієнтом? Це питання стоїть перед кожним менеджером. Тут можна використовувати наступні підходи:

1. Створити довірчу атмосферу при переговорах.
2. Попросити партнера детальніше розповісти про проблему. Це сприятиме чіткішому визначенню позицій сторін.

3. Допомогти партнерові глибше вникнути в ситуацію, роблячи по ходу бесіди короткі узагальнення – висновки, що запам'ятовуються.
4. Орієнтувати партнера до творчих міркувань, щоб проблема отримала більш різностороннє освітлення.
5. Переконати партнера, що відкласти вирішення ситуації, що склалася, не вигідно, це дозволить визначити реальність намірів партнера про співпрацю з вами.
6. Викласти власне вирішення проблеми, але разом з іншими можливими. Тоді партнер вибере рішення самостійно, але швидше за все запропоноване вами.

Запитання до завдання

1. Який з відмічених підходів, на ваш погляд, найбільш ефективний?
2. Які підходи в ділових переговорах, сприяючі їх успіху, ви могли б ще запропонувати?

Завдання 4. Практика показує, що найбільший успіх на виробництві досягається за рахунок об'єднання зусиль групи людей або колективів при вирішенні проблем. Якщо така кооперація забезпечує ефект мультиплікації, то виникають додаткові вигоди, які неможливо отримати поодиночці. Для цього необхідно виконувати певні вимоги в питаннях кооперації:

1. Мета спільної роботи має бути чітка й зрозуміла всім учасникам.
2. Партнерам по можливості повинні бути знайомі завдання один одного.
3. Під час роботи має панувати хороше взаєморозуміння і вільний обмін інформацією.
4. Ніхто не повинен наполягати на своєму варіанті розв'язку. Треба бути готовим піти на компроміс і змінити своє рішення на користь іншого, що обіцяє успіх для всіх.
5. Необхідні правила гри, яких всі повинні дотримуватися.
6. Сильні сторони партнерів важливіше для сумісної справи, ніж їх слабкі сторони. Перші необхідно скомбінувати, другі – нейтралізувати.
7. Вся інформація повинна поступати до координатора, щоб можна було відразу ж передати її всім тим, кого вона безпосередньо торкається.
8. Заважає кооперації той, хто хоче добитися для себе вигоди за рахунок інших учасників.
9. Кожен відповідає за свою ділянку роботи, за надійність і дотримання термінів.
10. У разі того або іншого успіху слід заохочувати всіх, що мають відношення до даної роботи.
11. Якщо рішення ухвалюються не спільно, вони повинні бути всім зрозумілі і відповідно обгрунтовані.

Запитання до завдання

1. Чи зі всіма вимогами, позначеними вище, ви згодні? Якщо з чимось не згодні – аргументуйте.
2. Які ще вимоги, передумови необхідні, щоб кінцевий результат сумісної праці був би максимальним?

3. Яку менеджер повинен провести організаційну підготовку для спільної роботи співробітників, щоб гарантувати успіх?

Завдання 5. Нині в Україні все більше уваги приділяється розвитку інтелектуального потенціалу працівників, формуванню підприємницької етики, підтримці високої відповідальності за якість продукції, роботу і долю фірми в цілому. Служби управління людськими ресурсами керуються наступними принципами:

- підкреслювати пошану до індивідуальності, інтелекту і цінності кожної людини шляхом заохочення високої продуктивності праці;
- підтримувати довірчі відносини і пошану працівників один до одного;
- нести відповідальність за навчання і підвищення професіоналізму персоналу;
- заохочувати ініціативу кожного, одночасно підтримував вільну творчу діяльність;
- стимулювати ухвалення на себе відповідальності в складних ситуаціях;
- надавати кожному працівникові можливості для реалізації його індивідуальних здібностей;
- підвищувати відповідальність за розвиток трудового потенціалу персоналу;
- забезпечувати справедливу оплату праці;
- оцінювати результати роботи по досягненню поставлених цілей.

Запитання до завдання

1. Які ще принципи управління персоналом могли б зіграти серйозну роль?
2. Чи відповідають згадані принципи особливостям українського менталітету, специфіці, історичним рисам української людини?

ДОДАТОК П

ПРИКЛАДИ ТВОРЧИХ ФАХОВИХ ЗАДАЧ З ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

1. „Вибір оптимального маршруту поїздки”

Постановка задачі:

Нехай умови конкретної транспортної задач подані в табл. П.1:

Таблиця П.1

Постачальники	Запаси	Споживачі			
		B ₁	B ₂	B ₃	B ₄
		Потреби			
		$b_1 = 110$	$b_2 = 40$	$b_3 = 60$	$b_4 = 80$
A ₁	$a_1 = 150$	4	4	2	5
A ₂	$a_2 = 60$	5	3	1	2
A ₃	$a_3 = 90$	2	1	4	2
		110	40	50	80

Ідея методу *північно-західного кута* полягає в тому, що заповнення таблиці починають, не враховуючи вартостей перевезень, з лівого верхнього (північно-західного) кута. У комірку записують менше з двох чисел a_1 та b_1 . Далі переходять до наступної комірки в цьому ж рядку або у стовпчику і заповнюють її, і т. д. Закінчують заповнення таблиці у правій нижній комірці. У такий спосіб значення поставок будуть розташовані по діагоналі таблиці.

Розглянемо цей процес детальніше на прикладі.

Спочатку, не враховуючи вартості перевезень, завжди задовольняють потреби першого споживача B_1 , використовуючи запаси першого постачальника A_1 . У нашому прикладі (табл. П.1) потреби споживача B_1 становлять $b_1 = 110$, а запаси постачальника – $a_1 = 150$ одиниць (тобто із запасів першого постачальника можна повністю задовольнити потреби першого споживача), тому в комірку A_1B_1 записуємо менше із значень a_1, b_1 , тобто 110. Тепер потреби першого споживача повністю задоволені, і переходимо до задоволення потреб наступного (другого) споживача B_2 . Обсяг його потреб $b_2 = 50$. Після задоволення потреб першого споживача залишок запасів першого постачальника становить $150 - 110 = 40$. Отже, від першого постачальника другому споживачеві можна перевезти лише 40 одиниць продукції, тому в комірку A_1B_2 записуємо число 40.

Всі ці міркування зручно представити в математичній формі наступним чином:

$$x_{11} = \min(a_1; b_1) = \min(150; 110) = 110.$$

Попит першого споживача задоволений і ми далі першим стовпцем не займаємося (стовпець закритий). Переходимо до комірки A_1B_2 .

$$x_{12} = \min((a_1 - b_1); b_2) = \min((150 - 110); 50) = 40.$$

В комірку A_1B_2 табл. П.1 записуємо число 40. Після цього, оскільки запаси першого постачальника повністю вичерпані, попит другого споживача задоволений, закриваємо перший рядок та другий стовпець і переходимо до використання запасів наступного постачальника A_2 .

$$x_{22} = \min(a_2; (b_2 - 40)) = \min(60; (50 - 40)) = 10.$$

В комірку A_2B_2 табл. П.1 записуємо число 10. Оскільки попит другого споживача задоволений, закриваємо другий стовпець і комірками цього стовпцем надалі не займаємося. Переходимо до комірки A_2B_3 .

$$x_{23} = \min((a_2 - 10); b_3) = \min((60 - 10); 60) = 50.$$

В комірку A_2B_3 табл. П.1 записуємо число 50. Потужність другого споживача вичерпана (другий рядок закриваємо). Переходимо до комірки A_3B_3 .

$$x_{33} = \min(a_3; (b_3 - 50)) = \min(90; (60 - 50)) = 10.$$

В комірку A_3B_3 табл. П.1 записуємо число 10. Третій стовпець закритий (попит третього споживача задоволений). Переходимо до комірки A_3B_4 .

$$x_{34} = \min((a_3 - 10); b_4) = \min((90 - 10); 80) = 80$$

Записуємо число 80 в комірку A_3B_4 табл. П.1.

Отже, в табл. П.1 у заповнених комірках знаходяться числа, що означають можливий план перевезень продукції. Сума чисел (перевезень) по рядках дорівнює обсягам запасів постачальників, а сума чисел по стовпцях – обсягам потреб відповідних споживачів.

Метод північно-західного кута є найпростішим, однак і найменш ефективним. Процес відшукування оптимального плану після початкового опорного, який визначений методом північно-західного кута, пов'язаний зі значним обсягом обчислювальних робіт, тому його реалізують на ЕОМ.

Визначимо загальну вартість перевезень згідно з початковим опорним планом. Від першого постачальника до першого споживача необхідно перевезти 110 одиниць продукції за ціною 4 ум. од. (ціна записана в правому верхньому куті кожної комірки), отже, це коштуватиме $110 \times 4 = 440$ ум. од. Крім того, необхідно перевезти від першого постачальника 40 одиниць продукції до другого споживача за ціною 4 ум. од. і т. д. У такий спосіб визначимо загальну вартість усіх перевезень:

$$F = 110 \cdot 4 + 40 \cdot 4 + 10 \cdot 3 + 50 \cdot 1 + 10 \cdot 4 + 80 \cdot 2 = 880 \text{ (ум. од.)}.$$

Згідно теореми, яку ми приймемо без доведення: опорний план транспортної задачі, який знайдений методом північно-західного кута, завжди ациклічний.

Очевидно, якщо за побудови опорного плану враховувати вартості перевезень, то сумарна вартість всіх поставок може бути зменшена, і отриманий опорний план буде ближчим до оптимального.

Ідея методу *мінімальної вартості* полягає в тому, що на кожному кроці заповнюють комірку таблиці, яка має найменшу вартість перевезення одиниці продукції. Такі дії повторюють доти, доки не буде розподілено всю продукцію між постачальниками та споживачами.

Складемо за допомогою цього методу план розглянутої задачі (табл. П.2).

Найменшу вартість мають перевезення, які здійснюються від A_2 до B_3 та від A_3 , до B_2 (ціна перевезення одиниці продукції дорівнює 1 ум. од.). Заповнимо, наприклад, A_2B_3 .

$$x_{23} = \min(a_2; b_3) = \min(60; 60) = 60.$$

В комірку A_2B_3 ставимо значення 60. У такий спосіб запаси другого постачальника повністю вичерпані, а потреби третього споживача повністю задоволені (закриваємо другий рядок та третій стовпець). Мінімальною є також вартість перевезень від третього постачальника до другого споживача, тому заповнимо також комірку A_3B_2 .

$$x_{32} = \min(a_3; b_2) = \min(90; 50) = 50.$$

З комірок таблиці, що залишилися незаповненими, вибираємо наступне мінімальне значення вартості перевезень, яке дорівнює 2 ум. од. – для комірок A_1B_3 , A_2B_4 , A_3B_1 та A_3B_4 . Заповнення комірок A_2B_4 та A_1B_3 неможливе, оскільки постачальник A_2 вже повністю вичерпав власний обсяг запасів, задовольняючи потреби споживача B_3 а споживач B_3 , повністю задовольнив свої потреби. Отже, можна заповнити тільки комірку A_3B_1 чи A_3B_4 . Заповнимо A_3B_4 .

$$x_{34} = \min((a_3 - 50); b_4) = \min((90 - 50); 11) = 40.$$

Запаси третього постачальника вже повністю вичерпані. Третій рядок закритий.

Знову вибираємо найменшу вартість для комірок таблиці, що залишилися пустими, і продовжуємо процес доти, поки всі запаси не будуть розподілені, а потреби – задоволені.

$$x_{11} = \min(a_1; (b_1 - 40)) = \min(150; 110) = 110.$$

Перший стовпець закриваємо. Залишилася ще не вичерпаною потужність першого постачальника.

$$x_{14} = \min((a_1 - 110); (b_4 - 40)) = \min((150 - 110); (80 - 40)) = 40.$$

Заносимо отримані числа в табл. П.2.

Таблиця П.2

$a_i \backslash b_j$	$b_1=110$	$b_2=50$	$b_3=60$	$b_4=80$
$a_1=150$	4 110	4	2	5 40
$a_2=60$	5	3	1 60	2
$a_3=90$	2	1 50	4	2 40

В результаті таких міркувань отримали початковий опорний план, загальна вартість перевезень для якого становить:

$$F = 110 \cdot 4 + 40 \cdot 5 + 60 \cdot 1 + 50 \cdot 1 + 40 \cdot 2 = 830 \text{ (ум. од.)}.$$

Значення цільової функції менше за попередній варіант, значить цей план ближчий до оптимального.

Загальна кількість заповнених комірок повинна бути рівною $m+n-1$ (m – число рядків, n – число колонок). Якщо число заповнених комірок виявиться меншим за цю величину, то здійснюється перерозподіл поставок або в одну із

вільних комірок ставиться нульова поставка і ця комірка вважається заповненою.

Після того, як складено перший опорний план, за допомогою алгоритму методу потенціалів здійснюється перевірка його на оптимальність і, якщо він не оптимальний, його покращують.

Перевірити оптимальність плану, який отриманий методом мінімальної вартості (табл. П.2).

Перший опорний план транспортної задачі вироджений, оскільки кількість заповнених комірок у таблиці дорівнює п'яти, а $m + n - 1 = 3 + 4 - 1 = 6$.

Для дальшого розв'язування задачі необхідно в одну з порожніх комірок записати „нульове перевезення” так, щоб не порушити опорності плану, тобто можна зайняти будь-яку пусту комірку, яка не утворює замкнутого циклу із заповненими комірками. Наприклад, заповнимо нулем комірку A_2B_4 . Тепер перший план транспортної задачі є невиродженим, і його можна перевірити на оптимальність методом потенціалів.

Таблиця П.3

A_i	B_i				u_i
	$b_1=110$	$b_2=50$	$b_3=60$	$b_4=80$	
$a_1=150$	4 110	4	2 2 +	5 40 -	$u_1=5$
$a_2=60$	5	3	1 60 -	2 0 +	$u_2=2$
$a_3=90$	2	1 50	4	2 40	$u_3=2$
v_j	$v_1=-1$	$v_2=-1$	$v_3=-1$	$v_4=0$	

На основі першої умови оптимальності $u_i + v_j = c_{ij}$ складемо систему рівнянь (для заповнених комірок таблиці) для визначення потенціалів першого опорного плану:

$$\begin{cases} u_1 + v_1 = 4; \\ u_1 + v_4 = 5; \\ u_2 + v_3 = 1; \\ u_2 + v_4 = 2; \\ u_3 + v_2 = 1; \\ u_3 + v_4 = 2. \end{cases}$$

Записана система рівнянь є невизначеною, і один з її розв'язків дістанемо, узявши, наприклад, $v_4 = 0$. Тоді всі інші потенціали однозначно визначаються з цієї системи рівнянь:

$$u_1 = 5; u_2 = 2; u_3 = 2; v_1 = -1; v_2 = -1; v_3 = -1.$$

Ці значення потенціалів першого опорного плану записуємо у транспортну таблицю. Потім згідно з алгоритмом методу потенціалів перевіряємо виконання другої умови оптимальності $u_i + v_j \leq c_{ij}$ (для порожніх комірок таблиці):

$$A_1B_2: u_1 + v_2 = 5 + (-1) = 4 = 4;$$

$$A_1B_3: u_1 + v_3 = 5 + (-1) = 4 > 2;$$

$$A_2B_1: u_2 + v_1 = 2 + (-1) = 1 < 5;$$

$$A_2B_2: u_2 + v_2 = 2 + (-1) = 1 < 3;$$

$$A_3B_1: u_3 + v_1 = 2 + (-1) = 1 < 2;$$

$$A_3B_3: u_3 + v_3 = 2 + (-1) = 1 < 4.$$

Умова оптимальності не виконується для комірки A_1B_3 . Порухення $\Delta_{13} = u_1 + v_3 - c_{13} = 4 - 2 = 2$ записуємо в лівому нижньому кутку відповідної комірки.

Отже, перший опорний план транспортної задачі неоптимальний. Тому від нього необхідно перейти до другого плану, змінивши співвідношення заповнених і порожніх комірок таблиці.

Потрібно заповнити комірку A_1B_3 , в якій є єдине порушення умови оптимальності. Ставимо в ній знак «+». Для визначення комірки, що звільняється, будуємо цикл, починаючи з комірки A_1B_3 , та позначаємо вершини циклу по чергово знаками «-» і «+». Тепер необхідно перемістити продукцію в межах побудованого циклу. Для цього у порожню комірку A_1B_3 переносимо менше з чисел x_{ij} , які розміщені в комірках зі знаком «-». Одночасно це саме число x_{ij} додаємо до відповідних чисел, що розміщені в комірках зі знаком «+», та віднімаємо від чисел, що розміщені в комірках позначених знаком «-». У даному разі $\min\{60, 40\} = 40$, тобто $\min x_{ij} = 40$. Виконавши перерозподіл перевезень продукції згідно із записаними правилами, дістанемо такі нові значення: для комірки $A_1B_3 - 40$ од. продукції, а для $A_2B_3 - (60 - 40) = 20$ од., а для $A_2B_4 - (0 + 40) = 40$ од. Комірка A_1B_4 звільняється і в новій таблиці буде порожньою. Усі інші заповнені комірки першої таблиці, які не входили до циклу, переписуємо у другу таблицю без змін. Кількість заповнених комірок у новій таблиці також має відповідати умові невинодженості плану, тобто дорівнювати $(m+n-1)$.

Отже, другий опорний план транспортної задачі матиме такий вигляд (табл. П.4):

Таблиця П.4

A_i	B_j				u_i
	$b_1=110$	$b_2=50$	$b_3=60$	$b_4=80$	
$a_1=150$	110	4	40	5	$u_1=0$
$a_2=60$	5	3	20	40	$u_2=-1$
$a_3=90$	2	1	4	2	$u_3=-1$
v_i	$v_1=4$	$v_2=-2$	$v_3=2$	$v_4=3$	

Розрахуємо значення цільової функції відповідно до другого опорного плану задачі:

$$Z_2 = 4 \cdot 110 + 2 \cdot 40 + 1 \cdot 20 + 2 \cdot 40 + 1 \cdot 50 + 2 \cdot 40 = 750 \text{ (ум. од.)}.$$

Новий план знову перевіряємо на оптимальність, тобто повторюємо описані раніше дії. Другий опорний план транспортної задачі також неоптимальний (має місце порушення для комірки A_3B_1). За допомогою побудованого циклу, виконавши перехід до третього опорного плану транспортної задачі, отримуємо табл. П.5.

Визначимо загальну вартість витрат на транспортування продукції згідно з третім опорним планом:

$$Z_3 = 4 \cdot 90 + 2 \cdot 60 + 2 \cdot 60 + 2 \cdot 20 + 1 \cdot 50 + 2 \cdot 20 = 730 \text{ (ум. од.)}.$$

Таблиця П.5

A_i	B_i				u_i
	$b_1=110$	$b_2=50$	$b_3=60$	$b_4=80$	
$a_1=150$	4 90	4	2 60	5	$u_1=2$
$a_2=60$	5	3	1	2 60	$u_2=0$
$a_3=90$	2 20	1 50	4	2 20	$u_3=0$
v_i	$v_1=2$	$v_2=1$	$v_3=0$	$v_4=2$	

Перевірка останнього плану на оптимальність за допомогою методу потенціалів показує, що він є оптимальний. За оптимальним планом перевезень перший замовник отримує 90 одиниць продукції від першого постачальника та 20 одиниць – від третього постачальника. Другий споживач задовольняє свій попит за рахунок перевезення 50 одиниць продукції від третього постачальника і т. д. При цьому загальна вартість перевезень всієї продукції є найменшою і становить 730 ум. од.

2. „Виготовлення оптимальної кількості суміші для максимізації прибутку”

Постановка задачі:

Фабрика виготовляє два види клейових сумішей для наклеювання керамічних плиток: перший вид – для зовнішніх робіт (морозостійкий), а другий – для внутрішніх робіт. Необхідно встановити, яку кількість суміші кожного виду треба виготовляти, щоб виторг від реалізації продукції був максимальним.

Для виробництва клейових сумішей використовуються два інгредієнти: А і В. Максимально можливі добові запаси цих інгредієнтів складають 6 і 12 т відповідно. Відомі витрати інгредієнтів А та В на 1 т відповідних клейових сумішей наведені в наступній таблиці П.6.

Таблиця П.6

Параметри задачі про виробництво клейових сумішей

Інгредієнти	Витрати інгредієнтів, т інгр. / т суміші		Запас інгредієнтів, т інгр. / добу
	Клейові суміші 1-го виду	Клейові суміші 2-го виду	
A	1	2	6
B	3	2	12

Вивчення ринку збуту показало, що добовий попит на клейові суміші 2-го виду ніколи не перевищує попиту на клейові суміші 1-го виду більш, ніж на 1 т. Крім того, встановлено, що попит на клейові суміші 2-го виду ніколи не перевищує 2 т на добу. Оптові ціни однієї тони клейових сумішей дорівнюють: 4 тис. грн. для суміші 1-го виду; 3 тис. грн. для суміші 2-го виду.

Порядок розв'язування задачі № 2:

Побудуємо модель задачі № 2.

Змінні задачі

У задачі № 2 потрібно установити, скільки суміші кожного виду треба виготовляти за добу. Тому шуканими величинами, а значить і змінними задачі є добові обсяги виробництва кожного виду клейових сумішей:

x_1 – добовий обсяг виробництва суміші 1-го виду, [т суміші/добу];

x_2 – добовий обсяг виробництва суміші 2-го виду, [т суміші/добу].

Цільова функція

В умові задачі № 2 сформульована мета – домогтися максимального виторгу від реалізації продукції. Тобто критерієм ефективності служить величина *добового виторгу*, який повинен бути *максимальним*. Щоб розрахувати величину добового виторгу від продажу сумішей обох видів, необхідно знати обсяги виробництва клейових сумішей, тобто x_1 і x_2 (т суміші за добу), а також оптові ціни на суміші 1-го і 2-го видів (відповідно до умови задачі вони складають 4 і 3 тис. грн. за 1 т суміші). Таким чином, виторг від продажу добового обсягу виробництва суміші 1-го виду дорівнює $4x_1$ тис. грн. за добу, а від продажу суміші 2-го виду – $3x_2$ тис. грн. за добу. Тому запишемо цільову функцію у вигляді суми виторгу від продажу клейових сумішей 1-го і 2-го видів (при припущенні про незалежність обсягів збуту кожної з клейових сумішей).

$$F(X) = 4x_1 + 3x_2 \rightarrow \max \text{ [тис. грн. / добу]}, \left[\frac{\text{тис.грн.}}{\text{т суміші}} \cdot \frac{\text{т суміші}}{\text{добу}} = \frac{\text{тис.грн.}}{\text{добу}} \right].$$

Обмеження

Можливі обсяги виробництва клейових сумішей x_1 і x_2 обмежуються наступними умовами:

1. кількість інгредієнтів А і В, витрачених протягом доби на виробництво клейових сумішей обох видів, не може перевищувати добового запасу цих інгредієнтів на складі;

2. відповідно до результатів вивчення ринкового попиту добовий обсяг виробництва суміші 2-го виду може перевищувати обсяг виробництва суміші 1-го виду, не більше, ніж на 1 т суміші;

3. обсяг виробництва суміші 2-го виду не повинен перевищувати 2 т за добу, що також впливає з результатів вивчення ринків збуту;

4. обсяги виробництва клейових сумішей не можуть бути негативними.

Таким чином, всі обмеження задачі №2 поділяються на 3 групи, які обумовлені:

- 1) витратою інгредієнтів;
- 2) ринковим попитом на клейові суміші;
- 3) невід'ємністю обсягів виробництва.

Обмеження по витраті кожного з інгредієнтів мають наступну змістовну форму запису:

$$\left(\begin{array}{c} \text{Витрати} \\ \text{на виробництво} \end{array} \begin{array}{c} \text{конкретного} \\ \text{обох} \end{array} \begin{array}{c} \text{інгредієнту} \\ \text{видів} \end{array} \begin{array}{c} \text{сумішей} \end{array} \right) \leq \left(\begin{array}{c} \text{Максимально} \\ \text{запас} \end{array} \begin{array}{c} \text{можливий} \\ \text{даного інгредієнту} \end{array} \right).$$

Запишемо ці обмеження в математичній формі.

Ліва частина обмеження – це формула розрахунку добової витрати конкретного інгредієнта на виробництво клейових сумішей. Так з умови задачі відомі витрати інгредієнта А на виробництво 1 т суміші 1-го виду (1 т інгр. А) і 1 т суміші 2-го виду (2 т інгр. А) (див. табл. П.6). Тоді на виробництво x_1 т суміші 1-го виду і x_2 т суміші 2-го виду буде потрібно $1x_1 + 2x_2$ т інгр. А.

Права частина обмеження – це величина добового запасу інгредієнта на складі, наприклад, 6 т інгредієнта А на добу (див. табл. П.6). Таким чином, обмеження по витраті інгредієнта А має вигляд

$$1x_1 + 2x_2 \leq 6, \left[\frac{m \text{ інгр. А}}{m \text{ суміші}} \cdot \frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right] \leq \left[\frac{m \text{ інгр. А}}{\text{добу}} \right].$$

Аналогічний математичний запис обмеження по витраті інгредієнта В:

$$3x_1 + 2x_2 \leq 12, \left[\frac{m \text{ інгр. В}}{m \text{ суміші}} \cdot \frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right] \leq \left[\frac{m \text{ інгр. В}}{\text{добу}} \right].$$

Примітка. Варто завжди перевіряти розмірність лівої і правої частини кожного з обмежень, оскільки їхня розбіжність свідчить про принципову помилку при складанні обмежень.

Обмеження по добовому обсязі виробництва суміші 1-го виду в порівнянні з обсягом виробництва суміші 2-го виду має змістовну форму:

$$\left(\begin{array}{c} \text{Перевищення об'єму виробництва} \\ \text{суміші 2-го виду над об'ємом} \\ \text{виробництва суміші 1-го виду} \end{array} \right) \leq \left(1 \frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right)$$

і математичну форму:

$$x_2 - x_1 \leq 1, \left[\frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right] \leq \left[\frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right].$$

Обмеження по добовому **обсязі виробництва** суміші 1-го виду має **змістовну** форму:

$$(\text{Попит на суміш 1-го виду}) \leq \left(2 \frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right)$$

і **математичну** форму:

$$x_1 \leq 2, \left[\frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right] \leq \left[\frac{m \text{ суміші}}{\text{добу}} \right].$$

Невід'ємністю обсягів виробництва задається як

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0.$$

Таким чином, **математична модель** цієї задачі має вигляд:

$$F(X) = 4x_1 + 3x_2 \rightarrow \max \text{ [тис. грн./добу]}$$

$$\begin{cases} x_1 + 2x_2 \leq 6 & [m \text{ інгр. А/добу}], \\ 3x_1 + 2x_2 \leq 12 & [m \text{ інгр. В/добу}], \\ -x_1 + x_2 \leq 1 & [m \text{ суміші/добу}], \\ x_2 \leq 2 & [m \text{ суміші/добу}], \\ x_1 \geq 0, & [m \text{ суміші/добу}], \\ x_2 \geq 0 & [m \text{ суміші/добу}]. \end{cases}$$

Маючи математичну модель, за допомогою табличного симплекс-методу знайдемо оптимальне значення цільової функції. Канонічна модель задачі має вигляд:

$$F = 4x_1 + 3x_2 + 0x_3 + 0x_4 + 0x_5 + 0x_6 \rightarrow \max$$

за обмежень

$$\begin{cases} x_1 + 2x_2 + x_3 = 6, \\ 3x_1 + 2x_2 + x_4 = 12, \\ -x_1 + x_2 + x_5 = 1, \\ x_2 + x_6 = 2, \\ x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6 \geq 0. \end{cases}$$

Змінні x_3, x_4, x_5, x_6 утворюють первинний допустимий базис, тобто $B^0 = \{x_3, x_4, x_5, x_6\}$. Перша симплекс-таблиця має вигляд (табл. П.7).

Таблиця П.7

Крок 0			4	3	0	0	0	0	
B	$c_{\bar{b}}$	b	a_{x1}	a_{x2}	a_{x3}	a_{x4}	a_{x5}	a_{x6}	θ
x_3	0	6	1	2	1	0	0	0	6
x_4	0	12	3	2	0	1	0	0	4
x_5	0	1	-1	1	0	0	1	0	∞
x_6	0	2	0	1	0	0	0	1	∞
" Δ "		0	-4	-3	0	0	0	0	

Як виходить з таблиці, опорний план, який відповідає первинному базису має вид $X_1 = (0, 0, 6, 12, 1, 2)$. Цей розв'язок не є оптимальним, оскільки серед елементів Δ -рядка присутні від'ємні числа (оцінки), а значить план треба покращувати.

Найменшою з від'ємних оцінок є оцінка вектора A_{x1} (провідний стовпець)

$$\Delta_1 = \min(\Delta_1 = 4; \Delta_2 = -3) = -4,$$

а тому, щоб покращити базис введемо в нього x_1 .

Знайдемо тепер змінну, яка має бути виключена з базису. Для цього аналізуємо значення θ -стовпця, які знайдені наступним чином:

$$\theta_1 = \frac{6}{1} = 6, \theta_2 = \frac{12}{3} = 4, \theta_3 = -\infty, \theta_4 = -\infty.$$

Мінімальне значення має θ_2 , яке відповідає другому рядку (провідний рядок). Із базису виводимо змінну x_4 . На перетині провідного стовпця та рядка знаходиться провідний елемент. Провідний стовпець та рядок виділені сірим кольором, а провідний елемент виділений більш темним кольором.

Симплекс-таблицю (табл. П.8), що відповідає новому базису $B^1 = \{x_3, x_1, x_5, x_6\}$, будемо на основі попередньої симплекс-таблиці.

Таблиця П.8

Крок 1			4	3	0	0	0	0	
B	c_b	b	a_{x1}	a_{x2}	a_{x3}	a_{x4}	a_{x5}	a_{x6}	θ
x_3	0	2	0	4/3	1	-1/3	0	0	3/2
x_4	4	4	1	2/3	0	1/3	0	0	6
x_5	0	5	0	5/3	0	1/3	1	0	3
x_6	0	2	0	1	0	0	0	1	2
“ Δ ”		16	0	-1/3	0	4/3	0	0	

Оскільки умова оптимальності при базисі B^1 не виконується ($\Delta_2 = -1/3 < 0$), то базис B^1 також підлягає покращенню. В базис вводимо x_2 , так як тільки Δ_2 має від’ємну оцінку. Заповнивши θ -стовпець, помічаємо, що найменше значення θ відповідає рядку із базисною змінною x_3 , яку і виводимо з базису.

Симплекс-таблиця, що відповідає черговому допустимому базису $B^2 = \{x_2, x_1, x_5, x_6\}$, представлена табл. П.9.

Таблиця П.9

Крок 2			4	3	0	0	0	0	
B	c_b	b	a_{x1}	a_{x2}	a_{x3}	a_{x4}	a_{x5}	a_{x6}	θ
x_2	3	3/2	0	1	3/4	-1/4	0	0	
x_1	4	3	1	0	-1/2	1/2	0	0	
x_5	0	5/2	0	0	-5/4	3/4	1	0	
x_6	0	1/2	0	0	-3/4	1/4	0	1	
“ Δ ”		33/2	0	0	1/4	5/4	0	0	

В табл. П.9 всі оцінки векторів умов додатні. Отже, знайдений базис B^2 оптимальний. Йому відповідає опорний план $X^* = (3; 3/2; 0; 0; 5/2; 1/2)$.

Оптимальне значення цільової функції, яке відповідає значенню елемента Δ_0 дорівнює 33/2. Оскільки далі покращувати базис потреби немає, θ -стовпець не заповнюємо.

ДОДАТОК Р

**ОСВІТНЬО-КВАЛІФІКАЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПЕЦІАЛІСТА
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 7.050107 „ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА”
НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ 0501 „ЕКОНОМІКА І ПІДПРИЄМНИЦТВО”**

В процесі підготовки фахівців має забезпечуватись єдність освіти та формування особистості на основі самостійної навчальної роботи, прищеплюватися навички і вироблятися потреби в постійному удосконаленні професійних знань та професійному зростанні.

Оновлення змісту вищої освіти передбачає докорінне поліпшення соціально-гуманітарної підготовки фахівця, посилення уваги до формування його історичної, філософської, загальноекономічної освіченості.

Фахівець повинен бути підготовленим до активної творчої професійної і соціальної діяльності в умовах функціонування ринкової економіки, мати розвинені аналітичні та організаційні здібності для здійснення ефективної економічної діяльності у відповідності до тенденцій соціально-економічного розвитку; мати широкий світогляд, впевненість у своїх силах, наполегливість, якості лідера, здатність до зваженого ризику, високорозвинене відчуття реальності, ініціативність та наполегливість, емоційну стійкість, вміння приймати та реалізовувати рішення в умовах невизначеності інформації, обмеженості ресурсів та дефіциту часу; поєднувати високий професійний, моральний та культурний рівень; володіти системним мисленням, здатністю до активного ділового спілкування та підприємництва; в умовах змін науки та соціальної практики переоцінювати накопичений досвід, аналізувати свої можливості, безперервно поповнювати свої знання.

Економіст на ринку товарів та послуг повинен мати фундаментальну, загальнонаукову, гуманітарну, спеціальну та практичну підготовку, досконало володіти своєю спеціальністю, безперервно оновлювати і збагачувати свої знання, вміти на практиці застосовувати сучасні економічні методи управління підприємством, принципи наукової організації праці.

У фахівця має бути сформована система таких соціальних якостей:

- глибоке знання стратегії і тактики соціально-економічного розвитку економіки України;
- широкий світогляд у сфері міжнародного життя та політичних процесів;
- підприємливість і вміння йти на виправданий ризик;
- трудова активність;
- активна життєва та громадянська позиція;
- здоровий спосіб життя.

Фахівець повинен знати:

- основи загальнотеоретичних дисциплін в обсязі, необхідному для успішного опанування методами економічного і системного аналізу в сфері економіки і проведення досліджень зі спеціальності;

- дисципліни загальноекономічного циклу і спеціальні дисципліни, що розглядають закономірності, особливості, сучасний стан і основні тенденції розвитку економіки;

- стан і розвиток сучасної економічної діяльності на внутрішньому і світовому ринку товарів і послуг;

- законодавство України, яке регламентує підприємницьку, господарську, торговельну, посередницьку, сервісну діяльність;

- нормативні акти Верховної Ради і Уряду України та інші нормативно-методичні матеріали щодо організації та економіко-фінансових основ функціонування підприємств в умовах ринкової економіки;

- тенденції і перспективи розвитку підприємств різних форм власності, організаційно-правового статусу та видів господарської діяльності;

- стратегічні цілі та тактичні прийоми функціонування підприємств торгівлі та сфери послуг;

- методи комплексної діагностики фінансово-господарської діяльності підприємства;

- прийоми виявлення критеріїв та використання резервів підвищення ефективності господарювання на ринку товарів та послуг;

- напрямки прогнозування і розробки стратегії економічного розвитку підприємства в цілому та окремих його структурних підрозділів.

Крім цього, фахівець спеціалізації 7.05010701 повинен володіти необхідними в його практичній діяльності знаннями в сфері маркетингу і комерційної діяльності, менеджменту та управлінської діяльності, бухгалтерського обліку і права, зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Також фахівець повинен вільно володіти сучасними комп'ютерними системами обробки даних і інформаційними технологіями, мати навички роботи з комп'ютерними мережами, з програмним забезпеченням, що використовується в локальних та розподільчих мережах.

Фахівець повинен вільно володіти письмовою та усною державною мовою, уміти використовувати іноземні мови в своїй професійній діяльності, знати основи вітчизняної та світової історії і культури, а також мати потребу в постійному духовному та фізичному самовдосконаленні.

На основі знань про умови та фактори конкурентоспроможного функціонування підприємств сфери торгівлі і послуг в умовах ринкових відносин, методології діагностики ринкового середовища на мікроекономічному рівні, розуміння взаємозв'язку елементів внутрішнього та факторів зовнішнього середовища суб'єктів підприємницької діяльності **фахівець-економіст на ринку товарів і послуг повинен вміти:**

- оцінювати проблеми і тенденції розвитку соціально-економічних процесів країни в цілому і регіонів та окремих галузей економіки зокрема;

- аналізувати історичні та сучасні явища, соціально-економічні процеси і проблеми громадського життя України;

- забезпечувати захист інтересів України при здійсненні комерційної діяльності на внутрішньому і зовнішніх ринках товарів і послуг;

- моделювати ринкові ситуації, вирішувати конкретні економічні

завдання функціонування підприємства на внутрішньому і зовнішньому ринках товарів і послуг;

- розробляти і реалізувати стратегію і тактику підприємства у конкурентному середовищі на ринку товарів і послуг;
- вирішувати питання діагностики та підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємства в цілому, його функціональних підрозділів та окремих комерційних угод;
- забезпечувати конкурентоспроможність та ризикозахищеністю діяльності підприємства на ринку;
- здійснювати планування та забезпечувати ефективне використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів підприємств сфери торгівлі і послуг;
- оцінювати виробничо-економічний потенціал підприємства та результати комерційної діяльності, виявляти резерви підприємництва;
- здійснювати розрахунки, необхідні для складання перспективних і поточних планів фінансово-господарської та соціальної діяльності підприємства і його функціональних підрозділів;
- оцінювати дані статистичної звітності та бухгалтерського обліку з основних господарських операцій;
- працювати з банками та іншими фінансово-кредитними установами;
- здійснювати комплексне дослідження ринків товарів і послуг та вибір найбільш вигідних ринків у відповідності із ресурсами і можливостями підприємства;
- планування та організація діяльності по отриманню інформації про стан і перспективи розвитку попиту та пропозиції на ринку товарів і послуг;
- обґрунтування і моделювання попиту, вивчення перспектив ринку і прогнозування обсягу продажу товарів (послуг) в залежності від зовнішнього середовища функціонування підприємства;
- організація укладання угод та контрактів з урахуванням діючого законодавства і спеціалізації діяльності підприємства;
- розробка і реалізація ефективної цінової політики з урахуванням особливостей різних сегментів ринку товарів і послуг;
- вибір і формування каналів збуту і умов реалізації, стимулювання збуту, контроль за збутом товарів і наданням послуг;
- забезпечувати необхідний рівень якості послуг, здійснення комерційних операцій та проведення матеріально-технічного постачання і товароруху, укладання та реалізацію угод і контрактів, координувати зовнішньоекономічну діяльність підприємства;
- впроваджувати ефективні технології обслуговування, розробляти заходи щодо підвищення культури обслуговування;
- контролювати додержання технології обслуговування, охорони праці та техніки безпеки, захист довкілля від забруднення навколишнього середовища;
- спонукати працівників до творчої праці, практично використовувати методи наукової організації праці;

- володіти навичками пошуку, збирання і використання інформації, використовувати новітні інформаційні технології і автоматизовані системи управління, економіко-математичні методи і моделі, працювати на комп'ютерах та іншій оргтехніці;

- аргументовано відстоювати свою точку зору і виробляти рекомендації щодо вдосконалення прогнозно-аналітичної, планово-економічної діяльності на підприємствах сфери торгівлі і послуг;

- мати навички колективної та індивідуальної професійної діяльності, організаторські здібності;

- захищати права споживачів;

- формувати організаційну культуру бізнесу на підприємстві і підвищення якості роботи економічного персоналу;

- формувати у працівників підприємства науковий світогляд, економічну грамотність, сприйняття духовних цінностей.

Загальні вимоги до фахівців спеціалізації «Економіка підприємництва на ринку товарів і послуг» наведені в табл. Р.1.

Таблиця Р.1

Загальні вимоги до фахівця зі спеціальності 7.050107 «Економіка підприємства»

<i>Шифр</i>	<i>Зміст загальних вимог</i>
ЗВ.001	Здатність засвоювати і реалізувати наукові та культурні досягнення світової цивілізації з уважним відношенням до різних культур, релігій, прав народів і людини, ідеї збереження миру
ЗВ.002	Вміння критично оцінювати і прогнозувати політичні, економічні, екологічні, культурні та інші події і явища на підставі відповідного обсягу знань
ЗВ.003	Знання державної та як найменш, однієї з іноземних мов на рівні професійного і побутового спілкування
ЗВ.004	Здатність засвоєння нових знань, прогресивних технологій та різноманітних інновацій
ЗВ.005	Здатність до ефективних комунікаційних взаємодій, в тому числі засобами інформаційних технологій.
ЗВ.006	Системне розуміння впливу зовнішнього середовища на діяльність організації, підприємства тощо
ЗВ.007	Розуміння суті економічних відносин
ЗВ.008	Здатність орієнтуватися у зовнішній та внутрішній політиці держави; знати її історію і специфіку розвитку та вміти захищати її інтереси
ЗВ.009	Знати та виконувати норми законодавства і вміти захищати свої права
ЗВ.010	Знати і дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки і моралі в міжособистих відносинах та в суспільстві

ЗВ.011	Здатність створювати соціально-економічні відносини між членами трудового колективу на правовій основі і демократичних принципах
ЗВ.012	Здатність адаптувати діяльність підприємства, організації до вимог і умов споживача
ЗВ.013	Володіння сучасною методологією обґрунтування рішень і вибору стратегії діяльності з урахуванням загальнолюдських цінностей, особистих, суспільних, державних та виробничих інтересів
ЗВ.014	Знати наукові основи, вести і пропагувати здоровий спосіб життя, володіти умінням, навичками до фізичного самовдосконалення

Фахівець повинен бути підготовленим до перспективних проблем прогресу і суспільної практики, з якими пов'язана його професійна діяльність:

- стан і розвиток економіки своєї і зарубіжних країн;
- стан і розвиток ринку товарів та послуг і елементів його інфраструктури;
- сучасні тенденції розвитку товарних і фондових бірж;
- стан і розвиток ринку цінних паперів;
- напрямки цінової та інвестиційної діяльності;
- тенденції і перспективи розвитку підприємств торгівлі і сфери послуг;
- зовнішньоекономічна діяльність підприємства;
- стратегічне прогнозування та поточне оперативне планування фінансово-господарської діяльності підприємств;
- шляхи запобігання банкрутства та ризикозахищеність підприємств;
- тенденції розвитку інформаційно-обчислюваних систем та технічних засобів.

ГЛОСАРІЙ

Соціальний інтелект – це відкрита система інформаційної взаємодії, рівень функціонування і віддачі якої визначається не стільки індивідуальними здібностями людей, скільки інформаційними зв'язками (інтелектуальними комунікаціями між ними та всієї системи з оточенням).

Інтелектуалізація професійної підготовки забезпечується шляхом дотримання таких педагогічних умов: забезпечення мотивації студентів економічних спеціальностей до інтелектуальної діяльності; розв'язування нестандартних творчих фахових завдань і проблемних ситуацій для формування сучасного економічного мислення; організація самостійної навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності студентів; проведення інтелектуальних ігор та змагань, спрямованих на розвиток інтелектуальної продуктивності.

Інтелектуальна активність – суто особистісна властивість, це властивість цілісної особистості, що відображає процесуальну взаємодію пізнавальних і мотиваційних чинників в їх єдності, де абстрагування однієї із сторін неможливе. Це найважливіший особистісний чинник, що визначає перебіг і результати навчальної та майбутньої професійної діяльності.

Інтелектуальна власність (intellectual property) – результат інтелектуальної, творчої діяльності однієї людини або кількох осіб.

Інтелектуальна діяльність – одна з форм життєдіяльності людини, сутнісна основа процесу створення інтелектуального продукту та відтворення інтелектуального капіталу, найпотужніша рушійна сила розвитку людської цивілізації. Вона спирається на сукупність досягнень науки, культури, традиції та духовні цінності, накопичені людством протягом тисячоліть.

Інтелектуальна ініціатива – це умовна міра інтелектуальної активності, її найбільш якісна характеристика. Розуміючи останню як продовження розумової діяльності за межами ситуативної заданості, не зумовленої ні

практичними потребами, ні зовнішньою чи суб'єктивною негативною оцінкою роботи, можна вбачати в ній адекватне вираження поняття активності.

Інтелектуальна компанія – це компанія, що постійно навчається, яка створює і набуває, передає і зберігає корпоративні знання. Інтелектуальна компанія, для того, щоб креативно випереджати інтелектуальний час своїх конкурентів і зберігати лідируючі позиції на просторах інтелектуального простору ринку, постійно здійснює планову роботу з удосконалення.

Інтелектуальна компетентність – це психологічна якість, яка характеризує особливості бази знань суб'єкта і виступає критерієм розвитку індивідуального інтелекту.

Інтелектуальна культура – це процес створення суб'єктивно нового, заснованого на здатності породжувати продуктивні оригінальні ідеї та виходити за межі стандартних вимог діяльності.

Інтелектуальна культура студентів економічних спеціальностей – це ієрархічна система знань, умінь і здібностей, що дозволяє майбутньому економісту на основі аналізу, синтезу, порівняння, моделювання та прогнозування здійснювати активну й продуктивну інтелектуальну діяльність, спрямовану на вирішення складних економічних завдань.

Інтелектуальна підтримка прийняття рішень забезпечується створенням автоматизованих інформаційних систем, що об'єднують безліч різних інформаційних систем: це і офісні автоматизовані системи, системи обробки трансакцій, інформаційні системи управління, системи підтримки управління. Створення і використання в повсякденній практиці менеджменту систем підтримки прийняття рішень є однією з найважливіших умов успішного функціонування організацій.

Інтелектуальна продуктивність – це особливості індивідуальної бази знань, які визначають і ефективність окремих пізнавальних процесів, і рівень інтелектуальних досягнень у професійній діяльності. Для забезпечення інтелектуальної продуктивності важливим є не стільки кількість засвоєних знань, скільки способи їх збереження і відтворення.

Інтелектуальне середовище – це створення можливостей для самостійного обирання напряму науково-пізнавальної діяльності; висунення наукових ідей, з'ясування незрозумілого поглиблювання процесу пізнання; рецензування науково-творчих робіт інших та ін.

Інтелектуальний актив (intellectual asset) – це інтелектуальні працівники (knowledge worker), освічені і досвідчені. Їх наймають заради їх особистого капіталу знань (personal knowledge capital), заради явних і неявних знань, якими вони володіють.

Інтелектуальний капітал – це інтелектуальний потенціал, застосований в процесі економічного розвитку. Це ще й задокументовані технологічні процеси, патенти, конфіденційна й робоча інформація, що зберігається та реалізовується в інформаційних системах компанії, стратегії, плани, різні установки і тому подібне. Інтелектуальний капітал – це актив знань компанії (knowledge asset) – це інформація в контексті, здатна спонукати до дії.

Інтелектуальний потенціал є визначальним чинником прогресивного розвитку суспільства, він має кілька складових, а саме: систему освіти (яка включає державні та недержавні навчальні заклади); комп'ютерне забезпечення (тут має значення абсолютна та відносна кількість комп'ютерів, їх якість, ступінь охоплення комп'ютерними мережами); системи зв'язку (де визначальними є швидкість зв'язку, його надійність, стійкість до перешкод, захищеність від несанкціонованого доступу); бази даних (на друкованих та електронних носіях); систему науки (яка включає державні та недержавні наукові заклади); інтелектуальну власність (у вигляді патентів, ліцензій, ноу-хау).

Інтелектуальний потенціал компаній включає нематеріальні активи, компетентність і професіоналізм персоналу, знання і технології. Інтелектуальний потенціал є динамічною характеристикою компанії, що включає її здатність управляти корпоративними знаннями, тобто акумулювати, набувати, створювати, ефективно використовувати знання, перетворюючи їх на

інтелектуальний капітал в цілях підвищення ефективності (результативності, прибутковості) діяльності.

Інтелектуальний продукт. Узагальнюючою формою інтелектуальної діяльності є **інтелектуальний продукт** – представлена на матеріальних носіях інформація, яка містить нове знання, що є результатом інтелектуальної творчої праці. Таким чином, найзагальніше визначення інтелектуального продукту – нові знання, передані у вигляді інформації. Щодо **науково-технічної інтелектуальної творчості** це об'єктивні знання про природу, матеріальну діяльність людини у різних її проявах; щодо художньо-мистецької творчості – це суб'єктивне сприйняття та відображення внутрішнього світу людини, навколишнього середовища, інших людей.

Інтелектуальний час (intellectual time) – час швидкості думки.

Інтелектуальні вміння – це сукупність дій і операцій по здобуттю, переробці і вживанню інформації в освітній діяльності.

Інтелектуальні здібності – особистісна властивість, що визначається в термінах правильності та швидкості переробки інформації. Залежність інтелектуальних здібностей від результативності інтелектуальної діяльності пов'язана із індивідуальними розходженнями в ступені механізмів регуляції інтелектуальної діяльності.

На думку психологів і педагогів, основне розходження між людьми з різним рівнем інтелектуальних здібностей пов'язане з тим, що вони володіють у різній мірі організованою системою знань. Саме особливості індивідуальної бази знань визначають і ефективність окремих пізнавальних процесів, і рівень інтелектуальних досягнень у професійній діяльності (інтелектуальної продуктивності). Особливості бази знань суб'єкта характеризує така його психологічна якість, як компетентність, що і виступає критерієм розвитку індивідуального інтелекту. Для забезпечення інтелектуальної продуктивності важливим є не стільки кількість засвоєних знань, скільки способи їх збереження і відтворення.

Очевидно, що в професійному та й особистісному плані найважливішим є досягнення індивідом інтелектуальної продуктивності, що забезпечується високим рівнем інтелектуальної активності. Розглянемо ці рівні детальніше.

Інтелектуальні знання – інтеграційні знання, що включають систему інтегрованих: методологічних, логічних, регіональних, рефлексивних знань, що забезпечують отримання нових знань.

Інтелектуальні обчислення – це реальний спосіб підвищення ефективності роботи за рахунок здійснення комплексного супроводу проєктів, включаючи діагностику завдання, аналіз методів розв’язування, вироблення рекомендацій, реалізацію обраного підходу, супровід, оптимізацію.

Інтелектуальні ресурси – це знання і досвід людей, які в сумі складають інтелектуальний ресурс суспільства, він може реалізуватися на комп’ютерних носіях. Інтелект розцінюється як вищий ступінь виразу матеріальних цінностей. І цей матеріалізований інтелект сам виступає товаром. На основі знань і досвіду, матеріалізованих в інтелектуальному ресурсі в процесі його формування, створюється приватна інтелектуальна власність особистості. У результаті ця приватна інтелектуальна власність стає організуючою силою розвитку продуктивних сил майбутнього інформаційного суспільства.

Інтелектуальні технології застосовуються з метою підтримки прийняття управлінських рішень, що обумовлено декількома чинниками: кумулятивним ростом релевантної (тієї, що стосується справи) інформації; динамізмом зовнішнього середовища, що підвищує ймовірність прийняття неоптимальних управлінських рішень через брак часу; невизначеність у процесах прийняття рішень, що підвищує роль прогностичних моделей, що імітують різні функціональні компоненти бізнесу (маркетинг, управління фінансами, виробництвом, персоналом та ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамчук Л. А. Проблемність навчання як засіб формування продуктивної пізнавальної діяльності студентів аграрного навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Аврамчук Л. А. – К., 1998. – 203 с.
2. Азизова С. М. Технологии умственной работы как фактор формирования у студентов стремлений к самореализации в их образовательной деятельности: дис. ... канд. пед. наук, Махачкала. – 2005. – 153 с.
3. Аитов Н. А. Высшее техническое образование в условиях НТР / Аитов Н. А. – М.: Высшая школа, 2008. – 154 с.
4. Айзенк Г. Ю. Интеллект: новый взгляд / Айзенк Г. Ю. // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 49-57.
5. Айзенк Г. Ю. Природа интеллекта – битва за разум / Айзенк Г., Кэмин Л. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 352 с.
6. Активные методы обучения и качество подготовки специалистов в вузе: Межвуз. сб. науч. тр. – Л.: ЛТА им. С. М. Кирова, 1990. – 174 с.
7. Алдер Г. Техника развития интеллекта: Пер. с англ. /Алдер Г. – СПб.: Питер, 2001. – 192 с.
8. Анастаси А. Психологическое тестирование: В 2 т. : Пер.с англ. / Анастаси А. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1.
9. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа /Асмолов А. Г. – М.: Смысл, 2001. – 416 с.
10. Балл Г. О. Парадигма діалогу і проблеми прилучення до наукової культури / Балл Г. О. // Професійна освіта: педагогіка і психологія. Українсько-польський щорічник. – К.: 1999. – С. 235-247.
11. Белявский Н. Г. Проблемы исторической психологии / Белявский Н. Г., Шкуратов В. А. – Ростов н/Д, 1982. – 149 с.
12. Борулава Г. А. Психодиагностика умственного развития учащихся / Борулава Г. А. – Новосибирск: НГПИ, 1990. – 120 с.
13. Беспалько В. П. Элементы теории управления процессом образования / Беспалько В. П. – Л.: – 1983. – 234 с.

14. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Богоявленская Д. Б. – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. – 176 с.
15. Богоявленская Д. Б. Метод исследования уровней интеллектуальной активности / Богоявленская Д. Б. // Вопросы психологии, 1971. – №1. – С. 144-146.
16. Бойцун Н. Е. Досвід застосування case-study у викладанні дисциплін економічного та менеджерського циклу / Н. Е. Бойцун, В. Е. Момот // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – У двох частинах. – Ч. 2. – Харків: НТУ „ХПІ”, 2002. – С. 320-323.
17. Большаков А. С. Современный менеджмент: Теория и практика менеджмента / Большаков А. С., Михайлов В. И. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
18. Бондар М. В. Інтелектуалізація економічної сфери як передумова реформування економічної професійної освіти / М. В. Бондар // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб.наук.пр. – Випуск 21 / Редкол.: І. А. Зязюн та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2009. – С. 299-304.
19. Бондар М. В. Бейєсівське наближення для визначення розміру вибірки / Бондар М. В., Рудомін Г. А. // Пріоритети економічного розвитку України: історія та сьогодення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Вінниця, 10-11 квітня 2007 р. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2007. – С. 134.
20. Бондар М. В. Групове оцінювання з одночасним аналізом компетентності експертів / Бондар М. В., Рудомін Г. А. // Актуальні проблеми економічного розвитку України в умовах глобалізації. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 24 квітня 2009 р. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2009. – С. 130-133.

21. Бондар М. В. Дистанційна освіта як різновид нових інформаційних технологій / Бондар М. В., Рудомін Г. А., Кардаш Н. В. //Ринок: проблеми освіти і практики. Матеріали науково-практичної конференції, 12-13 січня 2005 року, м. Вінниця. Випуск 5. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2005. – С. 67-73.
22. Бондар М. В. Інтелектуальна культура особистості: історико-дефінітивний аналіз / Бондар М. В. // Нові технології навчання. Збірник наукових праць „Духовно-моральне виховання і професіоналізм особистості в сучасних умовах” // Спец. випуск №60. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ-Вінниця, 2009. – С. 45-51.
23. Бондар М. В. Інтелектуальна культура студентів економічних спеціальностей та умови її формування / Бондар М. В. // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 137. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Викладач і студент: суб’єкт-суб’єктивні відносини”, 27-28 листопада 2008 року, м. Черкаси на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2008. – С. 71-75.
24. Бондар М. В. Метод Монте-Карло і перевірка статистичних гіпотез / Бондар М. В., Рудомін Г. А. // Євроатлантична інтеграція України: можливості та перспективи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 4 березня 2008 р. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2008. – С. 172-176.
25. Бондар М. В. Системний аналіз в моделюванні складних інтелектуальних об’єктів / Бондар М. В., Рудомін Г. А. // Нові технології навчання. Спеціальний випуск № 55. Збірник наукових праць. Частина I. Матеріали V Міжнародної науково-методичної конференції „Розвиток духовності та професіоналізму в умовах глобалізації”, 5-7 листопада 2008 р., м. Вінниця, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Вінницький соціально-економічний інститут Університету „Україна”. Київ, Вінниця, 2008. – С. 270-273.

26. Бондар М. В. Форми становлення особистості в процесі її професіоналізації / Бондар М. В. // Сучасний стан і тенденції розвитку економіки регіонів в контексті євроінтеграційних процесів. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ялта, 14-17 вересня 2007 року. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2007. – С. 227-231.
27. Бочкарёв Н. П. Самоорганизация исполнителя в трудовом взаимодействии. В кн.: Интеллектуальная культура специалиста / Бочкарёв Н. П. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1988. – С. 157-165.
28. Брайт Л. Развиваем интеллект: Пер.с англ. / Брайт Леонард. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 160 с.
29. Брудный А. А. Коммуникация и интеллект / Брудный А. А., Шрейдер Ю. А. // Генетические и социальные проблемы интеллектуальной деятельности: Психология, вып. IV. – Алма-Ата, 1975. – С. 23–29.
30. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии / Брукинг Э. / Пер. с англ, под ред. Л. Н. Ковачин. – Питер, 2001. – 288 с.
31. Бугайова Т. Культура економічного мислення як фактор підвищення рівня професійної підготовки майбутніх спеціалістів / Тетяна Бугайова // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2007. – №4. – С. 74-79.
32. Бужиков Р. П. Розвиток пізнавальної активності студентів-економістів у процесі навчання іноземної мови засобами інтелектуалізованих систем навчання / Р. П. Бужиков // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія, 2004. – №11. – С. 42-44.
33. Бутнік-Сіверський О. Б. Інтелектуальний капітал: теоретичний аспект / Бутнік-Сіверський О. Б. // Інтелектуальний капітал. – 2002, №1. – С. 16-27.
34. Валеева Н. Ш., Гончарук Н. П. Психология и культура умственного труда: Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2004. – 176 с.
35. Василенко І. М. Формування інтелектуальних умінь в контексті розвитку

- особистісної культури / Василенко І. М., Настенко Л. Г. // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: Логос, 1999. – Ч. II. – С. 23-30.
36. Васюкова Е. Е. Уровни развития познавательной потребности и их проявление в мышлении / Васюкова Е. Е. // Вопросы психологии. – 1998. – №3. – С. 91-103.
37. Вачевський М. Економічна освіта і патентознавство як засіб реалізації знань в управлінні інтелектуальною власністю / Мирон Вачевський // Молодь і ринок. – 2003. – №3(5). – С. 12-19.
38. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. М., 1990. – С. 603.
39. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. / Веккер Л. М. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
40. Величковский Б. М. Психологические проблемы изучения интеллекта / Величковский Б. М., Капица М. С. // Интеллектуальные процессы и их моделирование. – М.: Наука, 1987. – С. 120-141.
41. Верлань А. Ф. Адаптація персоналізованої інтелектуальної системи навчання / А. Ф. Верлань, М. Ф. Ус, О. В. Піскун // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць / За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. – У двох частинах. – Ч. 2. – К., 2001. – С. 8-12.
42. Верников М. Людський інтелект – найвищий скарб і умова розвитку сучасного суспільства / Верников М. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 8-18.
43. Виноградов А. Г. Проявление творческой интеллектуальной активности в связи с особенностями организации понятийного знания: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 1990. – 23 с.
44. Возняк С. Проблема інтелекту в українській філософії / Возняк С. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 25-29.

45. Волкова Н. Управлінська підготовка майбутніх економістів: педагогічний аспект / Н. Волкова // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За ред. Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського. – У двох частинах. – Ч. 2. – Харків: НТУ „ХПІ”, 2002. – С. 194-200.
46. Воловик П. М. Теорія імовірностей і математична статистика в педагогіці / Воловик П. М. – К.: Радянська школа, 1969. – 220 с.
47. Волощук В. Здібнісна природа інтелектуальної обдарованості / Валентина Волощук, Іван Волощук, Віктор Шепотько // Рідна школа. – 2009. – №11. – С. 33-38.
48. Гагарін О. О. Проблеми створення гіпертекстового навчаючого середовища / Гагарін О. О., Титенко С. В. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля №4 (110) 2007 Ч. 2 – Луганськ, 2007. – С. 6-15.
49. Гилбрейт Д. Экономические теории и цели общества / Под ред. акад. Н. Н. Иноземцева. – М.: Прогресс, 1979. – 406 с.
50. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта // Психология мышления: Сб. переводов с нем. и англ. / Под ред. А. Н. Матюшкина. – М.: Прогресс, 1965. – 532 с.
51. Гіптерс З. Соціалізація особистості в процесі фахової економічної освіти: ретроспективний погляд / Зінаїда Гіптерс // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2007. – №5. – С. 167-176.
52. Головіна Н. В. Індивідуальна міра цінності інтелектуальних задатків / Головіна Н. В. // Український освітній журнал. – 1995. – №1. – С. 88-91.
53. Головіна Н. В. Індивідуальні особливості інтелектуального потенціалу особистості / Н. Головіна // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал. – 2000. – №1. – С. 214-221.
54. Головіна Н. В. Параметр часу як характеристика інтелектуального потенціалу особистості / Н. Головіна // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал. – 1999. – №2. – С.218-225.

55. Гончарук Н. П. Теоретические проблемы интеллектуально развивающего обучения в техническом вузе: Монография / Гончарук Н. П. – Казань: КГУ, 2003. – 235 с.
56. Гордійчук А. С. Організація безперервної наукової підготовки студентів спеціальності „Економіка підприємства” / Гордійчук А. С. // Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал. – Рівне, 2007. – Спецвипуск. – С. 502-511.
57. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / Грішнова О. А. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001. – 135 с.
58. Гронтковська Г. Е. Про досвід застосування інноваційних форм організації науково-дослідної роботи студентів з дисциплін теоретико-економічного циклу в умовах КМСОНП / Гронтковська Г. Е. // Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал. – Рівне, 2007. – Спецвипуск. – С.512-518.
59. Гуревич К. М. Тесты интеллекта в психологии / Гуревич К.М. // Вопросы психологии. – 1980. – №2. – С.53-64.
60. Гусак Л. П. Професійна спрямованість навчання вищої математики студентів економічних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Гусак Людмила Петрівна. – Вінниця, 2007. – 20 с.
61. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении: Логико-психологические проблемы построения учебных предметов /Давыдов В. В. // Психологический ин-т; Российская академия образования. – 2-е изд. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 479 с.
62. Дворяшина М. Д. Особенности интеллектуального развития студентов в процессе обучения / Дворяшина М. Д. // Человек и общество. – Л.: ЛГУ, 1973. – Вып. XIII. – С.97-105.
63. Дерлод Дес. Ключові управлінські рішення. Пер.з англ. – К. Всеуито, Наукова думка, 2001. – 242 с.

64. Джамай Е. В. Интеллектуальный капитал развивающейся фирмы: проблемы идентификации и измерения / Джамай Е. В., Бендиков М. А. // Менеджмент в России и за рубежом. – № 4, 2001. – С. 12-14.
65. Джеджера О. Науково-дослідна робота як формування творчої активності майбутніх фахівців економічної сфери / Ольга Джеджера, Шимко О. В. // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 13-14 травня 2009 року, м. Рівне. – Рівне: РВВ РДГУ, 2009. – С. 34-35.
66. Дзундза А. І. Досвід застосування технології підвищення рівня продуктивного мислення студентів при розв'язуванні навчальних фінансово-економічних завдань / Алла Дзундза // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003. – №5. – С. 23-31.
67. Дметерко Н. В. До питання про формування інтелектуальної підготовки спеціаліста / Н. В. Дметерко, З. І. Ікуніна // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – К.: ІЗМН, 1997. – Вип.10. – С.107-114.
68. Дружинин В. Н. Психология интеллекта / Дружинин В. Н. // Педагогика. – 1998. – №2. – С.32-38.
69. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / Дружинин В. Н. – СПб.: Питер Ком., 1999. – 368 с.
70. Дутка Г. Я. Принцип фундаменталізації та його реалізація у математичній підготовці майбутніх економістів: дис. ... доктора пед. наук. : 13.00.04 / Дутка Ганна Яківна. – К., 2010. – 471 с.
71. Зайцев В. М. Проблема розвитку активності розумової діяльності студентів у контексті оптимізації навчально-виховного процесу / Зайцев В.М. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк: „Вебер”. – С. 407-410.
72. Зайцева С. С. Культура умственного труда как педагогический феномен / Зайцева С. С. // Вестник УРАО. – М., 2007. – № 1. – С. 42-45.

73. Занік Ю. М. Інтелектуальна культура юриста: філософсько-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук / Занік Юрій Мирославович. – 12.00.12 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 212 с.
74. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика. – М.: Наука, 2002. – 135 с.
75. Засєкіна Л. В. Новий погляд на природу практичного інтелекту / Засєкіна Л. В. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – К.: 2004, т.7, вип.6. – С. 150-158.
76. Засєкіна Л. В. Особливості функціонування метакогніції як необхідної складової ефективної інтелектуальної діяльності / Лариса Засєкіна // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2006. – №2. – С. 73-82.
77. Захарова І. О. Формування інтелектуальної культури старшокласників засобами математики: автореф. дис.на здобуття наук.ступеня канд.пед.наук: спец. 13.00.01 – „Теорія та історія педагогіки” / І. О. Захарова. – Луганськ, 1999. – 20 с.
78. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб / Зимняя И. А. – М.: Логос, 2003. – 136 с.
79. Зиновьев Ф. В. Методика экономического обучения: Учеб.пособие / Зиновьев Ф. В. – Симферополь: МП „СЭРА”, 2001. – 158 с.
80. Зубра А. С. Культура умственного труда старшеклассника: Пособие для педагогов / Зубра А. С. – Минск: Университетское, 2000. – 224 с.
81. Зязюн І. А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти / Зязюн І.А. // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І. А. Зязюна. – К.: Вид-во „Віпол”, 2000. – С. 11-57.
82. Егорова Г. И. Технологии развития интеллектуальной культуры будущего специалиста: учебное пособие / Г. И. Егорова. – Тюмень: ТюмГНГУ, 2010. – 170 с.

83. Иванова В. П. Понимание научного текста как фактор формирования интеллектуальной культуры студентов: дисс. ... канд.псих.наук: 19.00.07 / Иванова Валентина Петровна. – Бишкек, 2004. – 171 с.
84. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества / Иноземцев В. Л. – М.: „Academia” – „Наука”, 1998. – 640 с.
85. Интеллектуализация общества и творчество: Сб. науч. трудов. – Ин-т философии и права СО АН СССР. – Новосибирск, 1992. – 231 с.
86. Интеллектуальная культура специалиста. – Новосибирск: Наука, Сиб.отд-е, 1988. – 270 с.
87. Интеллектуальные инновации. Метод. мат-лы Всесоюзн. Конференции. – Новосибирск, 1992. – 43 с.
88. Інтелектуальна культура економіста (навчальний посібник для викладачів та студентів зі спеціальності «Економіка підприємства»). / Укладач: Бондар М. В. // Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2009. – 72 с.
89. Іванченко Є. А. Теоретичні основи системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів: [Монографія] / Укр.днрж.ун-т фінансів та міжнар.торгівлі: Одеський інститут фінансів. – Одеса: „Поліграф”, 2009. – 400 с.
90. Інтелектуальна власність в Україні: проблеми теорії і практики: Зб. наук. статей / За ред Ю. С. Шемшученка, Ю. Л. Бошицького. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 424 с.
91. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / Калмыкова З. И. – М.: Педагогика, 1981. – 200 с.
92. Каніковський О. Є. Раціональна організація самостійної роботи студентів як засіб розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця / Каніковський О. Є., Сандер С. В. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк: „Вебер”. – С. 300-302.
93. Капцов А. В. Интеллектуальное развитие студентов в вузе / Капцов А. В. // Прикладная психология. – 2002. – № 3. – С. 78-83.

94. Карпов Ю. В. Критерии интеллектуального развития детей /Карпов Ю. В., Талызина Н. Ф. // Вопросы психологии. – 1985. – №2. – С. 17-26.
95. Картунов О. В. Інформаціональна парадигма як теоретико-методологічна основа модернізації вищої освіти / Картунов О. В., Маруховський О. О. // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали третіх Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2005. – С. 24-28.
96. Касаткин С. М. Формирование интеллектуальных умений студентов в информационном взаимодействии: дисс. ... канд.пед.наук: 13.00.01 / Касаткин Сергей Михайлович. – Оренбург, 2003. – 184 с.
97. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель. Пер. з англ. / Мануель Кастельс, Пекка Хіманен. – К.: Видавництво „Ваклер” у формі ТОВ, 2006. – 256 с.
98. Климов С. М. Интеллект. Ресурсы организации – СПб.: ИВЭ СЭП, Знание, 2000. – 78 с.
99. Коваль Т. І. Підготовка викладачів вищої школи: інформаційні технології у педагогічній діяльності: Навч.-метод. посібник / Коваль Т. І., Сисоєва С. О., Сущенко Л. П. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2009. – 380 с.
100. Коваль Т. І. Професійна підготовка з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів: Монографія / Коваль Т. І. – К.: Ленвіт, 2007, – 264 с.
101. Ковальчук В. Б. Формування професійного мислення у студентів / В. Б. Ковальчук // Теорія і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ „ХПІ”. – 2006, №1. – С. 90-99.
102. Ковальчук М. Формування прийомів розумової діяльності засобами інформаційно-комунікаційних технологій / Майя Ковальчук, Надія Дубова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2009. – №3. – С. 251-255.
103. Козловська І. Інтегративний підхід до навчання як засіб розвитку інтелектуальних здібностей учнів у контексті різних навчальних технологій /

Козловська І., Собко Я., Кміт Я. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 193-198.

104. Колесова О. П. Необхідність застосування засобів інтерактивних технологій навчання при формуванні критичного мислення економістів / О. П. Колесова // Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг: КДПУ, 2008. – Вип. 23. – С. 52-58.

105. Корпоративне управління та фінансовий менеджмент: Ситуаційні вправи: Навч. посіб. / Упоряд.: О. І. Сидоренко, П. С. Редько. – К.: Навч.метод. центр „Консорціум із удоскон. Менеджмент освіти в Україні”, 2004. – 149 с.

106. Крамаренко В. Ю. Интеллект и уровни его развития: дис. ... канд. психол. наук. – М.: МГУ, 1983. – 256 с.

107. Крамаренко В.Ю. Интеллект человека /Крамаренко В.Ю. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. –182 с.

108. Кремень В. Г. Освіта й інтелект: роздуми про інтелігенцію / Василь Кремень // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2008. – №1. – С. 7-16.

109. Кречетов Н. Продукты для интеллектуального анализа данных / Кречетов Н. – Рынок программных средств, № 14-15, 1997. – С. 32–39.

110. Крутий Е. Н. Формирование диалогичности как средства интеллектуального развития старшеклассника: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Харьковский гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Х., 1998. – 183 с.

111. Крюкова Д. Ф. Інтелектуальна культура особистості майбутнього фахівця / Крюкова Д. Ф. // Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник / За ред. В. В. Рибалки. – К.: ІППО АПН України, 2005. – С. 81-85.

112. Крюкова Д. Ф. Інтелектуальність, системність мислення, винахідливість, інтелігентність як складові інтелектуальної культури майбутнього фахівця / Крюкова Д. Ф. // Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі

- неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник / За ред. В. В. Рибалки. – К.: ІППО АПН України, 2005. – С. 153-157.
113. Кун Д. Основы психологии: Все тайны поведения человека / Кун Д. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
114. Кушовський С. М. Дидактичні умови організації самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх економістів у вищих навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Кушовський Сергій Михайлович. – Вінниця, 2005. – 20 с.
115. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / Кыверялг А. А. – Таллин: Валгус, 1980. – 334 с.
116. Лавриненко В. А. Наука как основа для формирования интеллектуальной элиты / Лавриненко В. А. // Проблемы многоуровневого образования. Тез. докл. Волго-Вятской региональной науч.-метод. конф. Чуваш. ун-та, Чебоксары, 1994. – С. 123.
117. Ладенко И. С. Интеллектуальные системы и обучение / Ладенко И. С. – Новосибирск: Наука, 1993. – 140 с.
118. Ладенко И. С. Развитие интеллектуальных инноваций в современном обществе. Комплексная программа исследований. – Новосибирск: изд-во СО АН СССР, 1990. – 76 с.
119. Лазаревский С. В. Формирование общеучебных интеллектуальных умений у старшеклассников: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ педагог. Украинской ССР. – К., 1990. – 24 с.
120. Ламберт Том. Ключові проблеми керівника. Пер. з англ. – К. – Всеуито, Наукова думка, 2001. – 242 с.
121. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст / Лейтес Н. С. – М.: Педагогика, 1971. – 279 с.
122. Леоненко П. М. Вдосконалення навчального процесу з підготовки економістів у світлі Болонської конвенції / Леоненко П. М. // Досвід та проблеми країн Європи (Великобританії, Німеччини, Франції, Іспанії, України) з

реалізації ідей Болонської конвенції. Матеріали Міжнародної наук.-практ.конф. Частина 1. – Біла Церква. – БДАУ, 2007. – С. 69-70.

123. Леонтьев Б. Б. Цена интеллекта. Интеллектуальный капитал в российском бизнесе / Леонтьев Б. Б. – М.: Издательский центр „Аксiонер”, 2002. – 200 с.

124. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии / Леонтьев А. Н. – М.: Смысл, 1999. – 560 с.

125. Лодатко Є. О. Математична культура як феномен сучасного інформаційного суспільства / Є. О. Лодатко // Рідна школа: Щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2004, №9(896). – С. 24-27.

126. Лосский Н. О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Лосский Н. О. – М.: Республика, 1995. – 143 с.

127. Любохинець Л. С. Вплив інформаційного суспільства на розвиток інтелектуального потенціалу України / Л. С. Любохинець, Л. М. Бабич // Актуальні проблеми входження вищих навчальних закладів України до єдиного європейського освітнього простору: Матеріали міжнар. наук.-метод. конф. – К.: Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2005. – С. 72-74.

128. Майданов В. С. Интеллект решает неординарные задачи / Майданов В.С. – М.: РАН, ин-т философии, 1998. – 136 с.

129. Макаров В. Л. Микроэкономика знаний / В. Л. Макаров, Г. Б. Клейнер; Отд. обществ. наук РАН, Центр. экон.-мат. ин-т. – М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2007. – 231 с.

130. Марігодов В. К. Морфологічний аналіз задач удосконалення та розвитку інтелекту студентів / В. К. Марігодов // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2009. – Вин. 56. – С. 15-21.

131. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М.: Народное образование, 1996. – 148 с.

132. Маркова А. К., Матис Т. А., Орлов А. Б. Формирование мотивации учения / Маркова А. К., Матис Т. А., Орлов А. Б. – М.: Педагогика, 1990. – 192 с.

133. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / Матюшкин А. М. – М., 1975. – 304 с.
134. Махмутов М. И. Интеллектуальный потенциал россиян: причины ослабления / Махмутов М. И. // Педагогика. – 2001. – №10. – С. 91-100.
135. Мельник О. М. Інтелектуальна власність як прояв інтелектуальної культури / О. М. Мельник // Вісник НУВС. 2004. – Вип. 27. X. – С. 23-31.
136. Мельник П. В. Проблеми гуманізації економічної освіти / Мельник П. В. // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали третіх Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2005. – С. 36-40.
137. Методичні вказівки до виконання практичних робіт з дисципліни „Економіко-математичне моделювання”. Частина I „Економетрія”. / Укладачі: Рудомін Г. А., Бондар М. В., Гусак Л. П. // Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2006. – 42 с.
138. Методичні рекомендації для проведення лабораторних занять з дисципліни „Економіко-математичне моделювання”. Частина II „Економетрія”. / Укладачі: Рудомін Г. А., Бондар М.В. // Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2008. – 95 с.
139. Митник О. Я. Технологія розвитку інтелектуальної культури майбутнього вчителя початкових класів / Митник О. Я. // Початкова школа. – №2, 2008. – С. 32-38.
140. Мони́на И. Роль образования в социальной мобильности современного российского общества / Мони́на И. // Социальные проблемы образования: методология, теория, технологии. Саратов, 1999. – С. 46.
141. Моргун В. Ф. Сучасне економічне мислення: вихідні положення / Моргун В. Ф. // Роль іноземних інституцій у формуванні сучасного економічного мислення в Україні / За ред. В. Зелюка. – Київ-Полтава, 1998. – С. 8-9.
142. Навчальна програма із дисципліни „Економетрія” для студентів напряму підготовки 0501 „Економіка і підприємництво”, професійного спрямування 050107 „Економіка і підприємства”, спеціалізації 7.050.107.01 „Економіка підприємства на ринку товарів та послуг”, що здобувають освітньо-

кваліфікаційний рівень „бакалавр” / Укладачі: Рудомін Г. А., Бондар М.В. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2007. – 19 с.

143. Національний інтелектуальний капітал як чинник економічного і соціального прогресу // Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Вип. 1. – К.: 2005. – 236 с.

144. Недялкова К. В. Педагогічні умови інтелектуального розвитку майбутніх учителів математики у процесі фахової підготовки: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04 / Недялкова Катерина Василівна. – Одеса, 2003. – 176 с.

145. Нисимчук А. С. Педагогические основы экономического воспитания учащихся в сельской общеобразовательной школе: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. / Нисимчук А. С. – К., 1990. – 271 с.

146. Нічуговська Л. І. Математичне моделювання в системі економічної освіти: (Монографія) / Нічуговська Л. І. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003. – 298 с.

147. Овсянніков О. С. Використання елементів проблемного навчання як одного із засобів розвитку творчого мислення для формування дослідницьких умінь студентів / О.С.Овсянніков // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – №2. – Бердянськ: БДПУ, 2004. – С. 115-121.

148. Овчарук В. М. Особливості формування економічної культури студентів у вищих навчальних закладах / В. М. Овчарук, М. П. Овчарук // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси, 2006. – Вип. 93. – С. 113-116.

149. Ожупко Г. В. Модель соціального інтелекту менеджера / Г. В. Ожупко // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. IX, част.7. – К., 2007. – С. 417-424.

150. Орлова Л. В. Интеллектуально пассивные учащиеся / Орлова Л. В. // Вопросы психологии. – 1991. – №6. – С. 45-52.

151. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала / Паламарчук В. Ф. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 152 с.

152. Петрушенко В. Філософія інтелекту: класична та некласична парадигми / Петрушенко В. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 19-25.
153. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Пиаже Ж. // Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
154. Пидкасистый П. И. Дидактические исследования методов активного обучения студентов / Пидкасистый П. И., Меняев А. Ф. // Методы активного обучения в системе практических занятий. – Новочеркасск: НПИ, 1982. – С. 3-17.
155. Плотникова Е. Г. Педагогика математики – теоретическая основа математического образования в высшей школе / Плотникова Е. Г. // Пермский педуниверситет (материалы конференции). – http://www.pspu.ru/sci_pech_materials.shtml
156. Постников М. М. Главную роль в жизни играет мышление рациональное / Постников М. М. // Школьное обозрение. – 1999. – №1. – С. 16.
157. Поясок Т. Сучасний стан професійної підготовки майбутніх економістів у незалежній Україні / Поясок Т. // Неперервна професійна освіта: теорія і практика / Науково-методичний журнал. – 2007. – Випуск 1-2. – С. 25-32.
158. Право інтелектуальної власності. Академічний курс : навчальне видання / [Підопригора О. А., Бутнік-Сіверський О. Б., Дроб'язко В. С. та ін.]. – К: Концерн „Видавничий дім „Ін Юре”, 2004. – 672 с.
159. Практикум по маркетингу: Задачи, тесты, ситуации, деловые игры, упражнения, задания / Алексеев В. А., Савруков Н. Т., Савруков А. Н.; М-во образования РФ. – СПб.: Политехника, 2001. – 212 с.
160. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
161. Психологические исследования интеллектуальной деятельности / Под ред. О. К. Тихомирова. – М.: МГУ, 1979. – 168 с.

162. Раппопорт Г. Н. Искусственный и биологический интеллекты. Общность структуры, эволюция и процессы познания / Раппопорт Г. Н., Герц А. Г. // М.: Ком-Книга, 2005. – 234 с.
163. Распопов Р. Практические аспекты подготовки специалистов экономического профиля / Р. Распопов // Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства: Матеріали міжнар.наук.-теор.конф. – Тернопіль, 2004. – С. 187-188.
164. Рассел Кен. Оцени свой интеллект: Тесты Британского клуба „Менса” / Рассел Кен, Картер Филип. – Минск: Попурри, 1996. – 157 с.
165. Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник / За ред. В. В. Рибалки. – К.: ІППО АПН України, 2005. – 298 с.
166. Романовский А. А. Разработка концепции обучения элиты в решении современных экологических проблем на уровне регионального самоуправления / Романовский А. А. // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За редакцією Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Вип. 5(9). – Харків: НТУ „ХПІ”, 2004. – 484 с.
167. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. / Рубинштейн С. Л. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 2. – 243 с.
168. Рум'янцева К. Є. Підготовка майбутніх економістів до розв'язування творчих фахових завдань засобами моделювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Рум'янцева Катерина Євгеніївна. – Вінниця, 2009. – 20 с.
169. Сакс Дж. Д. Макроэкономика. Глобальный подход: Пер. с англ. / Сакс Дж. Д., Ларрен Ф. Б. – М.: Дело, 1996. – 848 с.
170. Самохина С. С. Обучение студентов приемам постановки творческих задач, ранее неизвестных в данной предметной области: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Самохина С. С. / МГУ им. М. В. Ломоносова. Факультет психологии. – М., 1991. – 19 с.

171. Семенченко Т. П. Проблемность в обучении как фактор повышения качества вузовского учебного процесса: дис. ... канд. пед. наук / КИНХ им. Д. С. Коротченко. – К., 1992. – 169 с.
172. Семенюк Е. Интеллект людини і проблема інформації в суспільстві / Семенюк Е. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 39-42.
173. Сикорская Г. А. Формирование интеллектуальных умений старшеклассников в довузовском образовании (на опыте университетской школы): дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сикорская Галина Анатольевна. – Оренбург, 2004. – 219 с.
174. Сисоєва С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу: Монографія / Сисоєва С. О. – Хмельницький: ХГПА, 2008. – 324 с.
175. Сисоєва С. О. Педагогічна творчість: розв'язування творчих фахових задач засобами інформаційних технологій: Навч.-метод. посібник / Сисоєва С. О., Смілянець О. Г. – Вінниця: ЦПННМВ, 2006. – 180 с.
176. Ситник В. Ф. Системи підтримки прийняття рішень: навч. пос. / Ситник В. Ф. – К: КНЕУ, 2004. – 614 с.
177. Сичивиця О. Ерудиція як фактор інтелекту / Сичивиця О. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 44-50.
178. Смирнова Е. Н. Развитие важнейших компонентов интеллекта на основе комплексного использования НИТ при обучении математике в старшей школе: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Смирнова Е. Н. / Укр. гос. пед. ун-т им. М. П. Драгоманова. – К., 1996. – 258 с.
179. Смілянець О. Г. Підготовка майбутніх фахівців фінансово-економічного профілю до розв'язування творчих фахових задач засобами інформаційних технологій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Смілянець Олена Генадіївна. – Вінниця, 2006. – 20 с.

180. Смульсон М. Л. Интеллект і мислення: чи співпадає психологічний зміст / Смульсон М. Л. // Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. I (V-VI). – Львів: Cogito-Axil-Центр Європи, 1998. – С. 124-128.
181. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності: дис. ... доктора психологічних наук: 19.00.07 / Смульсон Марина Лазарівна. – К., 2002. – 427 с.
182. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр.центр духовної культури, 1998. – 736 с.
183. Стернберг Р. Д. Практический интеллект / Стернберг Р. Д. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
184. Стернберг Р. Д. Триархическая теория интеллекта / Стернберг Р. Д. // Иностранная психология. – 1996. – №6. – С. 54-61.
185. Структура интеллекта взрослых / Под ред. Я. И. Петрова, Е. И. Степановой. – М.: НИИ ООВ, 1979. – 110 с.
186. Стюарт Томас А. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций / Стюарт Томас А. / Пер. с англ. – М.: Поколение, 2007. – 287 с.
187. Супрун В. А. Интеллектуальный капитал: Главный фактор конкурентоспособности экономики в XXI веке / Супрун В. А. – М.: КомКнига, 2006. – 218 с.
188. Сушик О. Г. Формування особистості в процесі гуманізації вищої освіти / О. Г. Сушик // Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 21-23 вересня 2004 р. в 2-х томах. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – С. 93-96.
189. Тарапов И. Е. Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине / Тарапов И. Е. – Харьков: Фолио, 1994. – 176 с.
190. Теплов Б. М. Психология индивидуальных различий / Теплов Б. М. // Избранные труды: В 2 т. – М.: Педагогика, 1985. – Т.1. – 328 с.

191. Терещенко Н. С. Подготовка менеджеров-экономистов XXI века на ФЭМ [Электронный ресурс] / Н. С. Терещенко. – 2007. – Режим доступа: <http://www.bazar2000.ru/index.php?article=1605>
192. Тихомирова И. Ф. Развитие интеллектуальных способностей школьника: Популярное пособие для родителей и педагогов / Тихомирова И. Ф. – Ярославль: Академия развития, 1996. – 240 с.
193. Тушева В. Наукова культура у системі вищої педагогічної освіти / Вікторія Тушева // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2004. – №4. – С. 27-37.
194. Тэрбин П. Стратегические игры / Тэрбин Патрик / Пер. с англ. – Днепропетровск: Баланс клуб, 2003. – 264 с.
195. Тюріна Д. М. Моделювання як засіб формування інтелектуальних умінь студентів економічних спеціальностей / Тюріна Д. М. // Сучасна молодь: крок у майбутнє: Матеріали II Міжнар.наук.-практ.конф. для студентів та аспірантів. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – С.66-69.
196. Уткин Э. А. Сборник ситуационных задач, деловых и психологических игр, тестов по курсу „Маркетинг” / Уткин Э. А., Кочеткова А. И., Юликов Л. И. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 191с.
197. Філіппов О. І. Педагогічна концепція підготовки управлінських кадрів у системі економічної освіти / Філіппов О. І. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк: „Вебер”. – С.102-109.
198. Фурман А. В. Психодиагностика интеллекта / Фурман А. В. – К.: Вища школа, 1993. – 247 с.
199. Халперн Д. Психология критического мышления / Даяна Халперн. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
200. Хант Э. Искусственный интеллект: Пер. с англ. / Хант Э. – М.: Мир, 1978. – 558 с.
201. Хейне П. Экономический образ мышления: Пер. с англ. / Хейне П. – М.: Новости, 1991. – 704 с.

202. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / Холодная М. А. – Томск: ТГУ, Москва: Барс. 1997. – 392 с.
203. Холодная М. А. Существует ли интеллект как психическая реальность / Холодная М. А. // Вопросы психологии. – 1995. – №5. – С. 121-129.
204. Холодная М. А. Формирование персонального познавательного стиля ученика как одно из направлений индивидуализации обучения / Холодная М. А. // Теория и практика продуктивного обучения / Составитель: Башмаков М. И. – М.: Народное образование, 2000. – С. 21-25.
205. Холодная М. А. Интеллектуальное воспитание личности / Холодная М. А., Гельфман Э. Г. // Педагогика. – 1998. – №1. – С.54-60.
206. Хубиев Ш. М. Педагогические условия формирования культуры интеллектуального труда у старшеклассников в учебно-воспитательной работе: дисс. ... канд.пед.наук: 13.00.01 / Хубиев Шамиль Магометович. – Карачаевск, 2006. – 185 с.
207. Хуснутдинов Р. Ш. Личностно ориентированное прикладное математическое образование специалистов экономического профиля: дис. ... доктора пед.наук.: 13.00.01 / Хуснутдинов Р. Ш. – Казань: РАО, ИППО, 2004. – 364 с.
208. Цюприк А. Психолого-педагогічні засади управлінського підходу до самостійної роботи студентів у вищих навчальних закладах / Андрій Цюприк // Педагогіка і психологія професійної освіти // Науково-методичний журнал. – 2009. – №6. – С. 191-196.
209. Чепурда Л. М. Аналіз світового досвіду підготовки економістів / Л. М. Чепурда // Актуальні проблеми входження вищих навчальних закладів України до єдиного європейського освітнього простору: Матеріали міжнар.наук.-метод.конф. – К.: Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2005. – С. 208-209.
210. Чижевська Л. В. Професійна підготовка економістів: проблеми та рішення / Чижевська Л. В. // Нові технології навчання. Зб.наук.пр. Духовно моральне виховання і професіоналізм особистості в сучасних умовах : Спец.випуск №58.

Частина 2: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ-Вінниця, 2009. – С. 304-306.

211. Чуприкова Н. И. Психология умственного развития: принцип дифференциации / Чуприкова Н. И. – М.: Столетие, 1997. – 480 с.

212. Шавініна Л. В. Психологічні особливості організації пізнавального досвіду інтелектуально обдарованої людини: автореф. дис. ... псих. наук: спец. 19.00.07. / Шавініна Л. В. – Харків, 1993. – 28 с.

213. Шакирова Д. М. Теоретические основания концепции формирования критического мышления / Шакирова Д. М. // Педагогика. – 2006, № 9. – С. 72-77.

214. Шевчик О. Г. Роль навчально-ігрової діяльності у процесі неперервної економічної освіти / Шевчик О. Г. // Педагогічні науки: Зб. наук. пр. – Частина друга: Неперервна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – С. 220-224.

215. Шматко Н. А. Анализ культурного производства в генетическом структурализме Пьера Бурдьё / Шматко Н. А. // Вестник социологии РАН. – 2001. – № 2. – С. 302-322.

216. Экономический подход Гэри Беккера к человеческому поведению // Вестник РУДН, серия „Социология”. – 2003. – № 4. – С. 268-280.

217. Эренберг М., Эренберг О. Развитие возможностей интеллекта / Эренберг М., Эренберг О. – Минск: Университетское, 1996. – 231 с.

218. Юр'єва І. А. Активізація розумової діяльності при вирішенні творчих завдань / І. А. Юр'єва // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т.IX, част.7. – К., 2007. – С. 493-497.

219. Юхименко П. І. Інтеграція економічної освіти України в Європейський освітянський простір: проблеми, суперечності / Юхименко П. І. // Досвід та проблеми країн Європи (Великобританії, Німеччини, Франції, Іспанії, України) з реалізації ідей Болонської конвенції. Матеріали Міжнародної наук.-практ.конф.

Частина 1. – Біла Церква. – БДАУ, 2007. – С. 62-64.

220. Ярмаченко М. Д. Стимулювання інтелектуального розвитку – важлива теоретична проблема і практичне завдання / Ярмаченко М. Д. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 234-245.

221. Ярмоленко В. А. Составляющие результативности процесса развития интеллектуальной культуры студентов как объекты моделирования / Ярмоленко В. А., Полищук Н. В., Бондар М. В. // Современные инновационные образовательные технологии, как фактор модернизации высшей школы: [сборник статей международной научно-практической конференции] / Всерос. заоч. финансово-экон. ин-т, Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Арханг. гос. техн. ун-т. – Архангельск: КИРА, 2010, С. 237-243.

222. Ярмоленко В. О. Складові результативності процесу розвитку інтелектуальної культури студентів-економістів як об'єкти моделювання: понятійний аспект / Ярмоленко В. О., Поліщук Н. В., Бондар М. В. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // 36. наук. пр. – Випуск 24. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2010. – С. 542-547.

223. Atkinson J. W., Litwin G. H. Achivement motive and test anxiety conceived as motive to approach success and motive to avoid failure // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1960. – 60 p.

224. Baron J. B., Sternberg R. J. Teaching thinking skills: Theory and practica. – New York Freeme, 1987. – 86 p.

225. Bower G. H., Clapper J. P. Experemental method in cognitive science / In M. I. Posner Foundations of cognitive science. – Cambridge: MA MIT Press, 1989. – pp. 245-301.

226. Brown J. S., Collins C., Duguid P. Situated cognition and the culture of learning // Educational Researcher. – 1989. – № 18. – P. 32-42.

227. Cardner H. The mind's new science: A history of the cognitive revolution. – NJ: Basic Books, 1985. – 125 p.

228. Castells, Manuel. Internet y la Sociedad Red. Discurso inaugural del programa de

- Doctorado sobre la Sociedad de la information y el conocimiento. – Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 2001 // <http://www.uoc.es>
229. Castels M. The Information Age. Economy. Science and Culture. Vol. 3. Oxford, 1996-1998.
230. Cattell R. B. Abilities: their structure, growth and action. – Boston: Houghton Mifflin company, 1971. – 76 p.
231. Ceci S. J. On intelligence – more or less: A biological treatise on intellectual development. Englewood Cliffs. – NJ: Prentice-Hall. – 1990. – 180 p.
232. Champagne A. B. Cognitive researche on thinking in academic science and mathematics: Implications for practice and policy. / In D. I. Halpern Enhancing thinking skills in the science and mathematics. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. – pp. 117-134.
233. Coleman J. Foundation of Social Theory. Cambridge. MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. P. 306-307.
234. Davis P. New Approaches to Management and Leadership Development in Cooperatives. A survey of the options and recommendation for further action. – 2000. – 30 p.
235. Friedman S. L., Scholnick E. K., Cocking R. R. Blueprints for thinking: The role of planing in cognitive development. – Cambridge, MA: Cambridge University Press. – 136 p.
236. Fry P. S. Changing conceptions of intelligence and intellectual functioning: Current theory and research. // Changing conceptions of intelligence and intellectual functioning: Current theory and research. / Ed. by Fry P.S. – Amsterdam: North-Holland. – 1984. – P. 3-38.
237. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. N. Y.: the Free Press, 1995. – P. 26.
238. Glaser R. Education and thinking: The role of knowledge. American Psychologist, 39, 1984. – pp. 93-104.
239. Guilford J. P. The structure of intelлект // Psychological Bulletin. 1956. – 87 p.

240. Guilford J. P. Way beyond the IQ. – Buffalo, NJ: Creative Education Foundation. – 1977. – 42 p.
241. Gustafsson J. E. A unifying model for the structure of intellectual abilities. // *Intelligence*. – 1984. – No.8. – P. 179-203.
242. Halpern D. F. Analogies as a critical thinking skill / In D. Berger, K. Peydek, W. Banks *Applications of cognitive psychology: Computing and education*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. – pp. 75-86.
243. *Knowledge Discovery Through Data Mining: What Is Knowledge Discovery?* – Tandem Computers Inc., 1996.
244. Mayer R. E. Teaching of thinking skills in the sciences and mathematics. / In D. F. Halpern *Enhancing thinking skills in the sciences and mathematics*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. – pp. 95-116.
245. Moffitt T. E., Caspi A., Harkness A. R., Silva P. A. The natural history of change in intellectual performance: Who changes? How much? Is it meaningful? // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 1993. – № 34. – P. 455-506.
246. Schaie K. W. Intellectual development in adulthood // J. Birren, K. W. Schaie. *Handbook of the psychology of aging*. – San Diego: Academic Press. 1990. – P. 291-310.
247. Sternberg R. J. Intellectual development: Psychometric and information processing approach. // *Developmental psychology: An advanced textbook* / Ed. by M. N. Bornstein, M. E. Lamb. – New York: Erlbaum. – 1988. – P. 42-75.